

VÜSAL
QASIMLI

İQTİSADI
ARTIM

Post-konflikt və
Post-pandemiya dövrü:
Çağırışlar və
Həllər

VÜSAL QASIMLI

33
P23

İQTİSADİ ARTIM

25564

Azərbaycan Respublikasının
Prezident yanında
Dövlət İdarəetli Administrasiyasının
KİTABXANASI

BAKİ-2021

Elmi redaktor:

Ziyad Səmədzadə,

İqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan
Respublikası Milli Məclisinin deputatı

Rəyçilər:

Urxan Ələkbərov,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyaşının rektoru, biologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü

Nazim İmanov,

AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, iqtisad elmləri doktoru,
professor

Tahir Mirkişili,

Milli Məclisin İqtisadi Siyasət, Sənaye və Sahibkarlıq komitəsinin sədri,
iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Dizayner:

Elvira Zeynalova

V. Ə. Qasımlı:

"İqtisadi artım"

Bakı, 2021, "AzPrint MMC" Nəşriyyatı, 234 səh.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyaşının Böyük Elmi Şurasının 01 iyun 2021-ci il tarixli iclasının 05
nömrəli protokoluna əsasən professor, iqtisad elmləri doktoru Vüsal Qasımlının
hazırladığı "İqtisadi artım" dərsliyi çapa tövsiyyə edilmişdir.

İqtisadi artım - müəyyən bir dövrdə məhsul və xidmətin istehsalının böyüməsini
ehtiva edir. İnstitusionalistlər, davranış iqtisadiyyatı tərəfdarı, mədəniyyəti
əsas götürənlər, iqtisadi identikliyə və ya narrativlərə üstünlük verənlər, coğrafi
determinizmi tərcih edənlər, klassik mövqedə dayananlar, bir sözlə, geniş bir
spektr iqtisadi artımla bağlı dərin bir mükəlimənin içərisindədir. Azərbaycan
üçün post-konflikt və post-pandemiya dövründə davamlı və yüksək
trayektoriyada olan iqtisadi artım dördüncü sənaye inqilabı və iqlim dəyişikliyi
kimi global trendlərin fonunda kəmiyyət və keyfiyyət baxımından əhəmiyyət
kəsb edir.

Bu dərslük nəzəri-konseptual və praktik məsələləri əhatə etməklə, makro, mezo
və mikro səviyyədə iqtisadi böyümənin mahiyyətini açır və müvafiq tövsiyələri
təqdim edir.

Dərslükdən qərar qəbul edənlər, tədqiqatçılar, mütəxəssislər, sahibkarlar və
tələbələr faydalana bilərlər.

ISBN: 978 9952 37 587 9

© V. Ə. Qasımlı, 2021

**"ƏSAS VƏZİFƏ İQTİSADI ARTIMI
DAHA DA YÜKSƏK RƏQƏMLƏRƏ QALDIRMAQ
VƏ İSLAHATLARI DAVAM ETDİRMƏKDİR."**

İLHAM ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

MİNNƏTDARLIQ 9

ÖN SÖZ 10

FƏSİL 1: İQTİSADI ARTIMIN NƏZƏRİ ƏSASLARI 16

- 1.1. İqtisadi inkişafa klassik nəzəriyyələrlə yanaşma 20
- 1.2. İqtisadi inkişafın xətti mərhələlər nəzəriyyəsi 21
 - 1.2.1. Rostounun artım mərhələləri nəzəriyyəsi 22
 - 1.2.2. Harrod-Domar inkişaf modeli 22
 - 1.2.3. Nəzəriyyələrin sintezi və praktiki izahı 25
 - 1.2.4. Mərhələlər nəzəriyyəsinə tənqidi yanaşma 26
- 1.3. Struktur dəyişikliyi modelləri 27
 - 1.3.1. Lyuisin iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi 27
 - 1.3.2. Struktur dəyişikliyi və inkişafın qanunauyğunluqları 32
 - 1.3.3. Struktur dəyişikliyi modelinin nəticələri 33
- 1.4. Beynəlxalq asılılıq inqilabı 34
 - 1.4.1. Yanlış paradiqma modeli 34
 - 1.4.2. Dualist inkişaf tezi 35
 - 1.4.3. Beynəlxalq asılılıq inqilabi modelinin nəticələri 36
- 1.5. Neoklassik əks-inqilab nəzəriyyəsi 37

FƏSİL 2: İQTİSADI ARTIM: KOMPLEKS MƏSƏLƏ 43

- 2.1. İqtisadi artım - fikir palitrası 44
- 2.2. İnstitutlar 44
 - 2.2.1. İqtisadi artımda institutların rolu 44
 - 2.2.2. Dövlət müəssisələrinin iqtisadi artımda rolu 48
 - 2.2.3. Monetar siyasət və iqtisadi artım 51
 - 2.2.3.1. Monetar siyasətin dayanıqlı iqtisadi artım üçün əhəmiyyəti 51
 - 2.2.3.2. Mərkəzi bankların əsas monetar siyasət arsenalı və monetar siyasətə təsir edən texnoloji trendlər 56
 - 2.2.3.3. İqtisadi artıma dəstək istiqamətli monetar siyasətin implementasiyasında qlobal təcrübə 59

- 2.2.3.4. İqtisadi aktivliyə və dolayısı ilə iqtisadi artıma təsir kanalları 68
- 2.2.3.5. Yekun 71
- 2.2.4. Fiskal siyasət və iqtisadi artım 74
 - 2.2.4.1. Fiskal institutların iqtisadi artımda rolu 74
 - 2.2.4.2. Proqram idarəetməsi 85
 - 2.2.4.3. Yekun 92
- 2.3. İdentiklik iqtisadiyyatı 92
- 2.4. Coğrafi determinizm 94
- 2.5. Narrativ iqtisadiyyatı 96
- 2.6. Mədəni kodların iqtisadi inkişafa təsiri 100
 - 2.6.1. İqtisadiyyatın muğam konsepsiyası 104
- 2.7. Mədəni müxtəlifliyin iqtisadi inkişafa təsiri 106
- 2.8. İnküzivlik və iqtisadi artım 108
- 2.9. İqtisadi artım və biznes model 119
- 2.10. İnkişaf iqtisadiyyatı 123
- 2.11. Tədqiqat və işləmələr 128
- 2.12. Nizami yaradıcılığında iqtisadi fikirlər 131

FƏSİL 3: İQTİSADI ARTIM: AZƏRBAYCANDAN BAXIŞ BUCAĞI 136

- 3.1. İlham Əliyev: İslahatçı liderin portreti 137
 - 3.1.1. Xarizmatik lider və "qızıl orta" 137
 - 3.1.2. Yeni iqtisadi modelin müəllifi 137
 - 3.1.3. Çağırışı imkana çevirən lider 139
 - 3.1.4. İdarəetmənin "qrossmeyestri" 139
 - 3.1.5. İslahatların rəvan yolu 140
 - 3.1.6. Üzünü gələcəyə tutan lider 142
 - 3.1.7. Miqyasları aşan lider 143
 - 3.1.8. Birinci xanım və Portretin tamamı 144
- 3.2. Azərbaycanda iqtisadi artımın mərhələləri 145
- 3.3. İqtisadi artım və tsikllər 149
- 3.4. Optimal idarəetmə 154
- 3.5. Milli prioritetlər əsasında yeni iqtisadi inkişaf strategiyası 155

- 3.6. Strateji planlaşdırma və çevik idarəetmə arasında balans 157
- 3.7. Azərbaycanda iqtisadi artımın əsasları 157
- 3.8. İqtisadi komplekslilik 159
- 3.9. Bilik və bacarıqların iqtisadiyyatı 161
- 3.10. Artım diaqnostikası 162
- 3.11. İqtisadiyyatın "hərəkətverici qüvvələri" 164
- 3.12. İqtisadi artım: Dəyər zəncirlərinə qoşulma, ixracyönlülük və idxalın əvəzlənməsi 166
- 3.13. Startup hərəkəti 170
- 3.14. Azərbaycanın post-pandemiya dövrünün üstünlükləri 173
- 3.15. Xərclər Buraxılış modeli və Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün multiplikator effektləri 175
- 3.15.1. Xərclər Buraxılış modeli 175
- 3.15.2. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün tərtib edilən xərclər-buraxılış cədvəlləri 176
- 3.15.2.1. Buraxılış multiplikatorları 176
- 3.15.2.2. Əlavə dəyər multiplikatoru 182
- 3.15.2.3. Gəlir multiplikatorları 187
- 3.16. İqtisadi artım və iqtisadi təhlükəsizlik 192
- FƏSİL 4: RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA 197**
- 4.1. Rəqəmsal idarəetmənin əsasları 198
- 4.2. Rəqəmsal valyutaların aktuallaşan tətbiqi və iqtisadi inkişafa təsir imkanları 205
- 4.3. Yekun 209

NƏTİCƏ 211

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI 214

► Hər bir insanın həyatı kitab(lar)dır. Sadəcə bəzən "əşitdiklərimiz, oxuduqlarımız və gördüklərimiz"i kitaba çevirmək məqamı gəlir. Azərbaycan 2020, strateji yol xəritələri və Azərbaycan 2030 milli prioritetlərinin hazırlanması, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi zamanı öyrəndiklərim "İqtisadi artım" kitabının ərsəyə gəlməsində əsas rol oynadığından, bütün öyrətmənlərimə minnətdaram. Kitab yazmaq qərarımda Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi altında Vətən müharibəsində qələbəmizdən doğan ruh yüksəkliyimiz və Harvard Universitetində "İqtisadi artımın idarə edilməsi" üzrə təhsildən aldığım biliklər həlledici oldu.

Mənim ailə kimi qiymətləndirdiyim İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin enerjili, savadlı və vətənpərvər komandası kitabın hazırlanmasında dəstəyinə görə sonsuz təşəkkürlərə layiqdir. Kitabı hazırlayarkən Ayaz Müseyibov monetar siyasət və Yusif Səfərov proqram idarəetməsi bölmələrinin yazılmasında yanımda oldular, onların zəhmətini təqdir edirəm. Minnətdarlıq hissi ilə demək istəyirəm ki, Ayhan Satıcı ilə artım nəzəriyyələrinin üzərindən bir-bir keçdik, Günay Quliyeva ilə bərabər rəqəmsal transformasiya bölməsini hazırladıq. Təkcə alim kimi yox, həm də bacı kimi qiymətləndirdiyim Vüsalə Cəfərova ilə real effektiv məzənnənin tarazlığı mövzusu üzərində bir illik zəhmətimiz də kitabda ayrıca təqdim olunur. Rəşad Hüseynovla birlikdə İİTKM-in ekonometrik laboratoriyasından yararlandıq. Doktor Hüseynova ayrıca təşəkkür edirəm. Nicat Hacıadə, Mətin Zamanlı, Elnur Əliyev, Elvira Zeynalova, Zənurə Talibova, Sevinc Pənahlı və Nərmin Rəhimli kitabın ərsəyə gəlməsində həvəslə kömək etdilər.

Hər bir uğurlu alimin arxasında güclü ailə dayanmalıdır. Mənim də bu baxımdan bəxtim gətirib, ailəm kitab yazılan dövrdə məni hər cürə dəstəklədi.

"İqtisadi artım" təkcə beynimizdən yox, həm də ürəyimizdən gəldi! İnanırıq ki, kitab Sizlərin də maraqlı həmsöhbəti olacaq.

► Adam Smitdən başlayaraq günümüzdə qədər verilən "niyə dövlətlərin gəlir səviyyələri fərqlidir?" sualına yekcins cavab yoxdur. Bəlkə də buna görədir ki, Adam Smitin yaşadığı dövrdə ən varlı və ən kasıb ölkələrin hər nəfərə düşən gəliri cəmi dörd dəfə fərqlənirdisə, indi ən varlı Monako və ən kasıb Burundinin hər nəfərə düşən ÜDM həcmələri 711 dəfə fərqlənir! Başqa sözlə, Burundinin adambaşına gəlirini iki dəfə artıranda Madaqasqar, Madaqasqarın adambaşına gəlirini iki dəfə artıranda Nepal, Nepalın adambaşına gəlirini iki dəfə artıranda Qana, Qananın adambaşına gəlirini iki dəfə artıranda İordaniya, İordaniyanın adambaşına gəlirini iki dəfə artıranda Kuba, Kubanın adambaşına gəlirini iki dəfə artıranda Latviya, Latviyanın adambaşına gəlirini iki dəfə artıranda Yaponiya, Yaponiyanın adambaşına gəlirini iki dəfə artıranda İsveçrə və nəhayət İsveçrənin adambaşına gəlirini iki dəfə artıranda Monakonun səviyyəsinə çatmaq olar. 2019-cu ildə yüksək gəlirli ölkələrdə adambaşına ÜDM 44 613 dollar, yuxarı orta gəlirli 9 014 dollar, orta gəlirli 5 562 dollar, aşağı orta gəlirli ölkələrdə 5 071 dollar və aşağı gəlirli ölkələrdə 810 dollara bərabər olmuşdur. Gəlir fərqləri təkcə dövlətlərin deyil, insanların, şirkətlərin və cinclərin də arasında artır. OXFAM-ın hesablamalarına görə, dünyanın ən varlı 1 faiz əhalisinin sərvəti 6,9 milyard insanın sərvətindən iki dəfə daha çoxdur.

İqtisadi artıma klassik yanaşmanı təqdim edən A.Smit və D.Rikardo istehsalın üç əsas amilini müəyyənləşdirirdilər: əmək, kapital və torpaq. Sonralar Romer və başqaları bu sıraya texnologiyanı, Rodrik, Robinson və başqaları institutları, nəhayət Lixt də daxil olmaqla bir sıra alimlər isə mədəniyyəti əlavə etdi. Hələ vaxtilə, İbn Xəldun cəmiyyətdə mənəvi dəyərləri inkişafın əsası kimi qəbul edirdi.

Bu kitabda müxtəlif modellər, o cümlədən, Solou artım modeli, neoklassik model, endogen texnoloji dəyişmələr, stoxastik artım kimi yanaşmalardan istifadə edərək iqtisadi artımın mahiyyəti izah olunur. İqtisadi artıma təsir göstərən ənənəvi amillərlə yanaşı, mədəni müxtəliflik, narrativ və sosial kapital kimi faktorların da iqtisadi inkişafda roluna toxunulmuşdur.

Jared Diamond iqtisadi inkişafda coğrafi determinizmi əsas kimi götürür və buna görə də dünya tarixində ilk aqrar təsərrüfatın əlverişli

təbii şəraiti olan Yaxın Şərqdəki "Bərəkətli Aypara" ərazisində olduğunu ödə çəkir. Hausman, Pritçett və Rodrik 2005-ci ildə yazdıqları "Artımın sürətlənməsi" məqaləsində iqtisadi siyasət, institusional yanaşma, siyasi şərtlər və xarici mühitin iqtisadi artıma statistik əhəmiyyətli təsirini tam sübut edə bilmədilər, beləliklə, müəlliflər gələcək araşdırmalara ümid bağladılar. Sonradan Hausman, Rikardo və Velasko "Artım diaqnostikası" məqaləsində analitik çərçivə yaradaraq hər bir ölkədə iqtisadi artıma mane olan əsas səbəbləri müəyyənləşdirməyə imkan verən alət formalaşdırdılar və belə qənaətə gəldilər ki, islahatlar iqtisadi artıma mane olan əsas məhdudiyətləri hədəf almaqla uğurlu ola bilər. Rus yazıçısı Lev Tolstoy "Anna Karenina" əsərində qeyd edirdi ki, "bütün xoşbəxt ailələr bir-birinə oxşayır, hər bir bədbəxt ailə isə özünəməxsus bədbəxtkdir". İqtisadiyyatlar da belədir: hər bir ölkənin iqtisadi artımı üçün özəl yanaşması olmalıdır.

Nobel mükafatı laureatı Ester Dufflo "İqtisadçı santexnik olaraq" məqaləsində yazırdı ki, iqtisadçılar hökumətlərə getdikcə daha çox yeni siyasət və qaydalar hazırlamağa kömək etdikləri üçün onlar dövlət siyasətinin təfərrüatlarına varırlar və bununla da bir santexnik yanaşması təqdim edirlər. Çünki nəzəri yanaşmalar kifayət etmədiyindən, santexnik gerçək dünyada nəyin işləyəcəyini yaxşı bilir. İqtisadçı da nəzəri hazırlıqla yanaşı, həm də praktik bacarıqlara sahib olmalıdır ki, siyasət qərarları düzgün verilsin. Ötən əsrin 60-cı illərində belə fikir vardı ki, "Standard Oil", Kommunist Partiyası və Katolik kilsəsi ən yaxşı planlaşdırılan və idarə olunan təşkilatlar idi: gələcəyi necə planlaşdırırdırlarsa elə də olurdu. Sonradan strateji idarəetmə ödə çıxdı. Müasir dünyada isə makro səviyyədə təkcə planlamaqla deyil, eyni zamanda, günün tələbinə və gələcəyin çağırışına uyğun elastiki və çevik (agile) yanaşma önəmlidir. Hətta biznes səviyyəsində də McKinsey şirkəti "təkmilləşdirici menecment"lə (lean management) çevik yanaşmanın vəhdətini tövsyyə edir.

Son 40 ildə davranış iqtisadiyyatının görkəmli nümayəndələri Daniel Kahneman, Robert Shiller, Richard Thaler, Angus Deaton, George Loewenstein və başqaları klassik nəzəriyyənin təməlinə dayanan - fərqlərin rasionallığı prinsipinə qarşı çıxırlar. Davranış iqtisadiyyatı insanların qərar qəbul etməsi və iqtisadi davranışlarında psixologiyanın, həmçinin rasionallıq, qavrama və emosional proseslərin arasındakı

münasibətlərin rolunu önə çəkir. Hətta bəziləri hesab edir ki, insanlar tərəfindən qəbul edilən qərarların 70 faizi emosional və 30 faizi rasional əsəslidir. Gallup-ın tədqiqatları iqtisadi artıma yeni rəng qatıb: davranış iqtisadiyyatı yüksək artım və gəlirliliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, davranış iqtisadiyyatı prinsiplərini tətbiq edən şirkətlər satışın artımında öz rəqiblərindən 85 faiz və ümumi mənfəətdə isə 25 faiz daha yaxşı nəticə göstərir. Gallup-ın tədqiqatları göstərir ki, "Altı Siqma" və "təkmilləşdirici menecment"ə (lean management) nisbətən davranış iqtisadiyyatı daha çox "aşağıda asılmış meyvə"ləri dərmək imkanına malikdir. Gallup biznes liderlərinə insan təbiətini başa düşməklə real artımı necə həyata keçirməyi öyrədir.

Avropa Komissiyasının təklif etdiyi Süni İntellekt Qanunu süni intellektin tətbiqinə dair yeni tələblər müəyyən edəcəkdir. Süni intellekt təkcə insan ağılı deyil, həm də emosiyaları nəzərə almaqla yeni mərhələdə və miqyasda tətbiq edilməklə, iqtisadi münasibətlərə yeni ton verəcəkdir. Bu arada Dördüncü sənaye inqilabının məşğulluğa mənfi təsiri barədə deyilənlərlə razılaşmaq mümkün deyil. Çünki əvvəlki üç sənaye inqilabı vaxtı da belə narahatçılıqlar özünü doğrultmamışdı. Hətta 90 il əvvəl Con Meynard Keyns yazırdı ki, "əməkdən istifadədə qənaətin mümkün yollarını kəşf etmə sürətimiz onun üçün yeni istifadə yolları tapma sürətimizi ötür." Amma böyük iqtisadçının da ehtimalları özünü doğrultmadı. Əlbəttə, dördüncü sənaye inqilabı zamanı bir sıra ixtisaslara ehtiyac aradan götürüləcəksə də, yenilərinə tələb də yaranacaq. İqtisadi artımı məhz yeni ixtisaslı əmək qüvvəsinə malik ölkələr daha yüksək trayektoriyada təmin edə biləcəklər.

Dünyada rəqəmsal erada beşinci nəsil geo-texnoloji rəqabət mövcuddur. Rəqabət aparmaq üçün hər bir ölkə 5G texnologiyalardan istifadə etməklə dövlət hakimiyyətinin alətlərini gücləndirir; 5G texnologiyasının hökumət, biznes və istehlakçılar tərəfindən istifadəsini stimullaşdırır; milli səviyyədə 5G texnologiyalarını avadanlıq, proqram təminatı və rəqəmsal xidmətlərdə inkişaf etdirir. Artıq Estoniya Real vaxt rejimində işləyən iqtisadiyyat strategiyasını həyata keçirir.

2013-cü ildə müəllifinə Nobel mükafatı qazandıran Hiqs sahəsi (Higgs field) ideyası yaşıl iqtisadi artım siyasətini əsaslandırır. Ehtimala görə Hiqs sahəsi bu sahədən keçən hissəciklərə kütlə verir və beləliklə, enerji kütləyə çevrilir. Bu zaman təbii ahəng qorunur. Yaşıl iqtisadi inkişaf da elə

bir ahəngi təmin etməlidir ki, resurslardan mal və xidmətlər istehsal ediləndə təbii harmoniya pozulmasın.

BMT İnkişaf Proqramı çərçivəsində aparılan tədqiqatda göstərilir ki, iqtisadi artım istehsal amillərinin kəmiyyət dəyişməsi ilə bağlı olduq halda, iqtisadi inkişaf anlayışı daha geniş bir məfhum kimi istehsal amillərində mütərəqqi keyfiyyət dəyişikliklərini nəzərdə tutur. İstehsal amillərinin keyfiyyət dəyişikliyi də öz növbəsində texnoloji tərəqqi, insan kapitalının inkişafı və məhsuldarlıq artımı ilə bağlıdır. Əslində iqtisadi artım özlüyündə məqsəd deyil, son məqsəd insanların rifahı və layiqli həyatıdır.

İqtisadi artımı əngəlləyən problemin dekonstruksiyası, yəni detallarına qədər xırdalanması vacibdir. Yaponların "beş niyə sualı" və ya "balıq skeleti" metodları ilə problemin daxilinə nüfuz etmək mümkündür. Məhz bu yolla problemlərin kök səbəblərini tapıb müalicə etməklə Toyota öz istehsalını demək olar ki, qüsursuz səviyyəyə çatdırıb bilmişdi. Dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin iştirakı ilə "müzakirə şura"ları (deliberation council) dəyər zənciri üzrə problemləri xırdalığına qədər açmağa bilər. Asiyadakı "iqtisadi möcüzə" göstərən ölkələrin təcrübəsi "müzakirə şura"larının effektivliyini sübut edib. 200-ə qədər "müzakirə şura"sı olan Yaponiyada hətta sumo güləşinin problemlərini çözmə şura da fəaliyyət göstərir. Steykholder kapitalizminin ruhuna uyğun olaraq bütün maraqlı tərəflərin cəlb olunduğu müzakirələrdə iqtisadi problemlərə dəqiq diaqnoz qoymaq imkanları var. İqtisadi artımın problemlərini müəyyənləşdirəndən sonra, haradan başlamaq sualına cavab vermək üçün "3 A" (Authority, Acceptance, Ability) yanaşması tətbiq edilə bilər. Birincisi, iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün səlahiyyətin (authority) olması vacibdir, daha sonra bütün maraqlı tərəflərin problemi başa düşərək icra etməsi (acceptance), bir növ sahiblik hissənin formalaşdırılması, üçüncüsü isə, imkanların (ability) olması şərtidir.

"İqtisadi artım" kitabının "Dan ulduzu" Azərbaycanıdır. Kitab nə qədər ümumi nəzəri və praktik məsələləri, habelə global trendləri təhlil etsə də, yenə də Azərbaycanın orbitindən çıxmır. Əslində iqtisadi artım problemi hər bir ölkədə özünəməxsusdur, təkrar olunmazdır və iqtisadi artım "resept"i də fərqlidir.

Müstəqilliyinin 30 ili ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı üç dəfədən də çox böyüməklə regionda iqtisadi, siyasi və hərbi üstünlüyümüzün maddi əsasını təmin etdi, ən islahatçı ölkə statusuna yüksəldik, rifah yaxşılaşdı və ərazi bütövlüyümüz bərpa olundu, həmçinin, Azərbaycan Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub dəhlizlərinin kəsişməsində mühüm haba və mədəniyyətlərarası dialoq məkanına çevrildi. Qarşıdakı hədəf növbəti 10 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatını daha iki dəfə böyütmək və dövlət və cəmiyyət olaraq əldə etdiyimiz nailiyyətləri daha da möhkəmləndirməklə, yeni uğurlara imza atmaqdır. Bunun üçün iqtisadi artımın yüksək trayektoriyaya keçməsi İsrailin sabiq baş naziri Qolda Meyerin dediyi kimi "alternativsiz seçim"imizdir. İqtisadi artım və digər amillər arasında səbəb-nəticə əlaqələri olmaqla bir-birinə təsir edir, lakin bir həqiqət aydındır ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin ifadəsi ilə desək "iqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir".

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə institusional islahatlar elektron hökumətin inkişafını, "One-stop-shop"dan "Non-stop-shop"-a keçidi, "Only one entry" prinsipini, reaktiv xidmətlərdən proaktiv xidmətlərə transferi, yığcam, mobil və məqsədyönlü idarəetməni stimullaşdırır. Eyni zamanda dövlət idarəetmə islahatları məcburet-mədədən könüllü riayətə, imperativ idarəetmədən tənzimlənməyə, yoxlamadan monitorinq və qiymətləndirməyə, məmur-sahibkar təmaslarından rəqəmsal həllərə, fəaliyyət-əsaslıdan nəticə-əsaslıya və "kəlgə iqtisadiyyat"dan leqallaşmaya keçidi təmin edir. Dövlət idarəetmə aparatının islahatları dövlət-özəl dialoqunu və dövlət-vətəndaş dialoqunu daha da irəli aparacaq. Bu çərçivədə dövlət müəssisələrində və özəl sektorda idarəetmə islahatları, o cümlədən korporativ standartların tətbiqi üçün yeni imkanlar yaranıb. Məhkəmə hakimiyyətində aparılan islahatlar isə özündə elektron məhkəmənin inkişafını, ədalət mühakiməsinin keyfiyyətinin artırılmasını, məhkəmələrin fəaliyyətində şəffaflığın artırılmasını, məhkəmə qərarlarının icrasının təkmilləşdirilməsini, humanistləşdirmə və dekriminallaşdırmanı, vəkillik institutunun inkişafını, məhkəmənin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsini, məhkəmə ekspertizası işinin daha da təkmilləşdirilməsini ehtiva edir. Dövlətin iqtisadiyyatda rolunun optimallaşdırılması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznesə dost dövlət idarəetməsi və xarici bazarlara yerli məhsulların

çıxışını artırmaq məqsədilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması, habelə global dəyər zəncirlərinə qoşulma iqtisadi artımın təməl amilləri olacaq. Strateji yol xəritələrində qeyd edildiyi kimi, davamlı inkişafı təmin edəcək yeni "avanqard" sektorların üzərində fokuslanmaqla, iqtisadiyyatın strukturu qeyri-ticari bölməyə nisbətən ticari bölmənin, hasilata nisbətən emalın, dövlət sahibkarlığına nisbətən özəl sahibkarlığın, aşağı texnologiya tutumlu sektorlara nisbətən yüksək texnologiyalara əsaslanan sektorların, aşağıixtisaslı əməyə nisbətən yüksəkixtisaslı əməyə əsaslanan sahələrin, azgəlirli bazarlara nisbətən yüksəkgəlirli bazarların və aşağı dəyər yaradan sektorlara nisbətən yüksək dəyər yaradan sektorların daha üstün artımı hesabına yenidən balanslaşa bilər.

"Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədinə əsasən milli sosial rifah səviyyəsinin davamlı artması məqsədilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və başlıca olaraq özəl təşəbbüslərə arxalanan iqtisadi artımın sürətlənməsi, azad edilmiş ərazilərə əhalinin qayıdışının təmini Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının ideoloji nüvəsini təşkil edir. Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqəsi möhkəmləndiriləcəkdir. Bu kitabda iqtisadi artımın fəlsəfəsi açılmaqla yanaşı, Azərbaycan təcrübəsi və həll sənarilərində də toxunulur. Bir sözlə, Azərbaycan məsələsi "İqtisadi artım" kitabı boyunca öz süjet xəttini qoruyur. Hətta kitabın təqdimatı da "2021-2025-ci illərə dair sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası", Qarabağın inkişafı strategiyası və Rəqəmsal transformasiya konsepsiyası kimi Azərbaycanın inkişaf xəttini müəyyənləşdirən mühüm sənədlərin hazırlanması dövrünə təsadüf edir.

"İqtisadi artım" kitabı yuxarıda sadalanan nəzəri-konseptual və praktik məsələləri əhatə etməklə, makro, mezo və mikro səviyyədə iqtisadi böyümənin mahiyyətini açıq və müvafiq tövsiyələri təqdim edir.

Ümid edirik ki, "İqtisadi artım"dan zövq alacaqsınız!

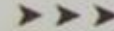
FƏSİL 1

İqtisadi artım və inkişaf nəzəriyyələri

► Kitabın bu fəslində iqtisadi artım və inkişaf nəzəriyyələri təqdim olunur.¹² İqtisadi artım ölkələri inkişafa aparan komponentlərdən yalnız biridir. Bu səbəbdəndir ki, inkişaf konsepsiyası çoxölçülü olub, bütöv iqtisadiyyatın və sosial sistemlərin yenidən şəkillənməsini ehtiva etməlidir. İnstitusional, sosial və inzibati strukturlarda dəyişikliklər gəlirlərin və məhsul istehsalının artımına səbəb olur. Mütərəqqi beynəlxalq iqtisadi və sosial sistemlərin modifikasiya edilərək milli kontekstdə uyğunlaşdırılması vacib məqamlardan biridir. Hətta qlobal ideyaların yerli şəraitdə tətbiqini ehtiva edən "qlobalizasiya" ifadəsi yaranmışdır.

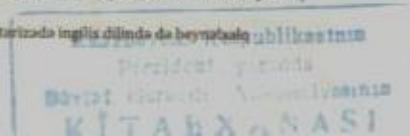
Azərbaycanın rəsmi statistikasında iqtisadi artım dedikdə - iqtisadiyyatda real gəlirlərin (ÜDM və ya ÜMG) artması, həmçinin adambaşına hesablaşmaqla real buraxılışın (istehsalın) artımı başa düşülür. Həmçinin, bir məşğul adam hesabı ilə gəlirin artımı da seçilir. Bu göstərici adambaşına hesablanan gəlirlərin artımı göstəricisindən fərqlənə bilər. Belə ki, o, əhəlinin iqtisadi fəallığının və məşğulluğunun səviyyəsini və dinamikasını əks etdirir. Uyğun olaraq, iqtisadi artımı ölçmək üçün mütləq artım və ümumilikdə və ya adambaşına buraxılışın (istehsalın) həcminin real artım sürəti göstəricilərindən istifadə edilir.

Ümumi şəkildə desək, iqtisadi artım - müəyyən dövr ərzində məhsul və xidmətlərin buraxılışında yaranan real dəyişmədir. Eyni zamanda, geniş yayılmış yanaşmalardan birinə görə, iqtisadi artım - inflyasiya nəzərə alınaraq adam başına düşən məhsul və xidmətlərin buraxılışında (output) yaranan illik faiz dəyişməsidir. İqtisadi inkişaf isə daha geniş anlayış olub, iqtisadiyyatın və sosial həyatın keyfiyyətə yaxşılaşması, ölkə, region, icma və fərd səviyyəsində rifah halının yüksəlməsini ehtiva edir. İqtisadi artım və inkişafı ilk dəfə bir-birindən fərqləndirən Yozef Şumpeter özünün "İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi" adlı əsərində innovasiyanı iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edirdi.

¹²Nəzəriyyələrin xronologiyası və mənbəyi Michael P. Todaro və Stephen C. Smith-in İqtisadi İnkişaf (Economic Development) kitabının 12-ci nəşrinə əsaslanır.

¹³Kitabın bu fəslində bir sıra iqtisadi terminlər Azərbaycan dilində verülərək, mütləqəzadə ingilis dilində də beynəlxalq əlaqələrdə qəbul olunan formada təqdim olunur.

İqtisadi artım iki cür olur: faktiki və potensial. Faktiki artım iqtisadiyyatın faktiki böyüməsini izah edir. Potensial iqtisadi artım isə iqtisadiyyatın mövcud resursları cəlb edərək artı biləcəyi potensialı göstərir.

Müxtəlif meyarlar əsasında iqtisadi artımın tipləri müəyyənləşdirilir. Birinci yanaşmaya görə, iqtisadi artımın tipləri cəmiyyətin tələbatı və imkanları əsasında müəyyən olunur: təbii, qarantıya olunmuş və faktiki iqtisadi artım tipləri. İkinci yanaşma istehsal amilləri əsasında iqtisadi artım tipləri. Üçüncü yanaşmanın müvafiq olaraq intensiv və ekstensiv iqtisadi artım. Bəzən bu tiplərə müvafiq olaraq keyfiyyət və kəmiyyət tipləri də deyilir. Üçüncü yanaşmanın əsasında dayanan istehsal gücləri, texnika və istehsal texnologiyalarıdır. Bu xüsusda iqtisadi artımın tipləri belədir: sənaye dövrünə qədərki, sənaye dövrü və post-sənaye dövrü. Dördüncü yanaşmada dünya iqtisadiyyatının milli iqtisadiyyata təsiri əsasında iqtisadi artım tipləri bu formada təqdim oluna bilər: idxalın əvəzlənməsi, ixracönlülük və global dəyər zəncirlərinə oriyentasiya olunan iqtisadi artım.

İqtisadi artım modelləri tələb (neokeynsçilik) və təklifi (neoklassik) əsas götürməklə iki başlıca istiqamətdə qruplaşdırılır. Keyns yanaşmasına əsaslanan modelə Harrod-Domar modelini nümunə gətirmək mümkündür. Neoklassik yanaşmaya Solou modeli, Ramsey-Kass-Kupmans modeli və Daymondun kəşifən nəsilər modeli aiddir. İnsan kapitalının daxil edilməsi ilə yaradılan modellərə AK modeli, Errou-Romer modeli, Mənkü-Romer-Beyl modeli və Uzava-Lukas modeli aid edilir. Bundan başqa inhisarçı rəqabət əsasında yaradılan modellər də var: Pol Romerin malların artan müxtəlifliyi modeli, texnologiyaların yayılması modeli və keyfiyyət nərdivanı modeli. Qeyd olunmalıdır ki, Keynsə qədər də iqtisadi artım məsələsinə fiziokrat və merkantilistlərin yanaşmasında, F.Kenenin cədvəlində, klassik iqtisadçılar A.Smit və D.Rikardonun əsərlərində, K.Marksın təkrar istehsal yanaşmasında, Leontyevin sahələrarası balansında yer ayrılmışdır. Məsələn, fiziokratlar kənd təsərrüfatına, merkantilistlər isə mübadiləyə üstünlük verirdilər. Klassik iqtisadçı Smit xalqların sərvətinin əsasında istehsal amilləri olan torpaq, əmək və kapitalın dayandığını düşünürdü. Digər nəhəng klassik D.Rikardo bir addım da irəli gedərək avadanlıqların texnoloji təkmilləşdirilməsi və

ixtisaslaşmanın hesabına iqtisadi artımı təmin etməyin mümkünlüyünü bildirirdi. Klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələrindən fərqli olaraq, Keyns təklifi deyil, tələbi iqtisadi artımın əsas amili kimi götürdüynə görə, özündən sonra yaranan nəzəriyyələrə ciddi təsir göstərmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi artım nəzəriyyələri tələb və təklif əsas götürülməklə inkişaf etmişdir. Bir sözlə, iqtisadi artım nəzəriyyələri uzun bir təkamül yolu keçsə də, bu fəsildə daha çox müasir dövrdə aktualıq kəsb edən yanaşmalara üstünlük verilir.

İqtisadi artım modellərinin empirik tədqiqi təcrübəsi çox yaxın keçmişə (1990-cı illər) təsadüf edir. Lakin buna baxmayaraq, artıq iqtisadi artımın empirik təhlilin geniş yayılmış üç metodu mövcuddur: artım uçuotu (growth accounting), artım reqressiyası (growth regression) və artım diaqnostikası (growth diagnostics). İqtisadi artım modellərinin təhlili məqsədilə təcrübədə digər empirik metodlar da istifadə olunur. Real biznes tsiklləri modeli (real business cycles), tətbiqi ümumi tarazlıq (computable general equilibrium), dinamik stoxastik ümumi tarazlıq modeli (dynamic stochastic general equilibrium) kimi makroiqtisadi modellər, beynəlxalq bənçkmərk (international benchmarking) və firma səviyyəsində mikroiqtisadi təhlillər bu metodların tərkibinə daxil ola bilər. Lakin adı çəkilən metodlarda təhlil obyektini iqtisadi artım problemi ilə yanaşı digər makroiqtisadi fundamentallar (faiz dərəcəsi, inflyasiya, məzənnə və s.) olduğu üçün üçün modellər empirik (tam) iqtisadi artım modelləri hesab edilmir (Əhmədov, Tahirova, 2013).

İqtisadi artım və inkişafın baş verməsi, yaxud ləngiməsini bir çox alimlər fərqli nəzəri yanaşmalar tətbiq edərək izah etməyə çalışmışdır. Bu nəzəriyyələr bəzən bir-birilərinə ziddiyyət təşkil etməsinə baxmayaraq, iqtisadi artımda və inkişafda başlıca hərəkətverici faktorların müəyyənələnməsinə töhfə vermişdir. Bu da bir faktıdır ki, iqtisadiyyat elmində araşdırılan və təhlil edilən hər bir nəzəriyyənin tətbiqi prosesi zamanı müasir tələblərə uyğunlaşdırmalar aparılmalıdır (Hüseynov, 2015). Məsələn, nəzəri çərçivəsi bu gün də geniş tətbiq olunan Solou modelinin bir sıra məhdudiyətləri mövcuddur: i) məcmu buraxılışın işçi qüvvəsinə nisbəti tarazlı artımda (steady state) tam ekzogenidir; ii) mikro səviyyəli qərarlar (ev təsərrüfatı və şirkət) nəzərə alınmır; iii) ölkələrin həyat standartları səviyyələrində mövcud kəskin

fərqləri izah edə bilmir (Əhmədov, Tahirova, 2013). Nəinki artım nəzəriyyələri, hətta Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı kimi qurumların "resept"ləri də milli iqtisadiyyatın 360 dərəcəli təhlili aparılmadan və artım diaqnozu müəyyənləşdirilmədən iqtisadi artımı təmin edə bilməz. Hausman, Rodrik və Velaskonun işlədiyi artım diaqnostikasına görə hər bir ölkənin iqtisadi artımını ləngidən həlledici məhdudiyyətlər (binding constraint) müəyyənləşdirilməlidir. Bu metod iqtisadi artım amillərinin bir-birinin əvəzləyicisi deyil, tamamlayıcısı olduğu fikrinə əsaslanır. İqtisadi artımın həlledici məhdudiyyətlərini müəyyən etmək məqsədilə artımın qərarvermə ağacı qurulur və təhlil yuxarıdan aşağı prinsipi ilə aparılır. İqtisadi artımın ləngiməsi dərəcəsi ən mühüm həlledici məhdudiyyət(lər)in təsirinə daha çox məruz qalır. Harvard Universitetində işlənmiş metodologiya - problemin hərəkətə keçirdiyi iterasiya olunan adaptasiya (Problem Driven Iterative Adaptation (PDIA)) yanaşması adlanır. Fikrimizcə, artım diaqnostikası və PDIA bir-birini tamamlayır. Əgər artım diaqnostikası problemin mahiyyətinə varmaq və həlledici məhdudiyyətləri tapmağa kömək edirsə, PDIA problemdən çıxış yolunu müəyyənləşdirir.

1.1. İqtisadi inkişafa klassik nəzəriyyələrlə yanaşma

İkinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadi inkişafa bir neçə yeni yanaşmaların tətbiqi başlandı. Bu yanaşmalardan dördü müasir dövrümüzdə belə hakim mövqe tutmaqda davam edir. Artım modelinin xətti mərhələləri (the linear-stages-of-growth model), struktur dəyişikliyin qanunauyğunluqları və nəzəriyyələri (theories and patterns of structural change), beynəlxalq asılılıq inqilabı (the international-dependence revolution) və neoklassik azad bazar əks-inqilabı (the neoclassical, free-market counterrevolution) modelləri son illər yeni yaranan eklektik yanaşmada öz əksini tapmışdır.

1950 və 1960-cı illərdə uğurlu iqtisadi artım mərhələlərindən keçən bir çox dövlətlərdə inkişaf konsepsiyaları tətbiq edilmişdi. İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsinə uyğun olaraq yığımların, investisiyaların və xarici yardımların düzgün paylanması inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına səbəb olmuşdur. Beləliklə, "inkişaf" termini "sürətli iqtisadi artım" sözü ilə sinonim kimi işlənməyə başladı.

Artım modelinin xətti mərhələləri yanaşması 1970-ci illərdə struktur dəyişikliyin qanunauyğunluqları və nəzəriyyələri və beynəlxalq asılılıq inqilabı yanaşmaları ilə əvəz edildi. Struktur dəyişikliyi modelində statistik analizlər və digər müasir iqtisadi yanaşmalar öz əksini tapır. Adından da məlum olduğu kimi, struktur dəyişikliyi modeli inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqtisadi artımı təmin etmək üçün iqtisadiyyatlarında struktur dəyişikliyi etməsini nəzərdə tutur. İqtisadi artım və inkişaf nəzəriyyələrindən olan beynəlxalq asılılıq inqilabı modeli digər nəzəriyyələr ilə müqayisədə daha radikaldir və siyasi bucaqdan çıxış edir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edir ki, ölkələrin inkişafdan geri qalmasına səbəb xarici və daxili güc amilləri, institusional və struktur cəhətdən iqtisadi çətinliklərdir (rigidity). Bu əlaqələrin və çətinliklərin yaranmasına ölkələr arasındakı və ölkələrin daxilindəki ikili cəmiyyətin (dual society) və ikili iqtisadiyyatın (dual economy) mövcudluğu səbəb kimi göstərilir. Ümumilikdə isə, asılılıq nəzəriyyələri daxili və xarici institusional məsələlərin iqtisadi artımdakı təsirindən bəhs edir. Həmçinin, iqtisadi inkişafın ləngiməsində siyasi məhdudiyyətlərin də rolunun olduğu qeyd edilir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları gəlir bərabərsizliyini azaltmaq, yoxsulluğu aradan qaldırmaq və məşğulluq imkanlarını genişləndirmək kimi məqsədləri əhatə edən köklü islahatların tətbiq edilməsini dəstəkləyir.

1980 və 1990-cı illərdə Neoklassik və yaxud neo-liberal əks-inqilab yanaşması təqdim edildi. Bu yanaşmanın əsas dəyişənləri azad bazar, açıq iqtisadiyyat və səmərəsiz fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi göstərilirdi. İqtisadi inkişafın ləngiməsinə səbəb asılılıq nəzəriyyəsinə göstərilən kimi istismarçı daxili və xarici güclər deyil, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi hesab olunurdu.

1.2. İqtisadi inkişafın xətti mərhələlər nəzəriyyəsi

İkinci Dünya müharibəsindən sonra inkişaf etməkdə olan ölkələr sənayeləşməyə doğru bir sıra islahatlar etməyə başladılar. Bu ölkələrin iqtisadçıları aqrar cəmiyyətlərdə gedən iqtisadi artımı analiz edə bilmədiklərinə görə sənayeləşməyə ehtiyac olan konseptual yanaşmalar irəli sürə bilmirdilər. Halbuki, sənayeləşmiş ölkələrin iqtisadçıları ABŞ tərəfindən həyata keçirilən Marşal Planını praktiki nəzəriyyə kimi

qiymətləndirib sənayeləşmə üçün ehtiyac olan meyarları təklif edə bildilər. ABŞ tərəfindən böyük həcmdə verilən maliyyə və texniki dəstək müharibənin təsirindən bərpad hala düşmüş iqtisadiyyatların qısa zaman ərzində dirçəlməsinə səbəb olmuşdu. Bunu müşahidə edən iqtisadçılar, yeni bir fikir ortaya qoydular. Belə ki, bütün müasir sənayeləşmiş ölkələr bir zamanlar inkişaf etməmiş aqrar cəmiyyətlər idilər. İqtisadi inkişafın xətti mərhələlər nəzəriyyəsi Asiya, Afrika və Latın Amerikasında olan inkişafdan geri qalan ölkələrə yoxsul kənd təsərrüfatına dayanan iqtisadiyyatdan müasir sənayeləşmiş iqtisadiyyata keçid üçün konseptual yanaşma təklif etdi.

1.2.1. Rostounun artım mərhələləri nəzəriyyəsi

Amerikalı alim Valt V. Rostou artım modelinin xətti mərhələləri yanaşmasında ən təsirli və izahedici nəzəriyyə yaratmışdır. Rostounun "İqtisadi Artımın Mərhələləri" kitabında qeyd edilmişdir ki, hər bir cəmiyyət iqtisadi vəziyyətinə görə beş kateqoriyadan birinə daxil edilə bilər. Bu kateqoriyalar aşağıdakılardır:

- ənənəvi cəmiyyət (traditional society);
- sabit artıma keçid üçün ilkin şərait (the pre-conditions for takeoff into self-sustaining growth);
- yüksəliş (the take-off); Papua - qvineya
- kamilliyə doğru (the drive to maturity); Malaya - Çili
- və yüksək kütləvi istehlak mərhələsi (the age of high mass consumption). İBS, J. Birly, B. Bifanija

1.2.2. Harrod-Domar inkişaf modeli

Harrod-Domarın inkişaf modelində əsasən milli gəlir, xalis yığım, investisiya kimi kapitala yönləndirilə biləcək dəyişənlər göstərilmişdir. Modelin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir iqtisadiyyat milli gəlirinin müəyyən proporsiyasını kapital mallarının, yəni materialların, avadanlıqların, tikililərin bərpası üçün saxlamalıdır. Buna səbəb kimi o göstərilmişdir ki, iqtisadi artıma təşviq verən amillərdən biri əsas fondlara edilən investisiyadır. Bir şərtlə ki, investisiya əlavə dəyər yaratmalıdır.

Ümumi kapital stokunun (K) həcmi ilə ÜDM (Y) arasındakı birbaşa iqtisadi əlaqə olduğunu nəzərə alaraq, bir neçə fərziyyələr irəli sürmək mümkündür. Buna misal olaraq, illik 1\$ ÜDM yaratmaq üçün 3\$ kapital

qoyuluşuna ehtiyac varsa, bu o deməkdir ki, kapital stokuna edilən xalis yatırım milli istehsalın artmasına yeni investisiya formasında birbaşa təsir edir. Bir çox hesablamalarda 3-ün 1-ə nisbəti qəbul edildiyinə görə, bu nisbət iqtisadiyyat elmində kapital-buraxılış nisbəti (capital-output ratio) olaraq tanınır.³

Kapital-buraxılış nisbəti modeldə (k) olaraq, milli xalis yığımların nisbəti (national net saving ratio) milli istehsalın sabit proporsiyası kimi (s) olaraq qəbul edilir. Milli xalis yığımların nisbəti müəyyən zaman ərzində vergi və digər tutulmalardan geri qalan gəlirin müəyyən hissəsindən əldə edilir. Həmçinin, ümumi yeni investisiya cəmi yığımların səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bütün bunları nəzərə alaraqdan iqtisadi artım modelini formalaşdırmaq mümkündür.

İlkin olaraq qeyd edilir ki, xalis yığım (net saving) (S) olaraq milli gəlirin (national income) müəyyən proporsiyasını təşkil edir və aşağıdakı 1.1 tənliyini formalaşdırmaq mümkündür:

$$S = sY$$

tənlik 1.1

Xalis investisiya (net investment) (I), kapital stokundakı dəyişikliyi göstərdiyi zaman (ΔK) kimi qəbul edilir:

$$I = \Delta K$$

tənlik 1.2

Ümumi kapital stokunu (K) ÜDM-ə (Y) bölsək, kapital-buraxılış nisbətini (c) alacağıq:

$$\frac{K}{Y} = c$$

tənlik 1.3

yaxud

$$\frac{\Delta K}{\Delta Y} = c$$

tənlik 1.4

yaxud

$$\Delta K = c\Delta Y$$

tənlik 1.5

1/c kapital istifadəsinin (capital utilization) səmərəliyidir.

³http://www.epw.in/system/files/pdf/1956_9/24-25-26/capital_output_ratios_uses_and_abuses.pdf
<http://www.tutor2u.net/economics/reference/economic-growth-harrod-domar-model>

Əlavə olaraq, xalis milli yığım (S), xalis investisiyaya bərabər olmalıdır

$$S = I$$

tənlik 1.6

Halbuki, tənlik 1.1, 1.2 və 1.3-ün birləşməsi bizə aşağıdakı $S=I$ tənliyinin eynisini verir:

$$S = sY = c \Delta Y = \Delta K = I$$

tənlik 1.7

yaxud

$$sY = c \Delta Y$$

tənlik 1.8

1.8 tənliyinin hər iki tərəfini birinci Y-ə, sonra c-ə böldükdə:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{s}{c}$$

tənlik 1.9

1.9 tənliyinin sol tərəfi ÜDM-in artım tempini göstərir (rate of growth of GDP).

Harrod-Domar iqtisadi artım nəzəriyyəsinin sadələşdirilmiş versiyası 1.9 tənliyində göstərilmişdir. $\left(\frac{\Delta Y}{Y}\right)$ xalis milli yığımların nisbəti (s), və milli kapital-istehsal nisbəti (c) ilə müəyyənləşir. Daha sadə dildə desək, milli gəlirin artım tempi yığımdan asılıdır. Bu hal o zaman baş verir ki, iqtisadiyyata hər hansı bir müdaxilə olunmur. Həmçinin, mövcud ÜDM-də yığımların artması və investisiyaların çoxalması ÜDM-in daha çox artımına səbəb olur. Halbuki, bu proses kapital-buraxılış nisbəti ilə əks əlaqəyə malikdir. Belə ki, kapital-buraxılış nisbəti çox olduğu təqdirdə, ÜDM-də azalma tempi müşahidə olunur. Bir çox hallarda, tənlik 1.9-da xalis milli yığımların əvəzinə ümumi yığımlar (S_c), qeyd edilir:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = (S_c/c) - \delta$$

tənlik 2

burada δ – kapital amortizasiyasının dərəcəsini (the rate of capital depreciation) göstərir.

Tənlik 1.9 və 2-nin iqtisadi izahı çox sadədir. İqtisadiyyatda artımı təmin etmək üçün yığımların investisiya edilməsi gərəkdir. Bu prosesi ÜDM-in müəyyən proporsiyasından yönəltmək artım tempini sürətləndirir. Artım tempini təmin etmək üçün yığımların artırılması və

investisiya edilməsi prosesinə nəzər yetirmək lazımdır. Investisiya edilən hər bir vahid yığım ÜDM-də dəyişikliyə səbəb olur. Buna görə də, investisiya edilən hər bir vahid üçün neçə vahid məhsul buraxılışı (output) olacağını kapital-buraxılış nisbəti ilə əks əlaqədən müəyyənləşdirmək mümkündür. Buna səbəb odur ki, kapital-buraxılış nisbətinin əksi ($1/c$), buraxılış-kapital yaxud buraxılış-investisiya nisbətidir. Milli gəlirin və yaxud ÜDM-in artım faizini əldə etmək üçün yeni investisiyanın həcmi ($s = I/Y$) ilə buraxılış-kapital yaxud buraxılış-investisiya nisbətinin ($1/c$), hasilinə baxmaq gərəkdir.

Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Harrod-Domarın inkişaf modelində iqtisadi artımı təmin edən faktorlar yalnız yığım və investisiya deyildir. Bura işçi qüvvəsi (labor force) və texnoloji tərəqqi (technological progress) də daxildir. Halbuki, bu modeldə işçi qüvvəsinin artımı (labor force growth) açıq şəkildə izah edilmir. Buna səbəb olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsinin kifayət qədər çox olduğu əsas götürülür. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapital investisiyası edildiyi təqdirdə kifayət qədər işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi mümkündür. Ümumi olaraq isə, texnoloji tərəqqi Harrod-Domarın inkişaf modelində kapital-buraxılış nisbətində azalma kimi, amma investisiyaların səviyyəsində artma kimi nəzərə alınır. Bu nisbət doğru olaraq uzun müddətli dövrdə sabit olaraq qalmır və zamanla dəyişməyə məruz qalır. Buna səbəb kimi isə maliyyə bazarlarında və siyasi-iqtisadi mühitdəki dəyişikliklər əsas götürülür. Halbuki, əsas diqqət kapital stokuna qoyulan investisiyanın roluna yönəlir.

1.2.3. Nəzəriyyələrin sintezi və praktiki izahı

Artım mərhələləri nəzəriyyələrinə geri dönsək və Harrod-Domarın tənlikləri ilə izah etməyə çalışsaq onu görürük ki, iqtisadi artımı təmin edən fundamental yanaşma milli gəlirin müəyyən proporsiyasını yığıma yönəltməkdir. 1.9 tənliyində s-i artırısaq, tənliyin digər tərəfində olan $\Delta Y/Y$, iqtisadi artımın həcmi artacaqdır. Nəzərə alsaq ki, milli kapital-istehsal nisbəti hər hansı az gəlirli ölkədə 3 faiz və məcmu xalis yığım nisbəti (aggregate net saving ratio) ÜDM-in 6%-dir. 1.9 tənliyində bunları yerinə qoyduqda, ölkənin hər il 2% dərəcəsində iqtisadi artıma malik olduğu müşahidə edilir:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{s}{c} = \frac{6\%}{3\%} = 2\%$$

Xalis milli yığımların faizi 6%-dan 15%-a qaldırıla bilsə, məsələn, vergilərin artırılması, xarici yardımların cəlb edilməsi və ümumi istehlakda azalma edərək, bu zaman ÜDM-də artım 2%-dan 5%-ə qədər arta bilər:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{s}{c} = \frac{15\%}{3\%} = 5\%$$

Rostou və başqaları qalxınma (the take-off) mərhələsini bu cürə izah etmişdirlər. Əgər ölkələr ÜDM-in 15-20% arasında yığım etsələr, yığımları az olan ölkələrdən daha sürətlə inkişaf edirlər. Müəyyən müddətdən sonra inkişaf sabit artıma səbəb olacaqdır. Artan milli yığım və investisiya bu səbəbdən iqtisadi artımın və inkişafın əsas amili olaraq götürülür.

Inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi müəyyən çətinliklərə görə ÜDM-in modeldə göstəriləyi 15-20% səviyyəsində deyil, daha aşağı dərəcədə yığım edirlər. Həmçinin, bu kimi ölkələrdə yeni kapitalın formalaşdırılması (new capital formation) müqayisəli şəkildə aşağıdır. İnkişafda olan ölkələr Harrod-Domar yanaşmasını tətbiq edərək hər il 7% ətrafında artıma nail olmaq istəsə, praktiki olaraq milli gəlirin 21%-i yığma və investisiyaya yönəltmək məcburiyyətindədir. Halbuki, əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün 21% dərəcəsində milli gəliri yığma və investisiyaya yönəltmək mümkün deyildir. Nəzəri olaraq, əgər zəif inkişaf etmiş ölkə 10-15% ətrafında yığım edə bilirsə, geri qalan 6-11% boşluğu xarici investisiyalar hesabına təmin edə bilər. Bu səbəbdəndir ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra ABŞ tərəfindən aparılan Marşal planı kapital və texniki yardımların transferi ilə Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatında artıma və inkişafa səbəb olmuşdur.

1.2.4. Mərhələlər nəzəriyyəsinə tənqidi yanaşma

İqtisadi inkişafın xətti mərhələlər nəzəriyyələri ümumilikdə $S=I$ yəni yığım və investisiyanın bərabərliyindən çıxış edərək iqtisadi artıma nail olmağın mümkünliyünü vurğulayır. Halbuki, bir çox tənqidi yanaşmalarda bu nəzəriyyənin yetərli olmadığından bəhs edilir. Belə ki, iqtisadi artımın həcmi artırmaq üçün yalnız yığımın investisiya edilməsi deyil, struktur və institusional təkmilləşməyə də ehtiyac vardır. Kvalifikasiyalı peşəkar işçi qüvvəsinin, səmərəli dövlət bürokratiyasının, inteqrasiya olunmuş əmtəə və pul bazarının mövcudluğu qeyd edilən tələblər sırasındadır. Bu halların mövcudluğu xətti mərhələlər

nəzəriyyəsində qeyd edilən yeni kapitalın yüksək səviyyədə məhsul buraxılışına (higher levels of outputs) səbəb ola bilər. Rostou və Harrod-Domar nəzəriyyələri qapalı şəkildə bu halların mövcudluğunu nəzərə alaraq öz yanaşmalarını irəli sürmüşlər. Həmçinin, planlama və idarəetmə bacarıqları, ixtisaslı işçi qüvvəsi kimi tamamlayıcı faktorlar da xətti mərhələlər nəzəriyyələrində mövcud olaraq dəyərləndirilmişdir. Halbuki, bu kimi tamamlayıcı faktorlar inkişafdan qalmış yaxud az gəlirli ölkələrdə çox aşağı səviyyədə mövcuddur.

1.3. Struktur dəyişikliyi modelləri

Artur Lyuisin iki-sektorlu izafi əmək (two-sector surplus labor) nəzəri yanaşması və Hollis B. Çeneri və digər müəlliflərin inkişafın göstəriciləri (patterns of development) empirik analizi struktur dəyişikliyi modelləri arasında ən vaciblərindəndir. Struktur dəyişikliyi nəzəriyyəsi inkişafdan qalmış ölkələrin iqtisadiyyatlarında köklü dəyişiklik edilməsini irəli sürən yanaşmalardan ibarətdir. Belə ki, bu nəzəriyyə milli iqtisadiyyatları belə təsnifləşdirir: 1. Ənənəvi və yaşayış minimumunu təmin edən kənd təsərrüfatına əsaslanan iqtisadiyyat; 2. İnkişaf etmiş, sənayeləşmiş və şaxələndirilmiş istehsal və xidmət yönümlü iqtisadiyyat.

Struktur dəyişikliyi nəzəriyyəsində inkişafdan qalan ölkələrin resurslardan səmərəli istifadə edə bilməməsi göstərilmişdir. Buna başlıca səbəb olaraq struktur və institusional faktorların daxili və beynəlxalq sistemdə ikili (dualism) təbiətə malik olmasıdır. Buna görə, iqtisadi inkişaf zamanı kapital formalaşdırılmasının sürətlənməsi ilə yanaşı, əlavə faktorların olması da tələb edilir. Qeyd edilən kənd təsərrüfatından sənaye istehsalına keçid prosesi o zaman baş tutur ki, sənaye istehsalının həcmi kənd təsərrüfatını qabaqlayır.

1.3.1. Lyuisin iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi (Lewis Theory of Economic Development)

Nobel mükafatçısı Artur Lyuis tərəfindən 1950-ci illərdə yaşayış minimumunu təmin edən iqtisadiyyatın struktur dəyişikliyi (structural transformation) vurğulayan yeni inkişaf modelləri sinfinə aid fərqli yanaşma irəli sürüldü. İqtisadiyyatda mövcud olan izafi işçi qüvvəsinin doğru sektorlara yönləndirilməsi iqtisadi artıma stimul verən faktorlardan biridir. Əsasən, ənənəvi kənd təsərrüfatı sektorunda

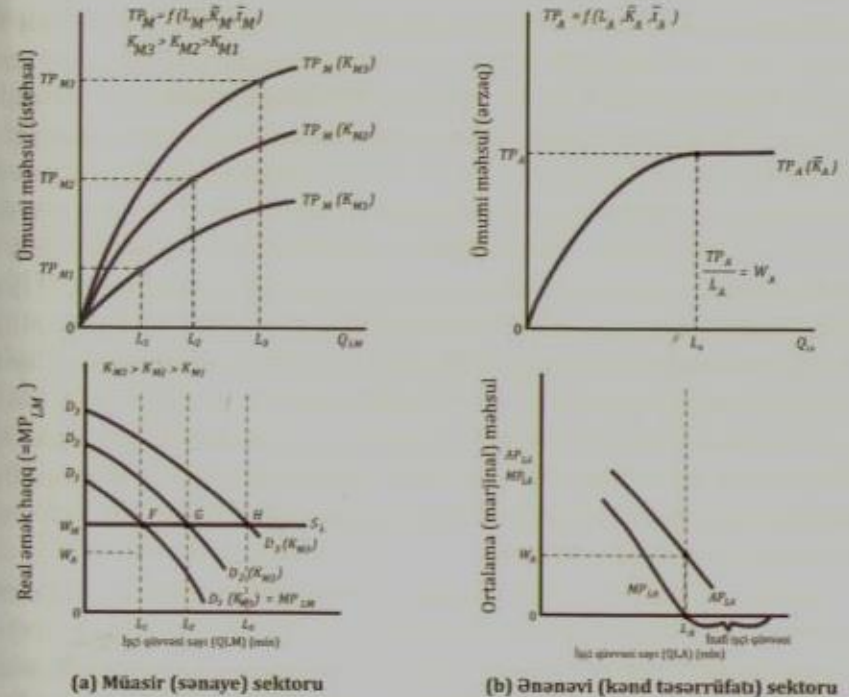
mövcud olan izafi işçi qüvvəsinin müasir sənaye sektoruna transformasiya edilməsi davamlı inkişafa və sənayeləşməyə təkan verir.

Artur Lyuis tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyə sonrakı dövrlərdə modifikasiya edilərək genişləndirilmişdir. Bu nəzəriyyə bugünkü dövrdə belə "Lyuisin iki-sektorlu modeli" (Lewis two-sector model) adlanır. Bu model, Çində və digər əmək tələb edən sahələrdə ixtisaslaşan ölkələrdə tətbiq edilməyə davam edir. Belə ki, inkişafdan qalan yaxud az gəlirli ölkələrin iqtisadiyyatları iki sektordan ibarət olur. Birincisi, ənənəvi, əhali sayı çox olan, kəndlərdə minimum yaşayış səviyyəsini təmin edən sektorlardır. Bu sektorlar sıfır marjinal əmək məhsuldarlığına (marginal labor productivity) malikdirlər və bu sektordakılar izafi işçi olaraq dəyərləndirilir. Bu işçi qüvvəsinin ənənəvi kənd təsərrüfatı sektorundan götürülməsi məhsul buraxılışında (output) heç bir itkiyə səbəb olmur. İkinci sektora yüksək gəlirli, müasir və sənayeləşmiş sahələr aiddirlər. Belə ki, aşağı səviyyəli və geridə qalmış sahələrdə olan işçilərin daha yüksək gəlirli sahələrə mərhələli transformasiya edilməsi nəzərdə tutulur. Bu modelin başlıca məqsədi işçi qüvvəsinin transferi, istehsalın artımı və müasir sektorda məşğulluğun artırılmasıdır. Onu da qeyd etmək gərəkdir ki, müasir sektora texnoloji tətbiqlər vasitəsi ilə məhsuldarlığı yüksək olan kənd təsərrüfatı sektorunu da daxil etmək mümkündür. Bu zaman, kənd təsərrüfatı da daxil edilmiş müasir sektor bütövlükdə sənayeləşmiş olaraq qeyd edilir.

Müasir sektordakı məşğulluq və işçi transferi məhsul buraxılışının genişlənməsindən (output expansion) qaynaqlanır. Məhsul buraxılışının genişlənməsi isə müasir sektorda sənayeyə investisiyanın qoyulmasına və kapital yığılmasına (capital accumulation) əsaslanır. Fərziyyə isə ondan ibarətdir ki, kapitalist cəmiyyətdə əldə edilən gəlirlər investisiya olaraq geri döner. Bunun üçün, müasir sektorda gəlirin artmasına ehtiyac vardır. Şəhərlərdəki sənaye sektorlarında gəlirlər sabit olduğuna görə, regionlardakı işçilərin təklif əyrisi (supply curve) müasir sektora nəzərən tam elastikdir (perfectly elastic).

Lyuisin iki-sektorlu iqtisadiyyat modelini aşağıdakı qrafiklər ilə izah etmək mümkündür. Belə ki, sağ tərəfdə yerləşən qrafiklər ənənəvi kənd təsərrüfatı sektorunu əks etdirir. Sağ yuxarıda olan qrafik yaşayış minimumu üçün ərzaq istehsalının işçi qüvvəsinin artıb-azalması ilə dəyişdiyini göstərir. Kənd təsərrüfatı istehsal funksiyasına əsasən

ümumi ərzaq istehsalı yaxud məhsulu (total output or product) (TPA) kapital kəmiyyətinin (quantity of capital) (KA dəyişməz) və ənənəvi texnologiyanın (unchanging traditional technology) (tA dəyişməz) sabit olduğunu nəzərə alaraqdan tək dəyişən olan işçi qüvvəsindəki (labor input) (LA) artma və azalma ilə müəyyənləşdirilir. Sağ aşağı qrafikə əsasən işçi qüvvəsi əyrisinin ortalama və marjinal məhsulu, MPLA və MPLA, yuxarı sağ qrafikə əsasən ümumi məhsul əyrisindən əldə edilir. Kənd təsərrüfatı işçi qüvvəsi (quantity of agricultural labor), (QLA), hər iki qrafikin horizontal xətti üzrə eyni götürülür və milyon işçi sayı ilə əks etdirilir. Burada Artur Lyuis inkişafdan qalmış, yaxud az gəlirli ölkələrdə əksər əhəlinin kənd yerlərində yaşayaraq fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alır.

Qrafik - 1

Lyuisin baxış bucağına əsasən ənənəvi sektorda iki nüans diqqətə layiqdir. İlkin olaraq, izafi işçi qüvvəsi vardır və MPLA sıfıra bərabərdir. İkincisi, bütün kəndlərdə işləyən işçilər bərabər məhsul buraxılışı (output) təmin edirlər. Belə ki, kəndlərdə real əmək haqqı ortalama işçi

qüvvəsinin əməyi ilə (average product of labor) ölçülür. Halbuki, bu hal müasir sektorda marjinal əmək ilə dəyərləndirilir. Təsəvvür edək ki, TPA həcmində istehsala nail olmaq üçün kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin sayı LA qədər olmalıdır. Bu da öz növbəsində hər bir insana WA qədər ərzaq edir (yuxarıda qeyd edildiyi kimi $WA = TPA / LA$, yəni ortalama məhsul edir). Qrafik 1(b)-də göstəriləyi kimi kənd təsərrüfatında LA işçilərinin marjinal məhsulu olmadığına görə sifirə bərabər olur. Bu səbəbdəndir ki, izafi əmək qüvvəsi yaxud işçi anlayışı burada bütün işçilərə aiddir (yuxarıda olan qrafik-1(b)-ə əsasən TPA -dan sonra olan bütün LA işçilər izafi qüvvədir).

Yuxarı solda yerləşən Qrafik-1(a) müasir sənaye sektorunda olan ümumi məhsul funksiyasıdır. Burada, istehsal edilən məhsul (TPM), dəyişən işçi qüvvəsinin sayı (variable labor input) (LM), verilən kapital stoku (KM dəyişməz) və texnologiya (tM dəyişməz) nəzərə alınaraq izah edilir. Horizontal xətt üzrə göstərilən TPM1 qədər məhsul buraxılışı (output) və KM1 dəyişməz qədər kapital stoku, əldə etmək üçün şəhər işçilərinin kəmiyyəti (quantity of urban workers) L1 min qədər olmalıdır. Sənayeləşmiş kapitalistlər tərəfindən əldə edilən gəlirlərin yenidən investisiya edilməsi müasir sektor kapital stokunu KM1-dən, KM2, və KM3-ə qədər artırmaq mümkündür. Bu da öz növbəsində, qrafik 1(a)-da olan ümumi məhsul əyrisini TPM(KM1)-dən TPM(KM2) və TPM(KM3)-ə dəyişməsinə səbəb olur. Kapitalist gəlirlərin yenidən investisiya edilməsi aşağı sol küncdə qrafik 1(a)-da funksiya şəklində göstərilmişdir. Yuxarı sol küncdə olan qrafik 1(a) (TPM) əsasən müasir sektordakı marjinal işçi qüvvəsinin əyrisi aşağıdakı qrafikdə əks etdirilmişdir. Marjinal işçi qüvvəsi mükəmməl rəqabətə malik müasir sektor əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələb əyrisidir.

Qrafik 1(a) və (b)-də WA kənd yerlərində yaşayış minimumu təmin edilməsi üçün olan ortalama real əmək haqqını göstərir. Qrafik 1(a)-da olan WM isə müasir sektorda real əmək haqqını əks etdirir. Bu əmək haqqı olduğu təqdirdə kəndlərdəki işçi qüvvəsi limitsiz (unlimited) və tam elastik (perfectly elastic) olaraq dəyərləndirilir (WMSL). Daha aydın izah etsək əgər, müasir sektorda olan əmək haqqı ilə kəndlərdə olan izafi işçiləri əlavə artım olmadan müasir sektora cəlb etmək mümkündür. Müasir sektorda ilkin artım mərhələsində KM1 kapitalının sabit təklifini nəzərə alaraqdan işçi qüvvəsinə olan tələb əyrisinin onun azalan

marjinal məhsulundan formalaşdığını görə bilərik. Müasir kapitalist cəmiyyətdə işə götürülən işçi ən azı marjinal fiziki məhsulun real əmək haqqına bərabər səviyyəsinə qədər işə götürür (F nöqtəsi – işçi tələb və təklif əyrisinin kəsişdiyi nöqtə). Həmçinin, qrafik 1(a)-ya uyğun olaraq TPM1 səviyyəsində ümumi məhsul əldə etmək istədikdə müasir sektorun məşğulluğu L1-ə bərabər olur. Ümumi məhsul istehsalı və kənd təsərrüfatı sektorundan gələn izafi işçi qüvvəsinin hesabına müasir sektorun məşğulluğu L1-dən L2-ə və L3-ə qədər dəyişə bilər. Buna nəzərən, L1 səviyyəsində işçi qüvvəsi ilə bütün müasir sektordakı məhsul buraxılışı (total modern sector output) OD1FL1 ərazisinə bərabərdir. Bütün müasir sektor məhsul buraxılışından real əmək haqqı olaraq işçi qüvvəsinə ödənilən məbləğ OWMFL1 ərazisinə bərabərdir. WMD1F ərazisi müasir kapitalist sektorunda əldə edilən gəlirdir. Lyuis bu gəlirin yenidən kapital stoku olaraq investisiya edildiyini nəzərə alır. Bu yatırım da öz növbəsində müasir sektordakı kapital stokunun KM1 səviyyəsindən KM2 səviyyəsinə artmasına səbəb olur. Həmçinin, bu proses müasir sektorda bütün istehsal əyrisinin TPM(KM2)-ə dəyişərək işçilərin marjinal məhsul tələb əyrisinin artmasına təkan verir. Bu artım isə öz növbəsində D2(KM2) xətti ilə göstərilmişdir. Belə ki, yeni tələb və təklif kəsişməsi olan G nöqtəsi yaranır və L2 kəmiyyətdə işçi qüvvəsi cəlb edilir. Həmçinin, ümumi məhsul buraxılışı (total output) TPM2 yaxud OD2GL2 səviyyəsinə qədər, ümumi əmək haqqı və gəlir uyğun olaraq OWMGL2 və WMD2G ərazisinə qədər artır. Bu qanunauyğunluq davam edərək yenidən kapital stokuna investisiya edilərək artım davam etdirilir.

Bu proses ümumilikdə sabit artım olaraq dəyərləndirilir və kənd təsərrüfatında mövcud olan izafi işçi qüvvəsi bütünlükdə müasir sektora cəlb edilənədək davam edir. Azalan işçi-torpaq sahəsi nisbəti kəndlərdə işləyən işçi qüvvəsinin marjinal məhsulunu sifirə bərabər olduğunu göstərir və kənd təsərrüfatı sektorundan cəlb edilən hər bir əlavə işçi itirilmiş yüksək ərzaq istehsalı səbəbinə başa gəlir. Bu proses "Lyuisin dönüş nöqtəsi" olaraq da adlandırılır. Belə ki, müasir sektorda artan əmək haqları və məşğuliyət işçi qüvvəsi təklif əyrisində müsbət meyillik yaradır. İqtisadiyyatın struktur transformasiyası məhz bu cürə davam edir. İqtisadi aktivliyin balansını ənənəvi kənd təsərrüfatından müasir şəhər sənayesinə doğru dəyişir.

1.3.2. Struktur dəyişikliyi və inkişafın qanunauyğunluqları

Struktur dəyişikliyin inkişaf qanunauyğunluqları analizi artımın iqtisadi, sənaye və institusional proseslərdən ibarət olaraq ardıcıl baş tutduğunu vurğulayır. İnkişafdan qalmış, yaxud az gəlirli ölkələr kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatından müasir sənayeləşmiş iqtisadiyyata mərhələli transformasiya oluna bilər. İnkişafın qanunauyğunluqlarının analizini edən alimlər yığım və investisiya yanaşmasının lazımı faktor olduğunu vurğulamaqlarına baxmayaraq, bunun kifayət edən yanaşma olmadığı qənaətindədirlər. Kapital formalaşdırılmasına əlavə olaraq, fiziki və insan faktorlarının, həmçinin, qarşılıqlı əlaqəyə malik dəyişikliklərin olması nəticəsində ənənəvi kənd təsərrüfatı sektorundan müasir sənayeləşmiş iqtisadiyyata keçidi təmin etmək mümkündür. Struktur dəyişiklikləri üçün demək olar ki, bütün iqtisadi sistemin transformasiyası tələb edilir. Belə ki, istehsalatda transformasiya, istehlakçı tələblərində, beynəlxalq ticarətdə, resursların idarəedilməsində və digər sosial və iqtisadi münasibətlərdə ola biləcək dəyişikliklər bu kateqoriyadan olan struktur dəyişikliklərə aiddir.

Struktur dəyişikliyi modelində bir neçə daxili və xarici maneələrin inkişafı ləngidə biləcəyi vurğulanır. Daxili maneələrə ölkənin resurs çatışmazlığı, əhali sayı, dövlət siyasəti və hədəfləri kimi institusional maneələr aid edilir. Həmçinin, xarici kapitalla, texnologiyaya və beynəlxalq ticarətə çıxışın olmaması kimi xarici maneələr də bu ləngimədə rol oynayır. İndiki sənayeləşmiş ölkələr inkişaflarının ilkin mərhələsində təklif olunan kapital, texnologiya və emal edilmiş idxal məhsulları nöqtəyi-nəzərindən, müasir dövrümüzdə inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətən daha aşağı səviyyədə olmuşdurlar. Start vəziyyətində daha əlverişli durumda olduqları üçün inkişaf etməkdə olan ölkələr maneələri aşı bildiyi təqdirdə, daha sürətli iqtisadi artıma nail ola bilərlər. Digər modellərdən fərqli olaraq, struktur dəyişikliyi modeli inkişaf etməkdə olan ölkələri inteqrasiya olmuş beynəlxalq sistemin bir hissəsi kimi nəzərə alır.

Hollis B. Çeneri və başqaları müharibə sonrası dövrdə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki inkişaf qanunauyğunluqlarını analiz edərək struktur dəyişikliyi modelləri içərisində ən geniş tanınan yanaşmanı irəli sürmüşdür. Onlar inkişaf mərhələlərinin xarakterik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına dair bir neçə empirik araşdırmalar aparmışdılar. Bu

təcrübi araşdırmalar həm sektorlararası (cross-sectional), yəni ölkələrin verilmiş məlumatlarının müəyyən tarixdəki analizi, həm də zaman sıraları (time-series), yəni uzun bir müddət üzrə analizi əhatə edir. Hər bir araşdırmaya öz növbəsində adam başına düşən gəlir səviyyəsinə görə fərqlənən ölkələr daxil edilmişdir. Ümumilikdə, bu araşdırmalar kənd təsərrüfatı istehsalından sənaye istehsalına, fiziki və insan kapitalının davamlı artımına, ilkin səviyyədə insan ehtiyaclarını ödəyən istehsalatdan şaxələndirilmiş məhsul və xidmətlərin istehsalına və digər inkişaf mərhələlərinə toxunmuşdur. Struktur dəyişikliyi modelinin tərəfdarları "icazə ver faktlar danışsın" ifadəsini inkişaf mərhələlərindəki kimi olan nəzəri izahlardan daha üstün tuturlar. Nəzəri yanaşmalar ilə izah edilən modelləri balanslaşdıran struktur dəyişikliyi modelinin də müəyyən limitləri vardır.

1.3.3. Struktur dəyişikliyi modelinin nəticələri

Çeneri və başqaları sektorlararası (cross-sectional) və zaman sıraları (time-series) analizləri ilə struktur dəyişikliyinə inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyən səviyyədə izahını verə bilmişdir. Struktur dəyişikliyinə vurğuladığı əsas məqam ondan ibarətdir ki, artım inkişafın və dəyişikliyin müəyyən hissəsidir və bu qanunauyğunluqlar əksər hallarda bütün ölkələrdə eynidir. Halbuki, model ölkələr arasında ola biləcək inkişaf qanunauyğunluqlarının müxtəlif ola biləcəyini də qəbul edir. Bu müxtəlifliklər bir sıra hallarda baş verir. Buna misal olaraq, ölkələrin resurs qaynaqları, dövlət siyasəti və hədəfləri, kapital və texnoloji resursların mövcudluğu, beynəlxalq ticarət mühitindəki rol kimi faktorları göstərmək mümkündür.

Bu modelin çatışmazlıqlarından biri, modeli praktikada tətbiq etmək istəyən inkişaf etməkdə olan ölkələrin edə biləcəyi səhvdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatında azalan işçi qüvvəsini müşahidə etmək mümkündür. Halbuki, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr bu tendensiyadan səhv nəticə çıxararaq, kənd təsərrüfatı kimi önəmli sektorun mahiyyətini gözdən itdilər. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatında azalan işçi qüvvəsinin səbəblərindən biri ali təhsilin həmin ölkələrdə yüksək səviyyədə olmasından qaynaqlanır. Bunu müşahidə edən inkişaf etməkdə olan ölkələr, ilkin təhsilin keyfiyyətini təmin etmədən öncə universitet sisteminin inkişafına dair bir çox addımlar atdılar. Bu da öz növbəsində həmin ölkələrdə ümumi

bərabərsizliyə (gross inequality) səbəb oldu. Buna misal olaraq Tanzaniyanı göstərmək mümkündür.

Empirik tətbiqlər və analizlər, struktur dəyişikliyi modelinin inkişaf qanunauyğunluqlarının həm daxili, həm beynəlxalq faktorlara əsasən dəyişə biləcəyini göstərir. Bu fərqliliklər inkişaf etməkdə olan ölkələrin nəzarət edə biləcəyi səviyyədən daha artıqdır. Halbuki, struktur dəyişikliyi iqtisadçılarının yekdilliklə vurğuladığı bir nüans vardır ki, inkişaf prosesi zamanı bütün ölkələrdə baş verən spesifik qanunauyğunluqlar eynidir. Fərqliliyin ölkələr üzrə dəyişməsinə səbəb kimi inkişaf etməkdə olan ölkələrin tətbiq prosesində inkişaf siyasətlərinin, beynəlxalq ticarətin və inkişaf etmiş ölkələrin xarici yardım siyasətlərinin təsirindən baş verir. Nəticə etibarı ilə, struktur dəyişikliyi analitikləri doğru iqtisadi siyasətlərin formalaşdırılması müqabilində sabit artıma çatmağın əlçatan olmasını qətiyyətlə vurğulayırlar.

1.4. Beynəlxalq asılılıq inqilabı

1970-ci illərdə struktur dəyişikliyi və mərhələlər modellərinə qarşı yaranan məyusluq inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadçılarının beynəlxalq asılılıq modelinə marağını artırdı. Baxmayaraq ki, 1980 və 1990-cı illərdə bu nəzəri yanaşma müəyyən dərəcədə öz aktuallığını itirmişdi, 21-ci əsrdə modifikasiya olmuş formada yenidən dirçəlməyə başladı. Ümumi olaraq beynəlxalq asılılıq modeli inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş varlı ölkələrlə institusional, siyasi və iqtisadi əlaqələrinin asılılıq və dominantlıq prinsipləri üzərində qurulduğunu vurğulayır.

1.4.1. Yanlış paradigma modeli (False-Paradigm model)

Beynəlxalq asılılıq inqilabının bir qolu olan yanlış paradigma modelinə görə inkişafın ləngiməsində əsas səbəb məlumatsız, qeyri-obyektiv və etnosentrik beynəlxalq ekspertlərin məsləhətləridir. Beynəlxalq donor təşkilatlarının, inkişaf etmiş ölkələrin yardım agentliklərinin və digər beynəlxalq qurumların ekspertləri tərəfindən irəli sürülən kompleks inkişaf modelləri və yanaşmaları inkişaf etməkdə olan ölkələrdə uyğun olmayan islahatların tətbiqinə səbəb olur. Mərkəzi institusional faktorların, ənənəvi sosial strukturun, qeyri-bərabər

torpaq mülkiyyətinin, elitanın qeyri-mütənasib yerli və beynəlxalq maliyyə aktivlərindəki nəzarətinin, kreditə ədalətsiz çıxışın və digər bu kimi faktorların olması mövcud beynəlxalq və yerli güc qruplarının maraqlarına xidmət edir.

Həmçinin, modeldə vurğulanan nüanslardan biri də əksər intellektualların, yüksək səviyyəli dövlət iqtisadçılarının, digər dövlət qulluqçularının təlimləri və təhsilləri inkişaf etmiş ölkələrdə aldıklarının və bunun nəticəsi olaraq ölkədə tətbiq etmək istədikləri nəzəri modellərin daxili struktura yad olmasıdır. Belə yanaşmaya uyğun olaraq edilən digər səhv addım isə universitetlərdə çoxlu Qərb konsepsiyasına uyğun dərslərin keçilməsi göstərilmişdir. Həmçinin, dövlətin islahatlarında kapital-istehsal nisbəti, artan yığıcı və investisiya, ÜDM-in artırılması, özəlləşdirmə kimi konsepsiyaların vurğulanması real məsələlərin gözdə tutulmamasına gətirib çıxardır. Belə ki, ölkə daxili siyasi, iqtisadi, sosial və bu kimi qanunauyğunluqların nəzərə alınaraq islahatların formalaşdırılmasına ehtiyac vardır. Əks təqdirdə, tətbiq edilməyə çalışılan nəzəri modellər ölkənin institusional və struktur islahatlarında böyük bir təsir göstərməyəcəkdir. Yanlış paradigma modelində önə çıxarılan məsələ Qərb iqtisadçılarının inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kapital yığıcı, bazarın liberallaşdırılması kimi yanaşmalara üstünlük verməsidir. Halbuki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial və institusional dəyişikliklərin də nəzərə alınması gərəkdir.

1.4.2. Dualist inkişaf tezi (Dualistic-Development Thesis)

Varlı və kasıb ölkə təsəvvürləri və bu ölkələrdə dualist, yaxud ikili cəmiyyətlərin var olması struktur dəyişikliyi nəzəriyyələrində bağlı şəkildə, beynəlxalq asılılıq nəzəriyyələrində açıq şəkildə göstərilmişdir. Dualist inkişaf tezisində görə bəziləri üstün, digərləri aşağı olmaqla hər iki təbəqə birlikdə mövcud ola bilərlər. Buna misal olaraq, müasir və ənənəvi istehsal metodlarının şəhər və kənd sektorlarında mövcud olmasıdır. Ənənəvi dualist konsepsiyası 4 arqumentə əsaslanır:

1. Müxtəlif tendensiyalar bəziləri üstün (superior), digərləri aşağı (inferior) olmaqla eyni mühtdə mövcud ola bilərlər. Buna misal olaraq, Lyuisin müasir və ənənəvi istehsal metodunun şəhər və kənd sektorunda mövcudluğu; imkanlı, təhsili yüksək olan elita ilə kasıb və təhsilsiz

kütlənin birlikdə yaşaması; beynəlxalq iqtisadiyyatda güclü və sənayeləşmiş ölkələrlə zəif və ənənəvi sektorun hakim olduğu ölkələrin əlaqələri kimi faktorları göstərmək mümkündür.

2. Dualist inkişaf tezisində əsasən birlikdə mövcud olmaq (coexistence) keçici deyil, xronikidir. Yəni, tarix boyu mövcud olan varlı və kasıb cəmiyyətlər beynəlxalq mühitədə mövcudluğunu birlikdə davam etdirir. Bu birlikdə var olmağı aradan qaldırmaq zamanla mümkün deyildir. Halbuki, struktur dəyişikliyi və inkişafın mərhələlər nəzəriyyəsi dolayısı ilə bunun mümkün olduğunu bildirir.

3. Üstün və aşağı kəsimin birlikdə mövcudluğu, onların hər ikisinin miqyasını artırır. İnkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrdə işçilərin məhsuldarlıq fərqi (productivity gap) getdikcə genişlənməkdədir.

4. Üstün və aşağı elementlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə çox azdır. Belə ki, üstün elementlərin mövcudluğu aşağı elementlərin inkişaf etməsinə çox az, yaxud heç bir təsir göstərmir. Hətta, təcrübə onu göstərir ki, üstün elementlər inkişafdan qalmış, yaxud az gəlirli cəmiyyətlərin daha da inkişafdan qalmasına təkan verir.

1.4.3. *Beynəlxalq asılılıq inqilabi modelinin nəticələri*

Beynəlxalq asılılıq inqilabi modellərinin hər biri ənənəvi Neoklassik iqtisadi nəzəriyyələri təkzib edir və inkişafın əsas indeksinin ÜDM artımı olduğunu qəbul etmir. Çeneri və başqaları tərəfindən irəli sürülən inkişaf etməkdə olan, yaxud az gəlirli ölkələrdə inkişafın empirik qanunauyğunluqlarının tətbiq edilməsi də, beynəlxalq asılılıq modeli tərəfindən yetərsiz sayılır. Buna qarşılıq olaraq isə asılılıq, yanlış paradiqma və dualist nəzəriyyələr beynəlxalq güclər arasındakı qeyri-bərabər balansın iqtisadi, siyasi və institusional islahatların formalaşdırılmasındakı rolundan bəhs edir. Fövqəladə hallarda, asılılıq modeli özəl mülkiyyətlərin açıq şəkildə milliləşdirilməsini dəstəkləyir. Aktivlərin dövlət mülkiyyətinə keçməsinin mütləq yoxsulluğu (absolute poverty) aradan qaldırmağa, məşğulluğu artırmağa, gəlir bərabərsizliyini azaltmağa, yaşayış standartlarının, o cümlədən, səhiyyə, təhsil və mədəniyyətin inkişaf etməsinə səbəb olacağı əsas götürülür.

Bu nəzəriyyənin zəif cəhətlərindən biri odur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrdən izolyasiya olunmalıdır və özünütəminat səviyyəsinə uyğun iqtisadi aktivlik etməlidir. Halbuki, praktika onu

göstərmişdir ki, Çin Xalq Respublikası bu siyasəti bir zamanlar dəstəkləməsinə baxmayaraq, müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələr ilə ticarət əlaqələrini yetərincə genişləndirmişdir. Baxmayaraq ki, Peru İspaniya Krallığının, Konqo Demokratik Respublikası Belçikanın, Hindistan Böyük Britaniyanın və Qərbi Afrika Fransanın müstəmləkəsi olduğu vaxtlar iqtisadi cəhətdən kifayət qədər zərər görsələr də, sonradan inkişaf etmiş ölkələrlə əməkdaşlıq şəraitində iqtisadi artımı təmin etmişdirlər.

1.5. **Neoklassik əks-inqilab nəzəriyyəsi**

1980-ci illərdə, Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ), Kanadada, Böyük Britaniyada və Qərbi Almaniyada olan konservativ siyasi partiyalar neoklassik əks-inqilab nəzəriyyəsi ilə yeni bir yanaşma gətirdilər. Bu nəzəriyyənin əsasında üç sütun dayanır: azad bazar analizi, yeni siyasi iqtisad yanaşması və bazar-yönümlü siyasət.

Neoklassik əks-inqilab nəzəriyyəsinin mərkəzi arqumenti ondan ibarətdir ki, az gəlirli ölkələrin inkişafdan qalmasının səbəbi resursların düzgün bölüşdürülməməsidir. Buna gətirib çıxaran faktorlar isə, səhv qiymət siyasəti (incorrect pricing policies) və dövlətin iqtisadiyyata lazım olandan artıq müdaxiləsidir. Neoliberal yazarlar azad bazar iqtisadiyyatının, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin, azad ticarətin və ixracın genişlənməsinin, inkişaf etmiş ölkələrdən xarici investorların cəlb edilməsinin vacibliyini ön plana çıxarmağa çalışırlar. Bu göstərilən faktorların islahatlar zamanı nəzərə alınması iqtisadi səmərəliliyə və iqtisadi artıma stimül verəcəkdir. Neoklassik əks-inqilab nəzəriyyəsi dövlətin iqtisadiyyata hədsiz müdaxiləsi, korrupsiya, səmərəsiz idarəetmə və iqtisadi təşəbbüslərin azlığını iqtisadi artım üçün əsas çağırışlar olaraq göstərir. Buna görə də, beynəlxalq iqtisadi sistemin yenidən qurulması, dualist inkişaf edən iqtisadiyyatların formalaşdırılması, xarici yardımların artırılması, əhali artımının nəzarətdə saxlanması və başqa effektiv idarəetmə üsullarının ön plana çıxması təklif olunur. Nəzəriyyənin tərəfdarları göstərir ki, Cənubi Koreya, Tayvan və Sinqapurda iqtisadiyyatlar uğurla inkişaf etdiyi halda, Afrika və Latın Amerikasında dövlətin müdaxiləsi uğursuzluğa səbəb oldu.

İQTİSADI ARTIM NƏZƏRİYYƏSİ: ENDOGEN ARTIM

Neoklassik artım nəzəriyyəsi real həyatda müşahidə edilən proseslərin çoxunu izah edə bildiyinə və riyazi cəhətdən cəlbedici olduğuna görə otuz il ərzində iqtisadi fikir tarixində dominantlıq etmişdir. Bununla belə, 1980-ci illərin sonunda həm nəzəri, həm də praktik sahələrdə bu nəzəriyyəyə iradlar artdı. Neoklassik artım nəzəriyyəsinə əsasən uzunmüddətli dövrdə artım texnoloji tərəqqiyə əsaslanır. Lakin texnoloji tərəqqinin iqtisadi determinantları izahsız buraxılır. Bu nəzəriyyəyə qarşı iradların kökündə iqtisadiyyatın tarazlıq vəziyyətində iqtisadi artım və yığım səviyyəsi arasında əlaqənin olmaması iddiası dayanırdı. Empirik faktlar isə aydın göstərirdi ki, ölkələr üzrə iqtisadi artım və yığım səviyyəsi arasında müsbət korrelyasiya var.

Endogen artım nəzəriyyəsinə əsasən iqtisadi artım fiziki və elmi kapitaldan asılıdır. Fiziki kapital iqtisadi artıma "azalan marjinal dəyər" prinsipi ilə təsir edir. Bu yanaşma elmi kapital üçün, güman ki, doğru deyil. "Elmə yatırılmış investisiya iqtisadi tərəqqini sürətləndirir" fikri yüksək yığım səviyyəsini yüksək tarazlı artım səviyyəsinə bağlayan əlaqələndirici açar kimi çıxış edir.

Nəzəri və empirik problemləri həll etmək üçün neoklassik nəzəriyyədə istifadə olunan istehsal funksiyasına "öz-özünü təmin edən" – endogen artım prinsipini daxil etmək olar.

Şəkil a Solou artım qrafikinin analogiyasıdır. İqtisadiyyatda tarazlıq vəziyyəti C nöqtəsində yaranır, burada yığım və investisiyaya tələb ayrıləri kəşisir. Yığım ayrisi investisiyaya tələb ayrisindən yuxarıda olduqda iqtisadiyyat böyüyür, çünki kapital akkumulyasiya olunur. Məsələn, A nöqtəsində olan iqtisadiyyat vaxt keçdikcə sağa doğru hərəkət edir. Necə olur ki, bu proses tədricən tarazlığa gətirib çıxarır? Kapitalın azalan marjinal məhsuldarlığı səbəbindən istehsal funksiyası və eyni zamanda yığım ayrisi tədricən üfqi vəziyyət alır. Investisiyaya tələb xətti sabit müsbət mailliyə (bucaq əmsalına) malik olduğundan yığım ayrisi ilə mütləq kəşisir.

Əksinə, şəkil b – də biz kapitalın sabit marjinal dəyərini

göstərmək üçün istehsal funksiyasının formasını dəyişirik. Yığım ayrisinə paralel olaraq istehsal funksiyası da indi düz xətdir. Yığım xətti artıq düz xəttə çevrildiyinə görə yığım tələb olunan investisiyadan həmişə yüksəkdir. Yığım səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, yığım tələb olunan investisiya arasında fərq bir o qədər böyük olar və artım bir o qədər də sürətli olar.

Şəkil b-də təqdim olunmuş iqtisadiyyatı endogen iqtisadi artıma aparan sadə bir cəbri modellə təsvir edə bilərik. Fərz edək ki, istehsal funksiyası kapitalın sabit marjinal məhsuldarlığı prinsipinə əsaslanır və iqtisadiyyatda istehsal amili kimi ancaq kapitaldan istifadə olunur. Beləliklə:

$$Y = aK \quad (1)$$

Məcmu buraxılış əsas fondlar (kapital kütləsi) ilə düz mütənasibdir. Kapitalın marjinal dəyəri sabit a əmsalına bərabərdir (kapitalı 1 vahid artırısaq, yaradacağımız dəyər a -ya bərabər olacaq).

Fərz edək ki, yığım norması sabit s -ə bərabərdir və iqtisadiyyatda əhali artımı, kapital amortizasiyası müşahidə edilmir. Bu zaman bütün yığım kapitalın artımına sərf olunur. Müvafiq olaraq,

$$\Delta K = sY = saK \quad (2)$$

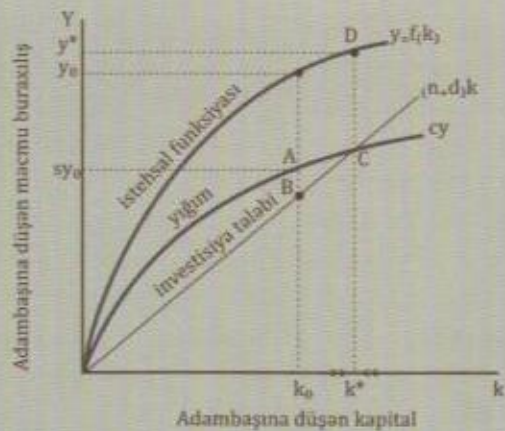
yaxud,

$$\Delta K/K = sa$$

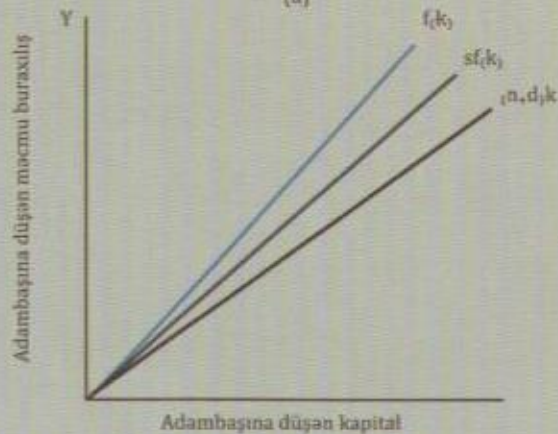
Kapitalın artım tempi yığım norması ilə düz mütənasibdir. Eyni zamanda məcmu buraxılış kapitala düz mütənasib olduğundan məcmu buraxılışın artım tempini aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$\Delta Y/Y = sa \quad (3)$$

Bu nümunədən göründüyü kimi, yığım norması nə qədər yüksək olarsa, məcmu buraxılışın artım tempi də bir o qədər yüksək olar.

(a)

(b)

Alternativ fərziyyə kapital üzrə miqyasa nəzərən sabit gəlir mexanizmidir. Başqa sözlə, bir firma avadanlığın (kapital) miqdarını iki dəfə artırırsa, onda həmin firma iki dəfə artıq məhsul istehsal edir. Lakin əgər ikiqat artıq kapital məcmu buraxılışı iki dəfə artırırsa, onda bütün istehsal amillərinin – məsələn, əmək və kapital - ikiqat artımı məcmu buraxılışın iki dəfədən çox artmasına gətirib çıxarmalıdır.

Əgər, yalnız kapital üzrə miqyasa nəzərən sabit gəlir (kapitalın, məsələn, ikiqat artması məcmu buraxılışı iki dəfə artırır) varsa, onda birlikdə götürülmüş bütün istehsal amilləri miqyasa nəzərən

artan gəlir (həm kapitalın, həm də əməyin, məsələn, ikiqat artması məcmu buraxılışı iki dəfədən çox artırır) yaratmalıdır. Bu o deməkdir ki, firmalar böyüdükcə, daha səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Beləliklə, biz proseslərin sonu olaraq yeganə bir firmanın bütün iqtisadiyyata hakim olmasını müşahidə etməli idik. Lakin bu cür hallar baş vermədiyinə görə biz ən azı vahid bir firma təmsalində birlikdə götürülmüş bütün istehsal amilləri üzrə miqyasa nəzərən artan gəlir və vahid istehsal amili üzrə miqyasa nəzərən sabit gəlir prinsipinin mümkünlüyünü istisna etməliyik.

Bununla belə fərz edək ki, ayrıca götürülmüş bir firma kapitalının bütün faydasını təkbəşinə əldə etmir: faydanın bir hissəsi firmadan kənara yönəlir və xarici agentlər tərəfindən mənimsənilir. Bu halda, firma kapitalı artıranda, firmanın istehsalı da artır, lakin digər firmaların məhsuldarlığı da eyni zamanda yüksəlmiş olur. Bütün istehsal amilləri üzrə miqyasa nəzərən sabit gəlir mexanizmi işlədiyi halda, iqtisadiyyatda inhisarlaşma meyli yaranmır.

Pol Romer kapital üzrə şəxsi gəlirləri ictimai gəlirlərdən ayırmaqla elmə mühüm yenilik gətirmişdir. İnvestisiya nəinki yeni məhsullar, həmçinin bəzən yeni üsullar da meydana gətirir. Firmalar istehsal prosesində yeni avadanlıqların faydasını tam əldə etsə də, yeni metod və yeni ideyaların faydasını tam əldə edə bilmirlər. Çünki metod və ideyaların digərləri tərəfindən saxtalaşdırılması olduqca asandır.

Endogen artım nəzəriyyəsi belə bir yanaşmaya əsaslanır ki, kapitalın faydasının əhəmiyyətli bir hissəsi xarici agentlər tərəfindən mənimsənilir. Bu fikir nə dərəcədə ağlabatandır? Əgər kapital sadəcə fiziki qurğudursa, güman ki, xeyir. Axı qazma maşınının faydası bu maşının sahibi tərəfindən tamamilə əldə edilir. İndi isə insan kapitalının roluna, xüsusilə biliyə yatırılan investisiyaya nəzər yetirək. Yeni qazma maşını və ya yeni ideya yaratmağın hər ikisi baha başa gəlir. Qazma maşını kənar şəxs tərəfindən saxtalaşdırılarkən saxta nüsxəyə çəkilən xərc təqribən ilkin nüsxənin xərcinə bərabər olur. Lakin ideya cüzi xərcə və ya

xərçsiz saxtalaşdırıla bilər. Yeni biliyin – ixtira və kəşflərin – faydasının az bir hissəsi onu yaradan tərəfindən mənimsənilir. Bu səbəbdən faydanın qalan hissəsi kənar agentlərə nəşib olur.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, hər yeni ideya növbəti ideyanı doğurur. Başqa sözlə, bilik məhdudiyətsiz genişlənilir. Beləliklə, iqtisadçılar düşünür ki, insan kapitalına, xüsusilə tədqiqat və araşdırma işlərinə yatırılan investisiyalar uzunmüddətli artımın əsas mənbəyidir.

Mənbə: MAKROİQTİSADİYYAT

Rudiqer Dornbuş

Stenli Fişer

Riçard Stars

FƏSİL 2

İqtisadi artım: Kompleks məsələ

2.1. İqtisadi artım - fikir palitrası

► Kitabın ilk fəslində iqtisadi artım nəzəriyyələri geniş şəkildə təqdim edilmişdir. Bu fəsilə isə iqtisadi artımı kompleks məsələ kimi qəbul edərək, müasir yanaşmalar əsasında iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün palitra verilir. Obrazlı ifadə etsək ki, Günəşdəki qara nöqtələrdən savayı iqtisadi artıma heç nə təsirsiz ötüşmür. Yalnız zəki steykholderlərin konsiliumu şəraitində diaqnoz və düzgün strategiyanın seçilməsi ilə iqtisadi artımı təmin etmək mümkündür. İnstitusionalistlər, davranış iqtisadiyyatı tərəfdarları, mədəniyyəti əsas götürənlər, iqtisadi identikliyə və ya narrativlərə üstünlük verənlər, coğrafi determinizmi tərcih edənlər, klassik mövqedə dayananlar, bir sözlə, geniş bir spektr iqtisadi artımla bağlı dərin bir mükəllimin içərisindədir. Spektr o qədər genişdir ki, hətta Aleksandr Soljenitsinin təmsalında iqtisadi artım barədə mənfi fikir söyləyənlər də olmuşdur: "İqtisadi artım nəinki, anormaldır, hətta məhvedicidir". Həqiqət payı isə hər bir yanaşmada zaman və məkan daxilində müxtəlif hədlərdədir. İqtisadi artım iqtisadi və sosial inkişafı nəticələndə, davamlı və inklüziv olanda, ətraf mühitə təsirləri minimuma enəndə və nəhayət Soljenitsinin sözlərilə desək, "məhvedici" olmayanda daha arzuolunandır. Bir sözlə, iqtisadi artım özlüyündə son məqsəd deyil, davamlı inkişaf üçün vəsildir.

2.2. İnstitutlar

2.2.1. İqtisadi artımda institutların rolu

Duqlas Nort deyirdi ki, institutlar cəmiyyətdə "oyun qaydaları"dır. Ötən əsrin 80-ci illərində Yeni İnstitusional İqtisadiyyat cərəyanının güclənməsi ilə institutlar beynəlxalq səviyyədə iqtisadi inkişaf fərqlərini izah edən əsas amilə çevrildilər (Stein, 2008: 38–42). Hətta Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı da borc verərkən idarəetmə şərtlərindən biri kimi institusional islahatları tələb kimi irəli sürməyə başladılar (Kapur and Webber, 2000). Dünya Ticarət Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), G7, Dünya İqtisadi Forumu və başqa beynəlxalq təşkilatlar da inkişaf etməkdə olan ölkələrdən Institutların Qlobal Standartını (Global Standard Institutions (GSIs)) tətbiqini tələb etməyə başladılar. Institutların iqtisadi artımın əsas amili olması fikirini

bir çox tədqiqatçılar qəbul edir (Acemoglu et al., 2005; North, 2005). Rodrik və başqaları müəyyənləşdirib ki, dünyada gəlir səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsində institutların rolu coğrafi determinizm və ticarətlə müqayisədə daha üstündür (Rodrik, 2002).

İqtisadi inkişaf və institutlar arasında əlaqənin əks istiqamətdə olmasını düşünənlər də var: məsələn, Çanq mülahizə irəli sürür ki, iqtisadi inkişaf özü də institutların təkmilləşməsinə təsir göstərir (Chang, 2011). Onun fikrincə, iqtisadi artım daha keyfiyyətli institutlara tələb yarada bilər və iqtisadi imkanlar hesabına institutları daha əlçatır etmək mümkündür. Azərbaycan şəraitində də iqtisadiyyatın yüksək artım tempi yeni institutların (Elektron hökumət, ASAN xidmət, DOST xidməti, Azexport və s.) yaranmasına zəmin oldu. Eyni zamanda bu institutlar da iqtisadi idarəetmənin səmərəliliyini artırmaqla iqtisadi inkişafı dəstəklədilər.

Liberal institutlar özəl mülkiyyət hüquqlarını daha yaxşı qoruduğundan və daha çox iqtisadi azadlığı təmin etdiyindən sərmayə cəlbini stimullaşdırır və iqtisadi artımı təmin edə bilər (Acemoglu et al., 2001; La Porta et al., 2008). Bu mənada Anqlo-Amerikan ümumi hüquq sistemi Kontinental hüquq sistemə nisbətən investora daha çox müdafiə etdiyindən və dövlət tənzimlənməsini daha çox məhdudlaşdırdığından daha liberal sayılır.

Acemoglu və Robinsunun yazdığı "Millətlərin Çöküşü" əsərində qeyd edilən institutların müstəqilliyi və inklüzivliyi iqtisadi artımı dəstəkləyən yanaşmalar sırasında öndə gedir. Müasir dünyanın bir sıra ölkələrində dövlət institutlarının bürokratiyaya meyilliliyi, demokratiya səviyyəsinin, siyasi sabitliyin və güvən əmsallarının aşağı olması, siyasi populizmin əhatə dairəsinin genişlənməsi institutlara olan güvənin aşağı olmasına səbəb olur. "Millətlərin çöküşü" əsərində qeyd edildiyi kimi uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi artım institutlar arasında və cəmiyyətlə institutlar arasında olan güvənin təsis edilməsi ilə başlayır. Müasir iqtisadi artımın determinantlarından biri kimi yüksək texnologiyaların ixtira və istehsalı azad və inklüziv təşəbbüskarlıq mühitindən birbaşa asılıdır. Institutları iki hissəyə ayıran Acemoglu və Robinson ekstraktiv institutlar haqqında danışarkən, mövcud şərtlərdə iqtisadi inkişafın qeyri-mümkün olmasını bir sıra Afrika ölkələrinin

misalında göstərmişdir. Ekstraktiv institutların yer aldığı mühitdə yaşayan cəmiyyətlərin mütləq əksəriyyətinin aşağı gəlirli olduğunu qeyd edən müəlliflər, bunu yeni texnologiyaları mənimsəməkdə olan istəksizliklə əlaqələndirirlər. Müəlliflərin daha bir yanaşması ekstraktiv və inklüziv institutlar arasında qeydə alınan tələdir. Tələ nəticəsində institutlar arasında sinerji möhkəmlənir. Möhkəmlənmənin əsas səbəbi siyasi və iqtisadi institutların azadlıqlar şəraitindəki məhdudluğu təşkil edir. Sözügedən məhdudlaşma gəlirlərin və sərvətlərin cəmiyyətdə qısa müddətli dövrdə nisbətən rəqib şəkildə bölüşdürülməsi ilə əlaqədardır. Amma ekstraktiv və inklüziv institutların kombinasiyası stabil və uzunömürlü olur. Bu institutların uzunmüddət bərabər çalışması qeyri-mümkündür. Acemoğlu və Robinson "Dar çıxır" əsərində də institutların təhlilini davam etdirirlər. Güclü dövlət və güclü cəmiyyət arasındakı "qızıl orta" nı tapmağa çalışan müəlliflər, bunun yalnız institutlara olan güvənin təsis edilməsi ilə nəticələnə biləcəyini qeyd edirlər. "Dar çıxır" əsərindən çıxan məntiqi nəticəyə müvafiq olaraq, güclü institutlar həm dövlət, həm vətəndaş cəmiyyətini əhatə etdiyi təqdirdə iqtisadiyyatda inkişaf trendlərini müşahidə edə bilərik. Təşəbbüskarlıq və ixtiraların geniş yayıldığı ölkələrin təcrübəsinə əsasən deyə bilərik ki, təşəbbüs institutlarının müstəqilliyi şəraitində iqtisadi artımı dəstəkləyən yeni texnologiyaların ixtirası daha da çoxalır. Təsədüfi deyil ki, yüksək texnologiya istehsal edən ölkələrin tədqiqat və inkişaf xərcləri düz mütənəssib artmaqdadır.

Dünya səhmdar kapitalizmindən steykholder kapitalizminə keçir. Səhmdar kapitalizmi dedikdə, səhmdarlardan kapital toplayan məhdud məsuliyyətli təşkilatın əsas olduğu iqtisadi sistem başa düşülür. Ötən əsrin 80-ci illərində səhmdar kapitalizmini müdafiə edən iqtisadçı Milton Fridman deyirdi ki, bu yolla səhmdarlardan vəsait toplayan müəssisələr mənfəət əldə edib dövlətə vergi verirlər. Hazırda isə səhmdar kapitalizmin tənqidçiləri hesab edirlər ki, belə müəssisələr yalnız səhmdarlarının maraqlarına işləyirlər, qısamüddətli mənfəəti uzunmüddətli investisiyalardan və dayanıqlı inkişafdan üstün tuturlar. Hətta İngiltərə Bankının baş iqtisadçısı Andy Haldane deyir ki, səhmdar kapitalizmi "öz-özünü yeyir". Çünki səhmdarlar səhmin qiymətinin maliyyə bazarlarında yüksək qalmasına çalışırlar, belədən udan yalnız maliyyə vasitəçiləridir. Səhmdar kapitalizmi cəmiyyətdə bərabərsizliyi

gücləndirir, tez qazanc məqsədilə ətraf mühitə mənfəətli təsir edir. Buna görə də Davos İqtisadi Forumunun lideri K.Şvab steykholder kapitalizmi ideyasını sürəkli şəkildə müdafiə edir. Steykholder kapitalizmində isə şirkət bütün maraqlı tərəflərə (steykholderlərə) xidmət edir. Bura şirkətin müştəriləri, təchizatçılar, işçilər, səhmdarlar və yerli icmalar daxildir. Təsəvvür edin ki, dünyanın indi gəldiyi bu nəticəni Azərbaycan milli burjuaziyası bir əsr öncə neft bumu zamanı Tağıyevlər, Nağıyevlər, Əsədullayevlər və başqa mesenatların təmsilində nümayiş etdirmişdi. Bu gün də Azərbaycanın bir sıra şirkətləri cənab Prezident İlham Əliyevin və Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın çağırışına cavab verərək və sosial məsuliyyətlərini anlayaraq davamlı inkişafa xidmət edən xeyriyyəçiliklə məşğulduqlar. Hər bir özəl sektor nümayəndəsi başa düşməlidir ki, biz bir gəminin içərisindəyik və nə qədər yerli icmaya, istehlakçıya, ətraf mühitə və davamlı inkişafa sərmayə qoysaq, hamımız udacağıq. Biz yanaşmanı sıfır-cəmli (zero-sum) oyundan qələbə-qələbə (win-win) formatına keçirməliyik. Əsas mənfəətin çoxluğu deyil, dəyər olmalıdır. 2018-ci ildə Bank of America Merrill Lynch-in hesablamalarına görə daha yaxşı ətraf mühit, sosial və idarəetmə (ESG) prinsiplərinə əməl edən şirkətlərin gəlirləri daha yüksək olub, səhmlərinin qiyməti artıb və müflisləşmə təhlükəsindən uzaq olublar. Dünyanın ən varlı adamlarından olan Bill Qeyts özü də etiraf edir ki, onun bu qədər varlı olması ədalətli deyil, buna görə də o, xeyriyyəçiliklə məşğul olur və davamlı inkişafa dəstək verir. Hətta korporativ qlobal vətəndaşlıq anlayışı yaranıb. Yəni biznes təkcə öz steykholderlərinə deyil, məsələn, qlobal çağırışların həlli üçün də sərmayə yatırır.

Rodrik bazarı dəstəkləyən institutları belə təsnifləşdirirdi (Rodrik, 2005):

- Bazar yaradan institutlar
 - Mülkiyyət hüququ
 - Müqavilələrin icrası
- Bazarı tənzimləyən institutlar
 - Tənzimləyici orqanlar
 - Bazar uğursuzluğunu aradan qaldıran mexanizmlər
- Bazarı sabitləşdirən institutlar
 - Monetar və fiskal institutlar

- Prudensial tənzimləmə və nəzarət institutları
- Bazarı legitimləşdirən institutlar
 - Demokatiya
 - Sosial müdafiə və sosial sığorta

Institutların keyfiyyətini ölçmək üçün Dünya İdarəetmə İndikatorları (Worldwide Governance Indicators) altı əsas meyara əsaslanır: ifadə azadlığı və hesabatlılıq, siyasi sabitlik və zorakılığın olmaması, idarəetmənin səmərəliliyi, tənzimləmənin keyfiyyəti, qanunun aliliyi, korrupsiyaya nəzarət. Institutların keyfiyyətini ölçmək üçün Dünya İqtisadi Forumunun "Qlobal rəqabətlik hesabatı", Dünya Bankının "Doing Business" hesabatı, Fraser İnstitutunun "İqtisadi Azadlıq İndeksi", İrs Fondunun "İqtisadi Azadlıq İndeksi" və başqa yanaşmalar mövcuddur.

2.2.2. Dövlət müəssisələrinin iqtisadi artımda rolu

Dövlətə məxsus müəssisələr iqtisadi artımın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bir tərəfdən dövlət müəssisələri mal və xidmətlər təklif edir, digər tərəfdən isə bazarda rəqabət mühitinə təsir göstərirlər. Buna görə də dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin tətbiqi həm səmərəliliyin artırılması, həm də rəqabət mexanizminə müsbət təsir baxımından əhəmiyyətlidir. Kommersiya müəssisələrinin dövlət mülkiyyətində olmasının səbəbləri ölkələr və sahələr üzrə fərqlənir və səciyyəvi olaraq sosial, iqtisadi və strateji maraqları əhatə edir. Buraya sahə siyasəti, regional inkişaf, ictimai məhsulların tədarükü və təbii inhisarların mövcudluğu daxildir. Lakin son bir neçə onilliklərdə bazarın qloballaşması, texnoloji dəyişikliklər və keçmişdə inhisara alınmış bazarların dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin dayandırılması və ya azaldılması dövlət sektorunda dəyişikliklərin edilməsini və onun yenidən strukturlaşdırılmasını tələb edir.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının təhlillərində dövlət müəssisələri üzrə beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan beş model müəyyən edilmişdir:

- **Mərkəzləşmiş model:** Bu model üzrə vahid dövlət institutu və ya qurumu bütün dövlət müəssisələrində dövlətin mülkiyyətçilik və ya sahiblik funksiyasını yerinə yetirir. Bu institut ixtisaslaşmış nəzarətedici qurum və ya xüsusi dövlət nazirliyi ola bilər. Maliyyə hədəflərinin idarə

edilməsi, texniki və operativ məsələlərin həlli, eləcə də dövlət müəssisələrinin əsas icra göstəricilərinin monitorinqi mərkəzi orqan tərəfindən həyata keçirilir. Şura üzvləri müxtəlif yollarla təyin edilir, lakin əsas qərar mərkəzi orqan tərəfindən verilir. Bu modelin müstəsna variantı olaraq holding şirkət modelinin (holding company model) təşkili həyata keçirilə bilər ki, bu dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin özəl bazar qaydalarına uyğun olaraq daha da effektiv şəkildə qurulmasına xidmət edir.

- **İkili və ya Dual model:** Dövlət sahibliyi vəzifəsi iki dövlət institutu (təcrübəyə əsasən hər dövlət müəssisəsi üzrə məsul nəzarətedici sahə nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi) tərəfindən yerinə yetirilir. Burada nazirliklərdən biri maliyyə məqsəd və hədəflərinin, digəri isə fəaliyyət strategiyası üzrə məqsəd və hədəflərin müəyyən edilməsindən məsul dövlət qurumu funksiyasını həyata keçirir.

- **Qoşa istiqamətli model:** Bu model funksional baxımdan mərkəzləşmiş model ilə ekvivalentdir, lakin dövlət müəssisələrinin ayrı-ayrı portfellerinə iki fərqli dövlət institutu nəzarət edir. Dual modeldən fərqli olaraq, bu model əsasında hər bir dövlət müəssisəsinin sahiblik vəzifəsi yalnız bir dövlət orqanı tərəfindən yerinə yetirilir.

- **Desentralizasiya modeli:** Bu model üzrə ayrı-ayrı nazirliklər sektorlara uyğun olaraq nəzarətedici və ya tənzimləmə funksiyasını həyata keçirərək həmin sektorda fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinə sahiblik vəzifəsini yerinə yetirir. Burada nazirliklər dövlət müəssisəsinin de facto sahibi hesab edilir. Belə ki, hər bir nazirlik səlahiyyətlərini genişləndirərək sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən dövlət müəssisəsinin idarə etmə funksiyasını həyata keçirməklə məşğul olur.

- **Əlaqələndirici qurum modeli:** İxtisaslaşmış dövlət qurumu səhmdar və ya nəzarətedici nazirliklərə texniki və operativ məsələlərlə bağlı məsləhət verərək dövlət müəssisəsinin icra göstəricilərinin monitorinqinin həyata keçirilməsini təmin edir. Belə əlaqələndirici qurumların rolu məhdudlaşdırıldıqda və sahə nazirliklərinin tam müstəqilliyi təmin olunduqda bu model desentralizasiya modeli ilə eynilik təşkil edir.

Şəkil 1. Dövlət müəssisələrində daimi təkmilləşdirmə dövrəsi.

Mənbə: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

Dövlət müəssisələrin Korporativ İdarəetmə Təcrübələrinə dair İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının Qaydaları bu sahədə əsas beynəlxalq standart sayılır. Dövlət müəssisələrinin korporativ idarəetməsi istiqamətində islahatlara başlayan ölkələrin təcrübəsi bu işin vacib, lakin mürəkkəb olduğunu göstərir. Ən böyük çətinlik dövlətin şuraya namizədləri təklif etmək və seçmək kimi mülkiyyət funksiyalarını həyata keçirməsinə görə məsuliyyət daşması və eyni zamanda şirkətin gündəlik idarə olunmasına müdaxilə etməməsi arasında balansın yaradılması ilə bağlıdır. Digər bir çətinlik dövlət və özəl şirkətlərinin rəqabət apara biləcəyi bazarda hamı üçün bərabər şəraitin (level-playing field) yaradılacağına və hökumətlər tərəfindən tənzimləyici və nəzarət səlahiyyətlərindən istifadə edərək bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin pozulmayacağına təmin olunması ilə bağlıdır. Praktiki təcrübəyə əsaslanaraq, İƏİT-nin Qaydaları bu dilemmaların necə həll olunacağına dair konkret təkliflər verir. Məsələn, sənəddə dövlətin öz mülkiyyət funksiyalarını müstəqil sürətdə həyata keçirən və ictimaiyyət üçün açıq mülkiyyət siyasətinə uyğun olan mərkəzləşdirilmiş qaydada sahiblik edən təşkilat və ya effektiv koordinasiya edilən təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirməsi təklif olunur. Qaydalar həmçinin dövlətin mülkiyyət funksiyalarının və onun tənzimləyici funksiyalarından ciddi şəkildə ayrılmasını təklif edir. Düzgün tətbiq edildikdə, bu və digər təklif olunan islahatlar dövlətin öz mülkiyyət funksiyalarını peşəkar və məsuliyyətli

qaydada yerinə yetirməsini təmin edir. Bu, həmçinin iqtisadiyyatın bütün sektorlarında korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsində əlavə stimuldur. Nəticədə isə müəssisələr daha sağlam, daha rəqabətli və daha şəffaf olacaqdır. Göründüyü kimi, dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin tətbiqi nəticə etibarilə rəqabət mexanizminin təkmilləşməsinə, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəlməsinə və iqtisadi artıma əsaslar yaradır.

Ən yaxşı beynəlxalq təcrübələr təbii inhisarlara nəzarət və tənzimləmə funksiyalarının rəqabətə nəzarət funksiyasından ayrılmalı olduğunu tələb edir. Rəqabət Orqanı azad bazara istiqamətlənərək, aydın şəkildə rəqabəti dəstəkləməlidir. Təbii İnhisarda və dövlət inhisarında olan müəssisələrə nəzarət edilməsi, tənzimlənməsi və reyestrinin aparılması Rəqabət Orqanının azad bazar fəlsəfəsindən uzaqlaşması riski yaradır. Bu, daxili münaqişənin ən aydın nümunələrindən biri olmaqla, ciddi bir problemdir və dünyada mövcud olan ən yaxşı təcrübələrdə (Latviya, Litva, Estoniya, İspaniya, ABŞ və sair) bu iki sahə biri-birindən ayrı müstəqil istiqamətlərdir.

Azərbaycanda institusional və tənzimləyici çərçivənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlara uyğun olaraq milli iqtisadiyyatın özəyi olan dövlət müəssisələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün Azərbaycan İnvestisiya Holdinqi (AİH) yaradılmışdır. AİH-in formalaşdırılması dövlətə məxsus müəssisələrin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi, fəaliyyətinin səmərəliliyinin və şəffaflığının artırılması, xərclərini və risklərini optimallaşdırmaq yolu ilə onların tam sağlamlaşdırılması istiqamətində struktur islahatlarının tərkib hissəsidir. Eyni zamanda bu addımla dövlət şirkətlərinin və müəssisələrinin, habelə dövlət payı olan təsərrüfat cəmiyyətlərinin vahid prinsiplər əsasında idarə olunması, onların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən həyata keçirdikləri investisiya proqramlarının şəffaflığının və iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması, maliyyə sağlamlığının və dayanıqlılığının yaxşılaşdırılması əsas məqsəd kimi müəyyənləşir.

2.2.3. Monetar siyasət və iqtisadi artım

2.2.3.1. Monetar siyasətin dayanıqlı iqtisadi artım üçün əhəmiyyəti

Milli iqtisadi inkişafın bütün parametrləri bir-biri ilə sıx bağlıdır və bu

baxımdan etibarlı və inkişaf etmiş monetar siyasət alətləri iqtisadi inkişaf potensialının yaradılmasında və formalaşdırılmasında vacib rol oynayır. Həmçinin, monetar siyasət sosial-iqtisadi və maliyyə müstəqilliyi üçün, ölkənin stabilliyi və inkişafında həyati rol oynamaqla birlikdə maliyyə sektorunda baş verə biləcək böhranların qarşısının alınmasını özündə ehtiva edir. Bu isə gələcək inkişaf perspektivləri üçün yaxşı imkanlar formalaşdırır. Xüsusi ilə post-pandemiya dövründə yaranmış yeni şəraitlə əlaqədar olaraq səhiyyə, müdafiə və sosial xərclərin maliyyələşdirilməsinə olan ehtiyacla bağlı monetar siyasətin düzgün idarə edilməməsi son nəticədə maliyyə sektorunda gərginliyin yaranmasına (psixoloji gözləntilərlə bağlı olaraq) və kapitalın ölkədən qaçışına, bu isə son nəticədə iqtisadi inkişaf perspektivlərinin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Ölkənin iqtisadi inkişafına xidmət edən monetar siyasət dizayn edilərkən qlobal iqtisadiyyatın inkişaf dinamikası və qlobal maliyyə bazarlarında qeyri-stabillik, qlobal rəqabətliyin güclənməsi amilləri fonunda maliyyə infrastrukturunun stabilliyi və şoklara cavab vermə qabiliyyəti nəzərə alınmalıdır. Milli valyutanın sabitliyi, dönərliliyi maliyyə sisteminin, biznesin və fərdi şəxslərin təhlükəsizliyinin qarantı sayılır. Bu baxımdan sabitliyə nail olunması məqsədilə şəffaf valyuta mübadiləsi strategiyasının yaradılması və effektiv monetar siyasətin aparılması ölkələrin iqtisadi inkişaf maraqları üzrə nəzərə alınmalıdır. İnflyasiya isə qiymətlərin artırılması, insanların həyat səviyyəsinin enməsi, özəl müəssisələrin təşviqlərinin azalması, iqtisadi və sosial ziddiyyətlərin artması ilə nəticələndiyi üçün ayrı-ayrı subyektlərin iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinə ciddi zərbə sayılır. Bu baxımdan, monetar siyasətin implementasiyasında həm də fiskal və struktur islahatlar siyasətini ehtiva edən büdcənin defisitinin azaldılması, xarici borcun effektiv idarə edilməsi, xüsusi pul proqramlarının icra edilməsi, vergi sisteminin inkişafı, faiz dərəcələrinin azaldılması, təbii inhisarlar sahəsində islahatların aparılması, rəqabətli bazarların inkişafı kimi istiqamətlər nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda ölkə ərazisində çirklə pulların yuyulması, xarici valyutada dövlət və biznes subyektlərinin borclarının artması, qeyri-leqal valyuta əməliyyatlarının aparılması, beynəlxalq bazarlarda böhranların yaranması, xarici valyutada qeyri-qənaətbəxş valyuta rezervlərinin olması, ölkəyə qarşı valyuta embarqosunun tətbiq

edilməsi kimi məsələlərin istənilən ölkənin monetar siyasətində nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv monetar siyasətin tətbiqi çətin və həlli vacib olan məsələdir.

Ölkənin iqtisadi inkişafına xidmət edən və böhranları önləyən monetar siyasətin təmin edilməsi məqsədilə tədiyyə balansının müsbət saldosa nail olunması, beynəlxalq öhdəliklərin qarşılınması üçün xarici valyuta rezervlərinin olması, ixracı təşviq edən, xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasını təşviq edən və xarici bazarlardakı şokların ölkəyə daxil olmasını məhdudlaşdıran valyuta mübadiləsinin olması zəruridir. Bu məqsədlə aydın və hərtərəfli strateji hədəflərin olması, dövlətlərin monetar siyasət prioritetlərinin təyin olunması, xarici borcun qeyri-effektiv istifadəsindən yayınılması, çirklə pulların yuyulmasına qarşı mübarizə tədbirlərinin görülməsi, milli valyutanın funksional infrastrukturunun inkişafı, banklararası bazarın inkişafına dəstək tədbirlərinin görülməsi də nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda bank sistemində baş verən hər hansı iri miqyaslı cinayət hadisələri ölkələrin maliyyə və sosial təhlükəsizliyi üçün ciddi təhdidlər formalaşdırır, monetar siyasətin effektivliyini aşağı salır. Bu baxımdan maliyyə-bank sektorunda əhəmiyyətli maliyyə itkilərinə, xaricə qeyri-leqal kapital axınına və çirklə pulların yuyulmasına rəvac verən maliyyə cinayətlərinin azaldılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qlobal miqyasda maliyyə sektorunda artan cinayət hadisələrinin əsas səbəbləri sırasına bank rəsmiləri tərəfindən qeyri-qanuni davranışların sərgilənməsi, üçüncü tərəflərlə biznes bağlılıqlarının olması, öz vəzifə və səlahiyyətlərindən sui-istifadə edilməsi, kreditlərin ödənişindən qeyri-qanuni yayınmalar, peşəkarlığın aşağı səviyyəsi kimi amillər təsir göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunması dayanıqlı iqtisadi artım üçün baza şərti rolunu oynayır. Mərkəzi banklar öz mandatlarına uyğun olaraq stabilizasiya xarakterli balanslı monetar siyasəti vasitəsi ilə əldə olunmuş makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin dayanıqlığının təmin edilməsinə zəruri dəstək vermək, hökumətlə birlikdə öz siyasətini inflyasiyanın berrəqəmli səviyyədə saxlanılmasına yönəltmək, inflyasiyaya təsir imkanlarını artırmaq üçün pul siyasətinin strateji və əməliyyat çərçivəsini daha da təkmilləşdirmək kimi mühüm tədbirləri icra edirlər.

Məlum olduğu kimi, mərkəzi bankların əsas rolu qiymət sabitliyinə

(aşağı və sabit inflyasiya) nail olmaq və iqtisadi dalğalanmaların idarə olunmasına kömək etmək üçün monetar siyasət aparmaqdır. Mərkəzi bankların fəaliyyət göstərdiyi siyasət çərçivələri son onilliklər ərzində böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1980-ci illərin sonlarından etibarən inflyasiya hədəflənməsi monetar siyasətin aparıcı çərçivəsi kimi meydana çıxdı. Kanada, avro bölgəsi, İngiltərə, Yeni Zelandiya və digər yerlərdəki mərkəzi banklar açıq bir inflyasiya hədəfini təqdim etdilər. Bir çox az gəlirli ölkələr də həmçinin, pul məcmusunu hədəfləməkdən (dövriyyədəki pul həcmnin ölçüsü) inflyasiya hədəfləmə çərçivəsinə keçid etdilər. Mərkəzi banklar monetar siyasəti, pul təklifinin açıq bazar əməliyyatları yolu ilə idarə edirlər. Məsələn, bir mərkəzi bank "alqı-satqı" müqaviləsi əsasında dövlət istiqrazlarını sataraq pul miqdarını azalda bilər və bununla da kommersiya banklarından pul ala bilər. Bu cür açıq bazar əməliyyatlarının məqsədi qısamüddətli faiz dərəcələrini idarə etməkdir ki, bu da daha uzunmüddətli dərəcələrə və ümumi iqtisadi fəaliyyətə təsir göstərir. Bir çox ölkədə, xüsusilə də aşağı gəlirli ölkələrdə bu tipli pul köçürmə mexanizmi inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardakı kimi təsirli deyil. Inflyasiya hədəflənməsinə keçmədən öncə, ölkələr mərkəzi bankın qısamüddətli faiz dərəcələrini hədəf almasına imkan verən bir çərçivə inkişaf etdirməlidirlər.

Qlobal maliyyə böhranı zamanı, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlardakı mərkəzi banklar, qısamüddətli faiz dərəcələri sıfıra yaxınlaşana qədər faiz dərəcələrini endirirdilər. Deflyasiyanın artması təhlükəsi ilə, mərkəzi banklar uzunmüddətli faizləri daha da aşağı salmaq və yumşaq pul siyasəti məqsədi ilə uzun müddətli istiqrazlar (xüsusən ABŞ, İngiltərə, avro bölgəsi və Yaponiyada) almaq da daxil olmaqla qeyri-ənənəvi pul siyasəti həyata keçirdi.

Monetar siyasət dünya iqtisadi sisteminin formalaşması və iqtisadi inkişaf göstəricilərinin hansı istiqamətdə irəliləyəcəyinin, iqtisadi artım göstəricilərinin necə formalaşmasının əsas determinantlarından biridir. Təsadüfi deyil ki, qlobal miqyasda iqtisadçılar, analitiklər, transmilli banklar və korporasiyalar, investorlar və maliyyə mütəxəssisləri dövrü olaraq monetar siyasət hesabatlarını və bu siyasət üzrə qərar qəbul edənlərin iştirakı ilə keçirilən iclasların nəticəsini səbirsizliklə gözləyirlər. Çünki monetar siyasət orqanlarının verdikləri qərarlar ümumi iqtisadiyyata və ayrı-ayrı sənaye sahələrinə və ya bazarlara

uzunmüddətli formada təsir göstərir. Mahiyyət etibarı ilə isə, monetar siyasət ölkənin mərkəzi bankı və ya digər səlahiyyətli monetar orqanı tərəfindən iqtisadiyyatda pulun miqdarına və yeni pulun təchiz olunduğu kanallara nəzarət edilməsi, müvafiq tədbirlər planının hazırlanması, elan edilməsi və həyata keçirilməsidir. Monetar siyasət mahiyyət etibarı ilə inflyasiya, istehlak, böyümə və likvidliyə nəzarət etmək kimi makroiqtisadi hədəflərin icrasına yönəlmiş pul təklifi və uçot faiz dərəcələrinin idarə edilməsini özündə ehtiva edir. Buna isə uçot faiz dərəcəsinin dəyişdirilməsi, dövlət istiqrazlarının alqı-satqısı, valyuta məzənnələrinin tənzimlənməsi və bankların ehtiyat saxlamaları üçün tələb olunan pul miqdarının dəyişdirilməsi kimi fəaliyyətlərlə nail olunur (Chairman Ben S. Bernanke, 2009).

Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Almaniyada, dünya tarixində görünməyən inflyasiya dövrü başlamışdır. 1921-ci ilin yanvar ayında 0.3 marka olan qəzet, iki il sonra 70 000 000 markaya satılırdı. Miqdar nəzəriyyəsini 18-ci əsr filosofu Deyvid Hyum araşdırmışdır. Daha yaxın vaxtlarda isə bu nəzəriyyəni tanınmış iqtisadçı Milton Fridman təbliğ etmişdir. Bu nəzəriyyə, həm ABŞ-da olduğu kimi mülayim inflyasiyanı, həm də iki dünya müharibəsi arasında Almaniyada və daha yaxın zamanlarda bəzi Latın Amerikasına ölkələrində baş verən hiperinflyasiyaları izah etmək iqtidarındadır. Bir çox digər iqtisadi suallar kimi, bu sualın da cavabı tələb və təklifdir. Beləliklə, pulun miqdarı nəzəriyyəsini qurmaq üçün ikinci addım, pula olan tələb və təklifin necə müəyyən olunduğuna nəzər yetirməkdir. Pul tələbinə gəlinə, pula olan tələb, başlıca olaraq, insanların var-dövlətlərinin hansı hissəsini likvid formada saxlamaq istədiklərini əks etdirir. Pul tələbinə təsir edən çoxlu sayda faktor vardır. Məsələn, insanların ciblərində nə qədər pul saxlamaq istəkləri, onların kredit kartlarına nə qədər etibar etmələrindən və bankomatların nə qədər çox olmasından asılıdır.

Monetar neytrallıq prinsipinə əsasən, pulun miqdarının artım sürətinin yüksəlməsi inflyasiya dərəcəsinin artmasına səbəb olsa da, heç bir real dəyişənə təsir etmir. Bu prinsipin çox vacib bir tətbiq sahəsi, pulun faiz dərəcələrinə olan təsiri ilə əlaqədardır. Faiz dərəcələri makroiqtisadçılar üçün çox vacib dəyişənlərdir, çünki faiz dərəcəsi əmanətlər və investisiyalara təsir etməklə, bu günün iqtisadiyyatı ilə gələcəyin iqtisadiyyatı arasında əlaqə yaradır.

Monetar siyasət nümunələrindən biri 1913-cü ildə FED-in qurulduğu dövrdə, ABŞ da daxil olmaqla dünyanın əksəriyyəti üçün nominal lövbər rolunu oynayan qızıl standartıdır. Qızıl standartına görə, mərkəzi bank, tələb olunduğu təqdirdə, daxili valyuta vahidini (məsələn, bir dollar) sabit bir miqdarda qızilla dəyişdirməyə borcludur. Nəticədə, iqtisadiyyatda pul miqdarı, mərkəzi bankın kassalarında olan qızıl miqdarı ilə uyğun olaraq yüksəlir və ya azalır. Qızıl istehsalı iqtisadi böyümə ilə paralel davam edərsə və qızıl-valyuta konvertasiyası ehtiyatla qorunarsa, qiymət səviyyəsinin təxminən sabit olacağı gözlənilir. Lakin 1971-ci ildə valyuta sisteminin dəyişməsinə əsas tutaraq qızıl standartından imtina edildi. 2008-ci il böhranına qədər təqribən dörd dekada ərzində (1970-2008), bir çox mərkəzi banklar inflyasiya möhkəmlənməsi adlı monetar siyasət tətbiq etmişdirlər. Bu siyasət özünü isə iki əsas prinsipə əsaslanır:

- İnflyasiyanı sabit və aşağı həddə saxlamaq;
- Buna nail olmaq üçün faiz dərəcəsi qaydasına birbaşa və ya dolayı yolla əməl etmək (FED, 2018).

Aparılmış bu siyasət nəticəsində inflyasiya aşağı düşmüş və sabit olaraq qalmışdır. Təsadüfi deyildir ki, bu dövr "Böyük Sabitlik" dövrü adlanırdı. Onu da qeyd etmək ki, 2000-ci ildən böhrana qədər maliyyə sistemində leverecin artması və banklar tərəfindən topdansatış maliyyələşməsi, alətlərinin daha geniş istifadə olunması kimi dəyişikliklər meydana gəldi və bunlar böhranın əsas mənbəyi oldu (Blanchard, 2017).

2.2.3.2. Mərkəzi bankların əsas monetar siyasət arsenalı və monetar siyasətə təsir edən texnoloji trendlər

Mərkəzi banklar hər şeydən öncə adekvat monetar şəraitin formalaşmasını təmin etməlidirlər. Xarici şokları effektiv absorbasiya etmək qabiliyyətini nəzərə alaraq çevik məzənnə rejiminin qurulması bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda milli valyutaların fundamental makroiqtisadi amillərdən irəli gəlməyən qısamüddətli dəyişkənliyinin qarşısının alınması məqsədilə məhdud sayda və həcmdə olmaqla valyuta bazarına müdaxilə də edilə bilər. Pul təklifinin həcmi iqtisadi artım və inflyasiya proqnozları, habelə maliyyə bazarlarında gedən proseslər və bank sisteminin likvidlik mövqeyi nəzərə alınmaqla

tənzimlənməlidir. Mərkəzi banklar tərəfindən likvidliyin effektiv idarə edilməsinə şərait yaratmaq və pul siyasəti hədəflərinə nail olmaq üçün özünün müxtəlif müddətli çərçivə və açıq bazar əməliyyatlarını aktiv formada istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, mərkəzi bankların monetar siyasət alətləri arsenalına çərçivə alətləri, açıq bazar əməliyyatları üzrə alətlər, habelə məcburi ehtiyat normaları kimi alətlər daxildir.

- Vəsaitlərin qısamüddətli cəlb olunması və yerləşdirilməsi alətlərindən ibarət olan çərçivə alətləri bankların qısamüddətli likvidliyinin idarə olunmasına xidmət edir və bankların təşəbbüsü ilə mərkəzi banklar tərəfindən təsbit olunmuş faiz dərəcələri ilə həyata keçirilir. Çərçivə alətləri bank sistemində likvidlik səviyyəsinin və beləliklə banklararası bazarda faiz dərəcələrinin kəskin dəyişmələrinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Banklara borc verməyin bir yolu repo müqaviləsidir. Belə ki, mərkəzi banklar qiymətli kağızları gələcəkdə daha yüksək qiymətə yenidən alınmasına razı olan banklardan alır. Alış qiyməti ilə repo qiyməti arasındakı faiz fərqi mərkəzi bankların üzv banklara kredit vermə dərəcəsidir. Bir çox banklar, məsələn, İngiltərə Bankı bu metoddan istifadə edir və faiz dərəcəsinə iki həftəlik repo (geri satın alma) dərəcəsi deyilir. Daha aşağı dərəcə bankların fond xərclərini azaldır, borc verməyə təşviq edir və ümumilikdə faiz dərəcələrini aşağı salmağa meylləndirir. Lakin daha yüksək faiz dərəcəsi əks təsir göstərir, yəni borc vermə azalır və nəticədə faiz dərəcələri artır. ABŞ-da federal fondlar dərəcəsi (federal funds rate) bankların bir gecəlik rezerv borcları üçün bir-birlərindən aldığı nisbətdir. Amerika Mərkəzi Bankı olan FED bazarda təyin olunan bu dərəcə üçün bir hədəf təyin edir, daha sonra isə hədəfə yaxınlaşmaq üçün açıq bazar əməliyyatlarından istifadə edir.
- Mərkəzi bank tərəfindən qiymətli kağızların alqı-satqısı açıq bazar əməliyyatları adlanır. Açıq bazar əməliyyatları pul siyasətinin əməliyyat hədəflərinin reallaşdırılması məqsədilə dövriyyədə olan pul kütləsinin tənzimlənməsi və banklararası pul bazarında faiz dərəcələrinə təsir etmək məqsədilə ilə həyata keçirilir. Mərkəzi bank qiymətli kağızlar alarkən nağd vəsait investor hesablarındakı qiymətli kağızları əvəz edir, bankların əlavə ehtiyatları və borc vermək üçün daha çox vəsaiti mövcud olur, pul kütləsi artır və faiz dərəcələri azalır. Onu da qeyd etməliyik ki, mərkəzi banklar tərəfindən qiymətli

kağızların satışı əks təsir göstərir. İnvestor hesablarındakı nağd pulu, artıq ehtiyatları, borc vermək üçün mövcud fondları və faiz nisbətlərinin artmasına səbəb olacaq pul kütləsini azaldır. ABŞ-da açıq bazar əməliyyatları FED-in ən çox istifadə etdiyi vasitədir və federal fondlar üçün böyük önəm daşıyır.

- Məcburi ehtiyat normaları isə ölkədə pul kütləsinin və bank sisteminin likvidliyinin tənzimlənməsində istifadə olunan pul siyasəti alətidir. Məcburi ehtiyat normaları banklar tərəfindən cəlb olunan vəsaitlərin Mərkəzi Bankda məcburi qaydada saxlanılan bir hissəsidir. Mərkəzi banklar ehtiyat tələbini artıraraq (bankların ehtiyat olaraq saxlamaları tələb olunan əmanətlərin faizi) borc vermək üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitləri və pul kütləsini effektiv şəkildə azaldır. Məsələn, ehtiyat tələbində olan azalma borc vermək üçün nəzərdə tutulan vəsaitləri və pul kütləsini artıracaqdır, hansı ki, bu vəsaitlər faiz dərəcələrini azaltmağa meyillidirlər. Bu vasitə yalnız banklar borc vermək, müştərilər isə borc almaq istəsə, pul təklifini artırmaq üçün yaxşı işləyir.

Ümumilikdə isə alətlərdən istifadə bank sistemindəki likvidlik vəziyyətindən asılı olaraq formalaşır. Örnək olaraq, struktur likvidlik profisitə olduğu təqdirdə Mərkəzi Bankın sterilizasiya əməliyyatları üzrə portfeli genişlənə bilər. Faiz dəhlizinin parametrləri isə iqtisadi tsikl göstəriciləri, inflyasiya riskləri balansının təhlili və maliyyə bazarlarının müxtəlif segmentlərində gedən proseslər nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda monetar siyasət qərarları qəbul edilərkən pul siyasətinin transmissiyası xüsusiyyətləri də nəzərə alınır, qərarlar qabaqlayıcı rejimdə qəbul edilir.

Qeyd etməliyə ki, son zamanlarda sürətlə yayılmaqda olan blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi maliyyə sektorunda müştəri-bank münasibətlərində yeni paradıqların yaranmasına səbəb olur və bu baxımdan monetar siyasətin dizayn edilməsində bu amilin də nəzərə alınması vacib hesab olunur. Mərkəzi bankların pul siyasəti əməliyyatlarının effektivliyinin artırılması və çevikliyinin təmin edilməsi məqsədilə mərkəzi bankların notları və fiskal qurumların istiqrazları üzrə əməliyyatların birjadankənar elektron ticarət platformasında aparılması imkanının yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq təcrübəyə əsasən mərkəzi banklar monetar

əməliyyatlarını həyata keçirərkən çevikliyə nail olmaq və effektivliyi artırılmaq üçün müvafiq əməliyyatların vahid platformada aparılmasını hədəfləyirlər. Örnək olaraq, Gürcüstan Mərkəzi Bankı bütün əməliyyatlarını (depozit sertifikatlarının satışı, Maliyyə Nazirliyinin qiymətli kağızları ilə əməliyyatları, valyuta ilə əməliyyatlar) vahid platforma - Blumberq ticarət platformasında aparır. Rusiya Mərkəzi Bankı isə depozit əməliyyatlarını həm birjada, həm də Röyters ticarət platformasında aparır. Türkiyə Mərkəzi Bankı Maliyyə Nazirliyinin agentləri qismində çıxış edərək, Maliyyə Nazirliyinin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsini öz ticarət sistemi vasitəsilə təşkil edir. Elektron ticarət platformalarından geniş istifadə edən ölkələrdən biri də Sinqapurdur. Burada qiymətli kağızların ticarəti Blumberq ticarət platformasında aparılır. Bu platforma ilkin olaraq Sinqapur Mərkəzi Bankı üçün hazırlanmışdır. Avrozonada isə MTS ticarət platforması vasitəsilə qiymətli kağızlar, dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları ilə alqı-satqı əməliyyatları, repo və svop əməliyyatları bağlanılır. MTS platforması 150 beynəlxalq və yerli bankları, eləcə də institusional iştirakçılarını birləşdirərək Avrozonada likvidliyin idarə olunmasına töhfəsini verir.

2.2.3.3. İqtisadi artıma dəstək istiqamətli monetar siyasətin implementasiyasında qlobal təcrübə

1960-cı və 1970-ci illərdən etibarən monetar siyasət çərçivəsində köklü dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlanmışdır. Belə ki, Bretton-Vuds rejiminin iflası İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərbi Avropanın bərpasını və Avropaya daha uyğun olan qlobal nizamın axtarış cəhdlərini əks etdirmişdir. Əsas valyutaların valyuta məzənnəsinin böyük çevikliyi və maliyyə liberallaşmasının sürətləndirilməsi yeni qüvvələri hərəkətə gətirmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaponiyanın dinamik bərpası, ixraca əsaslanan iqtisadi yüksəlişi Koreya Respublikasını, ÇXR-i və inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar blokuna (İEOÖ) daxil olan bir çox digər ölkələri ilhamlandıran prosesin nümunəsi olmuşdur. 50 il ərzində İEOÖ blokuna daxil olan bir çox ölkələr qlobal artım mərkəzinə çevrilmiş və qlobal ÜDM-də payını ümumi həcm olaraq yarıya qədər artırmışdır. 1990-cı illərin əvvəllərində İEOÖ-lər, örnək olaraq Meksika (Şimali Amerika ilə Azad Ticarət haqqında saziş (NAFTA) imzaladıqdan sonra), həmçinin Koreya Respublikası, Tayland və digər ölkələr daha geniş maliyyə inteqrasiyasını qəbul etməyə üstünlük

vermişdir. Bunun səbəbi 1980-ci illərin sonunda İEOÖ-lərin əksəriyyətinin 1970-ci illərdə neft hasilatı hesabına maliyyələşdirildiyi dövrdə gəlirdən çox borclanmaya məruz qalmaqları idi. Bu hadisələr yeni növ bank böhranlarının və tədiyə balansı böhranlarının da əsasını qoydu.

Meksikanın monetar inkişaf tarixi İEOÖ-lərin aktiv pul-kredit siyasətini saxlamaqla daha böyük maliyyə inteqrasiyası dövründə öz valyutasının dəyərdən düşməsinə qoruyub saxlamaq cəhdlərinin təhlükəsini göstərir. Bu konfigurasiya 1994-cü ildə tam miqyaslı Tekila böhranı kimi tarixə düşmüş hadisəyə səbəb olan qüvvələri hərəkətə gətirməklə Mandell Fleminq modelinə zidd idi. Məhz buna görə də Meksika böhrandan sonra öz maliyyə inteqrasiyasını gücləndirməklə üzən məzənnə rejimini tətbiq etdi. Böhran həmçinin, daha dərin maliyyə inteqrasiyasını təmin etmək və Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişinin (NAFTA) yaratdığı birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasətini əsas açar rola çevirdi. Onu da qeyd etməliyik ki, 1994-cü il Meksika böhranı 1990-cı illərin ikinci yarısında baş qaldırmış və daha çox diqqəti çəkən Şərqi Asiya, Rusiya, Braziliya və bunun kimi bir sıra digər böhranlardan zəncirinin birincisi oldu. Bu böhranlara gətirib çıxaran dinamikanın ümumi səbəbləri isə böyük maliyyə inteqrasiyanın səbəb olduğu stabil valyutalarla xarici borclanmanın artması, real effektiv məzənnənin artımına səbəb olan iqtisadi bum və cari əməliyyatlar balansını pisləşdirən təzyiqlər idi (Eichengreen 2019b).

Beynəlxalq ehtiyatların azaldılması səbəbindən yaranan kapital axını bir neçə il ərzində sonrakı iqtisadi buma da mane olmuşdur. Kalvo (1998) valyuta məzənnəsinə, ödəniş balansına və bank böhranlarına səbəb olan xarici maliyyələşmənin qəfil dayanması böhranlarını "qəfil dayanma böhranları" adlandırmışdır. Lakin bu cür təsirə məruz qalmış ölkələrin əksəriyyətində oxşar monetar siyasət korreksiyaları izlənilir və zamanla Mandell Fleminq trilemmının ortasına doğru hərəkət edir: valyuta məzənnəsinin çevikliyinə nəzarət; artan, lakin nəzarətdə olan maliyyə şəffaflığı və idarə olunan məhdud pul-kredit müstəqilliyi.

Bu tendensiya həmçinin post-Bretton-Vuds dövründə əsas dünya valyutaları arasında çevik valyuta məzənnələrinin (ABŞ dolları, alman markası, Britaniya funtu, yapon yeni) önə çıxması İEOÖ-lərdə valyuta məzənnəsinin daha dəyişkən (flexible) olmasına səbəb oldu ki, bu da valyutalardan birinə bağlanmanın (pegging) başqalarına qarşı üzən

məzənnə rejiminə keçməsinə səbəb olması ilə bağlıdır. Ola bilsin ki, bu tendensiyalardan bəziləri "Merkantilizm" siyasəti ilə bağlı idi, hansı ki, ÇXR-in real artımın təxirə salınması üzrə aktiv siyasətini və emal sənayesinin ixracına yönəlmiş uğurlu inkişaf strategiyasını nümunə göstərmək olar.

Maliyyə sabitliyi Bretton-Vuds sistemində gizli məqsəd olsa da, xarici amillər səbəbindən kapital axınlarına ciddi nəzarət (əsasən qadağan edilmiş, dövlətin razılığını tələb edən istisnalardan başqa) maliyyə qeyri-həssaslığının məhdud dərəcədə olmasını nəzərdə tuturdu. Böyük Depressiyanın nəticəsi olaraq, bankların ümumi sərt tənzimlənməsi milli bankların leverecini və risklərin qəbul edilməsini və daxili maliyyə qeyri-sabitliyinə həssaslığı məhdudlaşdırmışdır. 1990-cı illərin qəfil böhranları daha dərin maliyyə inteqrasiyasının və xarici borclanmaların problemləli tərəflərini də göstərmiş oldu. Belə ki, sabit valyutada xarici borclanmaların edilməsi, böhran dövründə kapitalın ölkədən qaçması, milli valyutaların real dəyərdən düşməsi ilə assosiasiya olunmaqla xarici borca xidmət xərclərinin artması, qeyri-stabil vəziyyətə düşmüş bank sistemləri və dövrü "bahalı suveren defolt"lara, bank böhranlarına və yenidənqurmaya real xərclərin kəskin artmasına səbəb oldu.

Digər tərəfdən, Avrozonə və İEOÖ-lərin qlobal ÜDM-də payının artması, qlobal maliyyə böhranı və Avrozonada sonrakı böhranla yanaşı, ABŞ dollarının beynəlxalq ticarətdə dominant valyuta kimi qlobal rolunun artması, beynəlxalq ehtiyatların təxminən üçdə iki hissəsini və "təhlükəsiz aktivlərin" ən dərin və likvid bazarını təmin etməsi kimi proseslərlə nəticələndi, hansı ki, bütün bunlar ABŞ-in qlobal ÜDM-də payının azaldığı bir vaxtda baş verdi. Bu hadisələr və qlobal maliyyə böhranı son on il ərzində trilemmmanın dilemmaya çevrildiyi ehtimalına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə açıq kapital bazarları siyasətini yürüdən ölkələrin valyuta məzənnəsi rejimini seçməsindən asılı olmayaraq, qlobal maliyyə tsikli ABŞ-in pul-kredit və maliyyə siyasətinin üstünlük təşkil etdiyi bir dövrdə onların pul-kredit müstəqilliyini xeyli zəiflədir. Rey dilemmasında monetar müstəqilliyi bərpa etmək üçün yeganə səmərəli yol maliyyə inteqrasiyasını dayandırmaq, özəl axınlara sərt nəzarət etmək və sabitliyi pozan axınları qadağan etməkdir. Dilemma haqqında davam edən müzakirələr Reyin baxışlarına bir neçə çağırışı da formalaşdırmış oldu (Rey, 2013).

ABŞ dollarının və monetar siyasətinin əhəmiyyəti artdığı bir vaxtda, məzənnə rejimləri balans hesablarının yüksək dəyərə malik sabit məzənnədə xarici borclarla bağlı təsirlərə məruz qalır. Daha yaxşı maliyyə siyasətləri ilə məzənnə rejimi dəyişkənliyi daha yüksək monetar müstəqillik təmin edir. Onu da qeyd edək ki, Ayzenman, Çinn və Ito (2016) Mərkəzi iqtisadiyyatlarda — ABŞ, Yaponiya, Avrozonada və ÇXR-də dəyişikliklərin inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə şəraitinə necə təsir göstərdiyini araşdırmışdılar. Araşdırmalar 2000-2010-cu illərdə mərkəzi iqtisadiyyatlar arasındakı əlaqələrin burada əsas faktor olduğunu göstərmişdir (Aizenman, Chinn, and Ito, 2016).

Ümumiyyətlə, onu da qeyd etməliyik ki, Bazel Komitəsi ekspertlərinin apardığı araşdırmalar da onu göstərmişdir ki, bir çox mərkəzi banklar öz diqqətini qiymət stabilliyini qorumağa yönəlmişdir (BIS Working Papers, 2004). Lakin bəzi ölkələrdə digər məqsədlər də burada rol oynaya bilər. Ümumi bir ortağ cəhət isə isə, əksər mərkəzi bankların inflyasiya və məzənnə şoklarına cavab olaraq faiz dərəcələrini sisteməlik olaraq dəyişdirməsidir. Valyuta məzənnəsinə reaksiya əksər ölkələrdə tipik olaraq güclüdür; bəzilərinə, hətta inflyasiya səviyyəsinə və ya "məhsul buraxılışı kəsiri" (output gap) qarşı tədbirlərin daha güclü olduğu təsbit edilib. Qeyd edə bilərik ki, bu, valyuta məzənnəsi dəyişikliklərinin şok və ya böhran mənbəyi kimi əhəmiyyətini göstərir "üzən məzənnədən qorxma" hipotezini dəstəkləyir. Bundan başqa, dəlillər həm də onu göstərir ki, mərkəzi bankların cavabı inflyasiyanın uzunmüddətli orta səviyyədə yuxarı və ya aşağı olmasına görə dəyişə bilər; xüsusilə mənfi inflyasiya şokuna cavabın müsbət şokdan daha zəif olduğu görünür. Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, faiz dərəcəsinin inflyasiyanın ölçüsünə və "məhsul buraxılışı kəsiri" (output gap) görə dəyişəcəyini təsdiqləyən heç bir əsaslı dəlil yoxdur.

Faiz dərəcəsinin dəyişməsi də 1990-cı illərin sonlarında və qlobal maliyyə böhranından sonra İEOÖ-lərdəki böhranlar ilə bağlı olaraq qlobal maliyyə sarsıntılarında qarşı həssas vəziyyətə gəlmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, məzənnə rejimi və maliyyə açıqlığı mərkəzi iqtisadiyyatlara qarşı həssaslığa birbaşa təsir göstərir. Əsas valyutaların çəkisi, xarici borc və valyuta borcunun tərkibi burada mühüm əhəmiyyətli amillərdir. Kleyn və Şambonun 2015-ci ildə kapitala qismən nəzarətin və valyuta məzənnəsinin məhdud çevikliyin pul-kredit

siyasətinin tam muxtariyyətini təmin etməyə imkan verdiyinə dair detallı təhlilləri nəticəsində məlum oldu ki, kapitala qismən nəzarət bir qayda olaraq kapitala nəzarət kifayət qədər geniş olmadığına, açıq kapital hesablarından daha çox geniş monetar nəzarətə zəmin yaratmışdır. Buna baxmayaraq, mülayim məzənnə rejimi və dəyişkənliyi müəyyən dərəcədə, xüsusilə də inkişafda olan iqtisadiyyatlarda monetar müstəqilliyə imkan verir. Empirik olaraq onlar qeyd edirlər ki, bəzi ölkələrdə kapitalın hərəkətinə uzun müddət və hər yerdə nəzarət olduğu halda, ölkələrin böyük hissəsi epizodik əsasda məhdud nəzarətdən istifadə edir. Bu kontekstdə, Ostrie və Kuresh sabit məzənnə rejimi olan ölkələrin üzən məzənnə rejiminə malik olan ölkələrlə daha çox maliyyə zərbələrinə məruz qaldıqlarını qeyd etmişdir ki, bu da bank leverecinin, daxili kreditlərin və mənzil qiymətlərinin daha sürətli artması ilə assosiasiya olunur. Beləliklə, qlobal maliyyə sarsıntılarının transmissiyası daha sabit məzənnə rejimləri ilə müqayisədə üzən məzənnə rejimlərində daha yüksəkdir. Müəlliflər bunu həm pul-kredit siyasətinin muxtariyyətinin azalması, həm də sabit məzənnə rejimi zamanı qlobal şəraitin dəyişməsinə kapital axınlarının daha həssaslığı ilə izah edirlər (Obstfeld, Ostry, and Qureshi, 2019). Onu da qeyd etməliyik ki, mahiyyət etibarı ilə də pul transmissiyası mexanizmi monetar siyasətdəki bir dəyişikliyin, xüsusən də mərkəzi bankın faiz dərəcəsinin qiymət səviyyəsinə və inflyasiyaya təsir göstərmə üsullarına istinad edir.

Pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsinə təsir edən mühüm amillərdən biri kimi inflyasiya hədəflənməsi pul-kredit siyasətinin yeni paradiqması kimi meydana çıxmışdır. Inflyasiyanın hədəflənməsinin tarixi 1990-cı illərin əvvəllərində Arçerin Yeni Zelandiyaya aid tədqiqatlarına gedib çıxır (Archer, 2000). Yeni Zelandiyada formalaşmaqda olan inflyasiyanın hədəflənməsi rejimi dörd bazis şərtinə əsaslanır:

- inflyasiya səviyyəsi orta müddətli monetar siyasətin məqsədi kimi;
- orta müddətli məqsədin həyata keçirilməsi üçün inflyasiyanın dəqiq müəyyən edilmiş hədəf göstəricisindən istifadə edilməsi;
- aydın institusional quruluş və bir qayda olaraq müstəqil Mərkəzi Bank;
- inflyasiyanın hədəflənməsi mexanizmini dəstəkləmək üçün güclü

şəffaflıq mexanizmi.

Məlumat üçün qeyd edək ki, 2019-cu ilə qədər de-yure 23 ölkədə inflyasiyanın hədəflənməsi qəbul edilmiş, bunlardan 18-i isə müvafiq rejimi 2002-ci ilə qədər qəbul etmişdir ki, bu ölkələrin də yarısından çoxu İEOÖ qrupuna daxildir. Avropa Mərkəzi Bankı tərəfindən inflyasiyanın hədəflənməsi rejimi ilə əlaqəli qaydalar olduğundan, de-yure inflyasiyanın hədəflənməsi rejimini tətbiq edən ölkələrin sayı 40-a yaxınlaşmaqdadır¹(ECB, 2020).

İnflyasiyanın hədəflənməsi Teylorun qaydaları ilə tandemdə populyarlıq qazanmış və qəbul edilmişdir. İnflyasiyanın hədəflənməsinə dair Rouz 2007-ci ildə "Sabit beynəlxalq monetar sistemin yaranması: inflyasiyanın hədəflənməsi Bretton Vudsun əksinədir" əsərini nəşr etmişdir (Rose, 2007). Rouzun fikrinə görə, sabit beynəlxalq monetar sistem 1990-cı illərin əvvəllərindən yaranıb. Hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələr şəffaf mərkəzi banklar tərəfindən idarə olunan inflyasiya hədəfməsi rejiminə malikdirlər. Bu ölkələr kapitalın mobilliyinə az məhdudiyət qoyur və öz valyuta məzənnələrinə sərbəst hərəkət etməyə, yəni üzməyə imkan verir. Bu ölkələrdə pul-kredit siyasətinin daxili istiqamətləndirilməsi açıq-aydın beynəlxalq məsrəflərə malik deyil. Bu ölkələr inflyasiya hədəflənməsi rejiminə keçməyən digər analoji ölkələrə nisbətən valyuta məzənnəsinin daha aşağı volatilliyinə və daha az kapital axınlarının "ani dayanması"na malikdirlər. Onu da qeyd edək ki, inflyasiya hədəflənməsi siyasəti yürüdən ölkələrin digər ölkələrdən fərqli olan cari hesabları və ya beynəlxalq rezervləri yoxdur. Bu sistem planlaşdırılmayıb və beynəlxalq koordinasiyaya söykənmir, burada hər hansı ölkə, BVF və ya qızılın mərkəzi rolu mövcud deyildir. Digər monetar rejimlərdən fərqli olaraq, heç bir ölkə inflyasiyanın hədəflənməsindən imtina etmək məcburiyyətində qalmayıb və beləliklə, bu sistem mahiyyət etibarı ilə post-müharibə dövründəki Bretton-Vuds sisteminin diametrik əksidir. İnflyasiya hədəflənməsinin uğurlu yayılmasının belə xarakteristikası qlobal maliyyə böhranına qədər inflyasiya hədəflərinin vəziyyətinin dərin bir görünüşü idi. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, növbəti maliyyə krizisləri Teylor qaydalarının səmərəliliyi barədə debatları da qızışdırmışdır.

Tənqidçilər qeyd edirlər ki, İƏİT ölkələrinin, o cümlədən ABŞ,

¹ECB, 2020. European Central Bank website. <https://www.ecb.europa.eu/mopo/html/index.en.html>

Yaponiya və avro zonasının artan payı öz məqsədlərinə çatmır. Yəni, bu inflyasiyanın hədəflənməsinin borc deflyasiyası və sıfır sərhəd problemləri ilə bağlı çağırışları nəzərə almayan çox mühafizəkar bir qayda ola biləcəyi narahatlığına gətirib çıxarmışdır. Xüsusi ilə də, iqtisadçılar Blanşard Dell, Ariçça və Mauro mərkəzi bankların inflyasiyanın daha yüksək hədəf göstəricisi, təxminən, 4% və ya 5% - i elan etməsini və qeyri-sabit vaxtlarda hədəf göstəricinin artırılması imkanını dəstəkləyirlər. Onların fikrincə, alternativ qaydalar, məsələn, qiymət tənzimlənməsi siyasəti inflyasiyanın hədəfdən aşağı olduğu hədəfdən daha yuxarı inflyasiyaya tolerantlıq göstərməklə kompensasiya edəcəkdir (Blanchard, Dell/Ariccia, and Mauro, 2010).

Daha bir problem ondan ibarətdir ki, qlobal maliyyə böhranından sonra mərkəzi bankların böyük əksəriyyəti öz müstəqilliyini itirmişdir. Bundan başqa, hüquqi olaraq inflyasiyaya hədəflənmiş monetar siyasət yürüdən bəzi ölkələrin siyasətləri yuxarıda qeyd olunan "dörd sütun"un əslindən kəskin şəkildə fərqlənir, hansı ki, hədəf inflyasiyası rejimi "dağılan rejim" sindromuna yaxınlaşdıqca öz nüfuzunu və aktuallığını itirir. Bu tendensiyaya ən tanınmış nümunələr kimi Türkiyə və Argentinanın təcrübəsini misal göstərə bilərik. Türkiyə nümunəsi Mərkəzi Bankın müstəqilliyinin itirilməsi və inflyasiya lövbərinin zəiflədilməsi (de-anchoring inflation) təhlükəsini və bunun fiskal dominantlıqla əvələnməsi tendensiyasını açıq şəkildə göstərir.

Fiskal və monetar dominantlıq rejimləri arasında fərqə Sarcent və Uolles tərəfindən 1981-ci ildə aydınlıq gətirilmişdir. Böyük büdcə kəsirinin uzunmüddətli olması və dövlət borcunun ÜDM-ə yüksək nisbəti fiskal dominantlığının artması ilə bağlı narahatlıqlar yaradır və fiskal, monetar siyasəti və dövlət borcunun idarə edilməsi arasında əlaqələri gücləndirir. Belə ki, bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət borcunun həcmimin limitdən yüksək olduğu şəraitdə inflyasiyanın qaçılmaz olması halı baş verir və bu monetar siyasətin həyata keçirilməsindən asılı deyildir. Hansı ki, burada mərkəzi bankın müstəqilliyi şübhə altına alınır, yəni mərkəzi bank müstəqil iqtisadi siyasət qərarı vermək imkanına malik olmur və iqtisadi qərarların verilməsi prosesi fiskal təzyiqa məruz qalır ki, bununla da fiskal dominantlıq hadisəsi baş verir. Bu yüksək uçot faiz dərəcələri və ya dəyərsizləşən valyutaların mövcud olduğu kontekstdə borcun qəbul

edilə bilməsi ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olur və monetar müstəqilliyin məhdudlaşdırılması hadisəsi baş verir. Bu narahatlıqların mümkün təzahürləri "üzən məzənnə qorxusu", faiz dərəcələrinin artmaması üçün fiskal təzyiç şəklində meydana çıxır. Fiskal Dominantlıq arqumenti həm dövlət, həm də özəl sabit valyuta borcuna tətbiq oluna bilər (Ahmed, Aizenman, and Jinjarak, 2019).

Özəl sektorun borcları üçün böyük öhdəliklər yarandıqda isə, özəl sektorun borcuna xidmət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün beynəlxalq rezervlər üzərindən real effektiv məzənnənin stabilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mexanizm yekun nəticədə bank və maliyyə krizislərinin qarşısını almaqla, özəl sektorun itkilərinin sosiallaşdırılmasının qarşısını alır. Hansı ki, İrlandiya və İspaniyada maliyyə böhranlarına belə yanaşma tətbiq olunmadığı üçün krizisin ağır nəticələri oldu. Onu da qeyd edək ki, real effektiv məzənnənin enməsi borca xidmət xərclərini artırmaqla, borc/ÜDM nisbətini də yüksəltmiş olur. Belə olan halda, Mərkəzi Bank xarici borcun xidmət xərclərini azaltmaq üçün real məzənnənin sabitləşməsinə daha çox əhəmiyyət verə və mümkün resesiyanı təxirə salmaq üçün faiz dərəcələrinin artırılmasını məhdudlaşdırma bilər.

Mərkəzi Bank zəruri kontr-tsiklik tənzimləmə siyasətinə ardıcıl riayət etməyə çalışdığı müddətdə böyük borc məbləğləri şəraitində beynəlxalq ehtiyatların və mübadilə məzənnələrinin uğurla idarə edilməsi mümkündür. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankının öz xammala əsaslanan iqtisadiyyatını 2000-2019-cu illər ərzində idarə etməsini buna ən yaxşı nümunələrdən biri kimi göstərmək olar. Rusiya Federasiyasında dünya maliyyə böhranına qədər təxminən neftin qiyməti 140 dollar olmaqla sabit valyuta ilə neft satışından daxilolmaların əhəmiyyətli bir hissəsi rezerv olaraq yığılmışdır. Neft qiyməti sonradan çökdükdə isə, bu ehtiyatların təxminən üçdə biri real məzənnəni sabitləşdirmək üçün istifadə edilmişdir. Qeyri-sabit dövr üçün ehtiyatların yığılması və gəlirlərin düşməsi dövründə isə rezervlərin satılması siyasəti neft qiymətlərinin artması dövründə Rusiya rublunun məzənnəsinin yüksəlməsini azaltmış və neft qiymətlərinin düşməsindən sonra isə bu ölkədə tam miqyaslı bank və maliyyə böhranının qarşısı alınmışdır (Aizenman, Jinjarak və Zheng 2019). 2000-2019-cu illərdə Rusiya Federasiyasının beynəlxalq rezerv

buferlərinin uğurla idarə edilməsi bu ölkənin monetar siyasətində ikinci ən uğurlu addımı hesab oluna bilər. İlkin olaraq iqtisadi vəziyyətin yaxşı olduğu dövrlərdə borclanma xərci makroprudensial tənzimlənmə alətləri və borcların dəyərinin artırılmasına qarşı vergilər tətbiq edilməklə artırılmış və beləliklə, xarici borca bağlı balans riskini azaldılmışdır. Bu siyasətin düzgün tətbiq edilməsi sistem əhəmiyyətli borcalanlarının çətin zamanlarda dəstəklənməsi üçün geniş miqyaslı yığımlara ehtiyacı da azaltmış olur. Lakin Rusiyadan fərqli olaraq, Türkiyə 2010-cu illərdə sistemli bufer siyasəti tətbiq etmədi, eyni zamanda xarici effektlər üzündən kapital axınlarının baş verməsinə qarşı institutların keyfiyyətinin artırılması və makroprudensial siyasətin effektivliyinin yüksəldilməsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi məlum oldu. Makroprudensial vasitələrdən xüsusi ilə də Asiya ölkələri daşınmaz əmlakla bağlı tədbirlərdə geniş istifadə edirlər. İqtisadçılar Zhang və Zoli 2016-cı ildə mənzillə bağlı makroprudensial siyasətin, xüsusilə LTV əmsalına limitin tətbiq edilməsinin və mənzil vergisi tədbirlərinə dair məhdudiyətlərin, mənzillərin qiymətinin, kredit artımının və bank leverecinin artımının qarşısını almağa kömək etdiyini göstərmişdirlər (Zhang, Zoli, 2016). Makroprudensial siyasət alətləri qlobal maliyyə böhranından sonra daha volatil "isti pul" axınları ilə bağlı artan balans risklərini də azaltmışdır (Cerutti, Claessens və Laeven, 2017).

Son illərdə siyasi normaların faktiki təyini Teylor qaydaları ilə proqnozlaşdırılanlarla müqayisə etmək mərkəzi banklar tərəfindən adi hala çevrilmişdir. Teylor qaydası ilk dəfə 1993-cü ildə təklif edilmişdir. Bu qayda inflyasiyanın hədəfdən yan keçməsinə görə faiz dərəcələrinin dəyişdirilə biləcəyini irəli sürdü. Sənaye ölkələri kontekstindəki empirik tədqiqatlar son on ildə xeyli genişləndi ki, bu ölkələr də monetar siyasət aparılması zamanı təhlil üçün vasitə kimi faiz dərəcəsi qaydasının aktuallığına dair dəlillər təqdim etdilər.

İnkişaf etməkdə olan bazar iqtisadiyyatları kontekstində monetar siyasət orqanlarının reaksiya funksiyası ilə bağlı araşdırmalar aparılıb və bu, daha müstəqil mərkəzi banklara doğru keçidlə böyük ölçüdə üst-üstə düşür. Buna baxmayaraq, aparılan son araşdırmaların bir neçə mühüm nəticəsi ortaya çıxıb. Məsələn, Latın Amerikasidəki mərkəzi bankların davranışlarını araşdıran Corbo 2002-ci ildə faiz nisbətləri təyin edilərkən bankların inflyasiyanın arxasındakı səbəblərlə yanaşı, digər

hədəflərə də diqqət yetirməyə meyli olduqların göstərmişdir. Sinqapur Pul İdarəsi tərəfindən 2000-ci ildə aparılan araşdırmalar 1997-98 maliyyə böhranlarından sonra Şərqi Asiyada olan mərkəzi bankların davranışındakı dəyişikliklərə yönəlmişdir. Bu araşdırmalar da inflyasiya hədəflənməsinin tətbiq olunmasına və ölkələrin indi inflyasiya nəzarətinə daha çox ağırlıq verməsinə diqqət çəkmişdir. Əlavə olaraq, burada ölkələrin faiz dərəcələrini inflyasiya gözləntilərinə görə dəyişməyə daha çox hazır olduqlarını da qeyd edə bilərik.

2.2.3.4. İqtisadi aktivliyə və dolayısı ilə iqtisadi artıma təsir kanalları

Adından da göründüyü kimi, monetar siyasət pulun iqtisadiyyatda rolu və mövcudluğu ilə məşğul olur. Müasir iqtisadiyyatların əksəriyyətində monetar siyasət, faiz dərəcələrini və bankları az və ya çox bərc verməyə təşviq edən siyasətləri formalaşdırmaq gücünə sahib mərkəzi banklar tərəfindən qurulur. İqtisadi şərtlərdən asılı olaraq, mərkəzi banklar iqtisadi böyüməyə səbəb olan genişləndirici monetar siyasət və ya inflyasiyanı məhdudlaşdırmaq üçün böyüməni məhdudlaşdıran monetar siyasəti qəbul edə bilərlər. Mərkəzi banklar ölkənin rifahı üçün məşğulluğu maksimum dərəcədə artırmağa çalışırlar. Məlum olduğu kimi, monetar siyasət iqtisadiyyatda dövriyyədə olan pulu təmin etmə şərtlərini təyin edən tədbirlər məcmusudur və qısamüddətli faiz dərəcələrinə təsir göstərir. İqtisadiyyatın daxili valyuta ilə təmin edilməsindən və monetar siyasətin həyata keçirilməsindən məsul qurumlar kimi mərkəzi bankların yürütdüyü siyasətin hədəflərini müəyyənləşdirmək iqtisadçılar və ictimai rəy üçün gündəm olmuşdur. Bu məsələdəki akademik yanaşma və təcrübə ilə paralel olaraq, monetar siyasətin başa düşülməsi son bir neçə on ildə xeyli inkişaf etmişdir. Hətta müasir monetar nəzəriyyə (MMN) və ya müasir pul nəzəriyyəsi adlanan yeni yanaşma formalaşmışdır. Heteredoks makroiqtisadi nəzəriyyə sayılan MMN-ə görə milli valyuta dövlət inhisarı hesab edilir. Müasir monetar nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edir ki, işsizlik valyuta inhisarçısı olan dövlətin, vergiləri ödəmək və yığıcı təmin etmək üçün lazım olan maliyyə aktivlərinin təklifini izafi məhdudlaşdırması əsasında yaranır. MMN-ə görə, hökumət fiskal siyasətdən istifadə edərək pul kütləsini artırır və iqtisadiyyat tam məşğulluğa çatdıqdan sonra başlıca risk inflyasiyadır. İnflyasiyanın cilovlanması üçün isə özəl sektorun xərcləmələrini məhdudlaşdıran vergi yığıcı artırılır. Müasir monetar

nəzəriyyə makroiqtisadi meynstrimə qarşısıdır və ciddi tənqid olunur.

Hazırda həm akademik dairələrdə, həm də global monetar orqanlar arasında monetar siyasətin iqtisadi fəallığa verdiyi ən yaxşı töhfələrdən birinin qiymət sabitliyini inkişaf etdirmək olduğuna inanılır. Bu səbəbdən bir sıra ölkələrin mərkəzi bankları monetar siyasətin hədəflərini yenidən dizayn edərək qiymət sabitliyini əsas məqsəd olaraq təyin etmişdirlər. Aydın ki, Mərkəzi Bank qiymətlərə birbaşa nəzarət etmir, çünki qiymətlər bir çox mal və xidmətin tələb və təklif tarazlığı ilə formalaşır. Buna baxmayaraq, monetar siyasət ilə Mərkəzi Bank qiymət təyin etmə prosesinə təsir göstərə bilər və bununla da inflyasiya hədəflənməsini həyata keçirməyə qadirdir. Digər tərəfdən isə dayanıqlı iqtisadi inkişafa xidmət etmək üçün monetar siyasət anti-tsiklik olmalıdır, yəni iqtisadi tənəzzül və yüksəliş dövrlərini tarazlaşdırmaq yönündə hərəkət etməlidir. Tənəzzül iqtisadi passivliyə səbəb olduqda, Mərkəzi Bank siyasətini yumşaltmalı və inflasiya təhlükəsi yarandıqda sərtləşdirməlidir. Lakin anti-tsiklik siyasət "həddindən artıq reaksiya" təhlükəsi də yarada bilər.

Ümumiyyətlə, mərkəzi banklar, iqtisadiyyatın likvidlik ehtiyaclarını təmin etdikləri şərtlərə təsir edərək monetar siyasət aparırlar. Bu mərhələ monetar transmissiya mexanizminin ilkin mərhələsi kimi bilinir. Monetar orqan mərkəzi bank balansının bəzi maddələrindəki dəyişikliklər və ya faiz dərəcələrinə birbaşa təsir göstərərək pul bazarı iştirakçılarında likvidlik təmin edir. Transmissiya mexanizminin ikinci mərhələsi isə qısamüddətli faiz dərəcələrinin tələb-təklif təsirinə yönələn dörd kanaldan ibarətdir. Orta və uzunmüddətli faiz dərəcələri digər amillərlə yanaşı, qısamüddətli faiz dərəcələri gözləntilərindən də asılıdır. Mərkəzi bank qısamüddətli faiz dərəcələrində dəyişiklik yaratdıqda, bu bütün faiz əyrisinə təsir edir. Nominal faiz dərəcələri də inflyasiya gözləntilərindən asılıdır (yüksək inflyasiya gözləntiləri nominal faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə səbəb olur). Ümumiyyətlə, real faiz artımları iqtisadiyyatda xərclərə mane olma rolunu oynayır. Bir tərəfdən, layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün kapitalın dəyərinin artması ona olan investisiyanı azaldır, digər tərəfdən, real faiz dərəcələrinin artması istehlak dəyərinin də artımına səbəb olur və bu səbəbdən istehlak azalır. Hər iki element ümumi tələbə və nəticədə inflyasiyaya təsir edir. Digər tərəfdən faiz dərəcələri artdıqda, investisiya

və istehlak üçün verilən kredit azalır. Bir tərəfdən faiz artımları kreditin alternativ xərclərini artırır və kreditə olan tələb azalır, digər tərəfdən kredit təklifi də azala bilər. İstehlak və investisiyalardakı azalma ümumi tələbin azalmasına və nəticədə inflyasiyanın aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu proses isə iqtisadi artım göstəricilərinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur.

Faiz dərəcələrindəki artım daxili maliyyə aktivlərini də investorlar üçün daha cəlbedici edə bilər. Bu vəziyyət, nominal məzənnənin artmasına səbəb ola bilər ki, beləliklə iqtisadiyyatda xərclər yenidən bölüşdürülə bilər. Yəni bu proses, idxal qiymətini azaltdığı və ixrac qiymətini artırdığı üçün ümumi tələbi yavaşlatmağa və nəticədə inflyasiyanı azaltmağa meyillidir. Valyuta məzənnəsi yüksəldikdə, idxal olunanların dəyəri azalır və beləliklə, özəl sektorun xərcləri də azalır ki, bu proseslər də inflyasiyaya əlverişli təsir göstərir. Faiz artımı, istiqrazları investorlar üçün daha cəlbedici edir və kapitala olan tələbi azaldaraq bu və digər aktivlərin dəyərini azaldır. Firmaların bazar dəyərinin azalması onların daha aşağı səviyyədə maliyyələşmələri ilə nəticələnir və bu hal yeni investisiya layihələrinə mane olur. Bütün bunlar, ümumi tələbi ləngidir və dolayısı ilə inflyasiyanı da azaldır.

Monetar siyasət qərarları iqtisadiyyatın və xüsusən də qiymətlərin gələcək performansını ilə bağlı gözləntilərə təsir edir. İqtisadi agentlər bu gözləntilərə əsasən qiymətlərini müəyyənləşdirirlər. İnflyasiya gözləntiləri faiz dərəcələrinə təsir edir və bu da əvvəlcədən bəhs edilən kanallar vasitəsilə ümumi tələb və təklifə təsir göstərir. İnflyasiya gözləntiləri, firmaların təklif olunan mal və xidmətlərin qiymətlərini və istehsal səviyyələrini müəyyənləşdirmək üçün açardır və bu onun iqtisadiyyatda olan mühüm roludur. Nəhayətdə monetar siyasətin təsirlərinin iqtisadiyyata ötürüldüyü fərqli kanallar eyni vaxtda fəaliyyət göstərdikləri üçün bir-birini tamamlayır.

Yeri gəlmişkən, mərkəzi bankın real iqtisadi fəaliyyətə və iqtisadi artıma təsir göstərməsinin başqa bir yolu da vardır. Mərkəzi bank iqtisadiyyatda kredit bölgüsünü dəyişdirmək üçün balansından istifadə edə bilər. Mərkəzi bankın özəl sektor müəssisələrinin qiymətli kağızlarını satın alması ilə və ya onlara borc verməklə iqtisadiyyatın bu seqmentlərinə olandan daha çox mənbənin axmasına səbəb ola bilər. Lakin bu bölgü qeyri-sistematik şəkildə baş verərsə, bu, digər sektorları

müvafiq mənbələrdən məhrum edə və iqtisadi fəaliyyəti məhsuldar olmayan bir şəkildə təhrif edə bilər. Nəticədə, bu cür hərəkətlərin mərkəzi bank tərəfindən deyil, yalnız seçilmiş hakimiyyət qolları tərəfindən edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Onu da qeyd etmək ki, monetar siyasətin iqtisadi aktivliyə təsir etdiyi əlavə kanallar da mövcuddur, lakin göstərilənlər ən vacibləridir.

2.2.3.5. Yekun

Beləliklə, yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, monetar siyasətin iqtisadi artıma qısamüddətli dövrdə təsirləri olsa da, uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımı genişləndirmək imkanları məhduddur. Lakin burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, uğursuz monetar siyasətin yeridilməsi iqtisadi artımı və böyüməni ləngitmək, böhranları daha da dərinləşdirmək kimi problemlərlə müşayiət olunur. Ümumilikdə monetar sabitliyə nail olunması iqtisadi artım üçün kritik əhəmiyyətə malikdir. Stabil və nisbətən aşağı inflyasiya göstəricilərinin təmin edilməsilə iqtisadi artımı dəstəkləmək olar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı dəstəkləməsi zamanı monetar yumşalma siyasətində nəzərə almaqları olduğu amil - "likvidlik tələsi"dir. "Likvidlik tələsi" o zaman baş verir ki, pul təklifinin artması faizləri aşağı endirə bilmir, iqtisadi artım səngiyir. Post-pandemiya dövründə iqtisadi artımın bərpası üçün pul kütləsinin artımını məhsuldarlığın yüksəldilməsinə yönəltmək lazımdır. Aşağı məhsuldarlıqlı artım qısamüddətli və dövlət dəstəyi aradan qalxan kimi dayanır. ABŞ professoru Hausmanın dediyi kimi, biz "aşağıda asılmış meyvələri dərməklə" kifayətlənməməliyik, daha məhsuldar sahələrin inkişafı istiqamətində irəliləməliyik.

İqtisadiyyatda likvidliyin idarə olunması məqsədilə Azərbaycan Mərkəzi Bankı depozit hərracları, notların yerləşdirilməsi, sterilizasiya portfelinin durasiyası və digər alətlərdən istifadə edir. 2021-ci ildə əsas hədəflər pul siyasətinin transmissiya effektini gücləndirmək, pul bazarını fəallaşdırmaq və gəlirlilik əyrisinin formalaşmasını dəstəkləməkdir. Çünki gəlirlilik əyrisi iqtisadiyyatın vəziyyətini və perspektivini göstərir, əyri yüksələn trendə malikdirsə iqtisadi artım proqnozlaşdırılır və əksinə.

Bir həqiqəti yaddan çıxarmayaq ki, yumşaq monetar siyasət bəlli bir

həddə qədər aşağı inflyasiya ilə müşayiət oluna bilər. "Qırmızı xətti" keçəndən sonra monetar genişlənmə makroiqtisadi sabitliyə təhdid olmaqla yanaşı, həm də aktivlərin qiymətini artırmaqla cəmiyyətdə qeyri-bərabərliyə rəvac verə bilər. Buna görə də kontr-tsiklik siyasət siyasət tələb edir ki, iqtisadi artım bərpa edildikcə, hökumət investisiyanın ilk mənbəyi və Mərkəzi Bank da pul emitenti kimi ekspansiyanı sənədləndirsinlər. Bütün hallarda iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün yalnız pul təklifi yetərli deyil, bundan başqa institusional təkmilləşmə, bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafı zəruridir. Davamlı və keyfiyyətli iqtisadi artım üçün Azərbaycan da Klaus Şvabın dediyi kimi "böyük yenilənmə"yə (great reset) hazır olmalıdır.

Azərbaycanın bank sektorunda kifayət qədər pul var - likvid aktivlərin həcmi 2021-ci ildə 9 milyard manatı aşmaqla, ani likvidlik əmsali normativi iki dəfə üstələyir. Üstəlik bankların kapital adekvatlığı da itkiləri qarşılamağa kifayət edir. Hazırda likvidliyin iqtisadi artımın bərpasına istiqamətlənməsi əsas hədəfdir. Real sektorda risklərin azaldılması üçün dövlətin kredit zəmanəti, kredit sığortası və kreditlərin subsidiyalaşdırılması kimi mexanizmlərdən daha geniş istifadə etməsi zəruridir. İpoteka və Kredit Zəmanəti Fondu, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, İnnovasiyalar Agentliyi, Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi kimi dövlət qurumları subsidiya, zəmanət və güzəştli kreditlər təqdim etməklə banklar üçün real sektorda riskləri yumşaldırlar. Amma bütövlükdə bu risklərin iqtisadi artıma mane ola bilməyəcək həddə endirilməsi üçün struktur islahatlarının davam etdirilməsi, maliyyə dərinliyinin və inklüzivliyinin yüksəldilməsi məqsədəmüvafiqdir. Bir də ki, iqtisadi artımı maliyyələşdirən təkcə banklar deyil, dünya təcrübəsində qiymətli kağızlar bazarı real sektora maliyyə cəlbində əhəmiyyətli rol oynayır.

Çünki fiskal genişlənmə fonunda Azərbaycanda pul təklifinin artması trendi qalır. Məsələn, 2021-ci il dövlət büdcəsinin xərcləri 28,5 milyard manat olmaqla 2019-cu ilin faktiki icrası ilə müqayisədə 16,9 faiz, 2020-ci illə müqayisədə 5,9 faiz çoxdur. Bu məqamda deyək ki, bir tərəfdən inflyasiyanın sənədlənməsi və ÜDM-in azalması, digər tərəfdən isə manatla pul kütləsinin artması hesabına manatın dövretmə sürəti 2021-ci ildə 4-ün altına düşüb. Fiskal genişlənmə monetar siyasətin konturlarını müəyyənləşdirir və pul təklifinin artımını əsaslandırır. Mərkəzi Bank

genişləndirilmiş hökumətin tərkib vahidi kimi yeni kreditlər vermək və bazardan xarici valyuta almaqla manatla pul kütləsinə artırır. Hökumət isə dövlət büdcəsinin kəsiri ilə pul kütləsinə böyüdür. Pul təklifinin artmasına uyğun olaraq faizlərin enməsi üçün real sektordakı risklər də azaldılmalıdır ki, bankların risk antipatiyası azalsın. Bu halda Azərbaycanda pul multiplikatoru, yəni bankların pul yaratmaq qabiliyyəti də yüksələ və real sektor böyüyə bilər. Bir sözlə, Azərbaycanda indiki makroiqtisadi sabitlik, likvidlik imkanları, fiskal fəza, biznes mühiti və infrastruktur iqtisadi artımın yüksək trayektoriyaya keçməsinə əsaslar yaradır.

Özəl sektora verilən yerli kreditlərinin ÜDM-ə nisbəti göstəricisinə görə Azərbaycanı Avropa (yüksək gəlirli ölkələri istisna olmaqla) və Mərkəzi Asiya ilə müqayisə edəndə, ölkəmizdə bu göstəricinin iki dəfə artırılması imkanının olduğunu görürük. Ənənəvi banklarla paralel rəqəmsal bankçılıq və elektron kredit platformaları da Azərbaycanda daha geniş tətbiq edilə bilər. Azərbaycan həm də yerli şirkətlərin bazar kapitallaşdırılmasının ÜDM-ə nisbəti göstəricisinə görə də Avropa və Mərkəzi Asiyanın (yüksək gəlirli ölkələri istisna olmaqla) 27,8 faizlik həddinə çatması üçün böyük potensiala malikdir. Bütövlükdə, real sektorun maliyyələşdirilməsi həm bank sektorunun, həm də qiymətli kağızlar bazarının hesabına bir neçə dəfə artırıla bilər. Azərbaycanda ümumi yığımın ÜDM-ə nisbəti 2019-cu ildə 29 faiz olmaqla həm Avropa və Mərkəzi Asiyanın (yüksək gəlirli ölkələri istisna olmaqla) 26 faizlik, həm də dünya üzrə orta 25 faizlik göstəricini üstələyir. Məşhur alimlər Harrod, Domar, Solou və başqalarının yanaşmasına əsasən, Azərbaycan yığımı sərmayəyə çevirməklə iqtisadi artımı sürətləndirə bilər. Xüsusən də, Qarabağda tikinti-quruculuq işləri, iqtisadiyyatın dirçəlişi və həyatın canlandırılması üçün milyardlarla sərmayə qoyuluşuna ehtiyac var. Tədiyyə balansının təhlili də göstərir ki, rezidentlərimizin xaricə yatırımları davam edir. İndiki halda Qarabağ maqnit kimi sərmayələri cəlb edəcəkdir. Qarabağın inkişaf strategiyası çərçivəsində Azərbaycan hökumətinin nəzərdə tutduğu güzəştlər və təşviqlər bu bölgədə sərmayə qoyuluşunun gəlirliliyini artıracaq. Guterris və Solimano kimi iqtisadçılar da düşünür ki, əgər ölkənin xarici maliyyə bazarlarına çıxışı varsa, elə xarici yığımı da daxili sərmayəyə çevirə bilər. Nəzərə alanda ki, yumşaq monetar siyasət dünyada likvidliyi artırır, indi sərmayə cəlb

üçün əlverişli şərtlər vacibdir. Xüsusən də, Azərbaycanda Vətən müharibəsindən sonrakı əhval-ruhiyyəni də nəzərə alıb Türkiyə, Pakistan, İtaliya, Macarıstan, İsrail və başqa ölkələrdən, habelə Azərbaycan diasporundan sərmayə cəlbə imkanları artıb.

2.2.4. Fiskal siyasət və iqtisadi artım

2.2.4.1. Fiskal institutların iqtisadi artımda rolu

Dövlətin iqtisadi artıma fiskal siyasət üzərindən təsir etməsi əksər alimlər tərəfindən qəbul edilir (Godoy və Pacheco 2015; Blanchard, 2009). Dövlət aqrekat tələbi və ya aqrekat təklifi/məhsuldarlığı stimullaşdırmaqla iqtisadi artıma təsir göstərir. Xüsusən də böhran zamanı tələbi və məhsuldarlıq əsaslı uzunmüddətli artımda isə təklifi tənzimləməklə iqtisadi artıma təsir göstərmək mümkündür. Bu baxımdan Keynes fiskal siyasəti kontr-tsiklik və stabilləşdirici alət kimi qəbul edər. Yəni böhran zamanı vergiləri azaltmaq və xərcləri artırmaqla iqtisadi artımı bərpa etmək olar. Bir sıra hallarda ölkələr pro-tsiklik fiskal siyasət yürüdürlər. Fiskal siyasətin səmərəliliyi dövlətin siyasi-iqtisadi mühitindən asılıdır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, fiskal siyasətin səmərəliliyi ilə ölkədəki institutların keyfiyyəti arasında bağlılıq var (Phuc Canh, 2018)². Dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsirini öyrənmək üçün bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır (Barro, 1990, 1991; Armey, 1995; Rahn, 1996; Scully, 1989, 1995, 1998). Dövlətin miqyası ilə iqtisadi artım arasında əlaqəni ifadə edən "çevrilmiş-U" formasında əyri - ədəbiyyatda "Bars əyrisi" kimi qəbul edilmişdir. Bu sahədə müxtəlif aspektlərdə tədqiqatlar aparılmışdır (Tanzi və Schuknecht, 1996, 2000; Chao və Grubel, 1998; Gwartney və b., 1998; Tanzi, 2005; Afonso və b., 2008; Altunc və Aydın 2013; Magazzino və Forte, 2010; Di Liddo və b., 2013).

Azərbaycan da fiskal institutların formalaşdırılması istiqamətində addımlar atır. Davamlı uzunmüddətli artım üçün iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında hökumətin balansına, borc səviyyəsinə və maliyyə və fiskal risklərə fokuslanmaq lazımdır. Fiskal risklərin müfəssəl təhlili və idarə olunması maliyyə siyasətinin nəticələrinin yaxşılaşmasına imkan yaradır. Fiskal risklərin müfəssəl qiymətləndirilməsi və risklərin idarə olunmasına dair səlahiyyətlərin müəyyən edilməsi həmin risklərin

hökumətin fiskal vəziyyətinə göstərə biləcəyi mənfi təsirlərinin dərəcəsini azalda bilər. BVF-nin məqaləsində³ maliyyə risklərinin səbəbləri belə müəyyənləşdirilir:

- Makroiqtisadi şoklar;
- Maliyyə sektoru şokları;
- Hüquqi hallar;
- Sub-milli hökumətlər;
- Dövlət müəssisələri;
- Özəl qeyri-maliyyə şirkətləri;
- Təbii fəlakətlər;
- Dövlət-özəl tərəfdaşlığı.

Fiskal şoklar çox əhəmiyyətli ola bilər və hökumət tərəfindən riskə məruz qalmanı azaltmaq və riskin nəticələrini idarə etmək üçün adekvat tədbirlər görülməlidir.

Bir sıra ölkələr fiskal risk məsələlərini və risklərin azaldılması üzrə tövsiyələri özündə ehtiva edən fiskal risklər bəyanatını hazırlayaraq büdcə paketi ilə birlikdə parlamentə təqdim edirlər. Risklərin idarə edilməsi üçün ilkin və ən önəmli addım risklərin aydın anlaşılması və müvafiq hökumət qurumuna risklərin idarə edilməsi məsuliyyətinin tapşırılmasıdır. Bu səbəbdən, kritik risklərin bəyanatda göstərilməsi, onların potensial maliyyə təsirlərinin hesablanması və məsul quruma riskin həllinin tapşırılması çox önəmlidir. Önəmli hökumət resurslarının təmin olunması halında xərc-gəlir təhlili aparılmalıdır. Bəzi risk azaltma strategiyaları həddindən artıq maliyyə resurslarını tələb edə bilər, belə hallarda rəhbərlik əsaslı şəkildə müəyyən dərəcədə riskə məruz qalmağa imkan verməyi seçə bilər.

Makroiqtisadi riskləri müəyyənləşdirməkdən ötrü, iqtisadiyyatın əlverişsiz şəraitdə inkişafının və artım göstəricilərinin yavaşmasının fiskal təsirlərini görmək üçün, ölkələr müntəzəm qaydada həssaslıq (sensitivity analysis) təhlilindən istifadə edirlər. Əsas ixracat əmtəəsinin qiymətində kəskin düşmə klassik makroiqtisadi risk misalıdır. Risklərin təbiətinə və təsirinə görə təsnifləşdirilməsi təhlillərin təkmilləşdirilməsi üçün faydalı ola bilər. Fiskal stress testlərinin aparılması yaşanılmış müxtəlif şoklar haqqında məlumatların tarixi məlumatlara əsasən

²Phuc Canh, N. (2018). "The effectiveness of fiscal policy: contributions from institutions and external debts". *Journal of Asian Business and Economic Studies*, Vol. 25 No. 1, pp. 50-66. <https://doi.org/10.1108/JABES-05-2018-0009>

³IMF Analyzing and Managing Fiscal Risks—Best Practices, June 2016

müxtəlif risk hallarının iqtisadiyyata və dövlət maliyyəsinə olan potensial təsirlərini ölçmək üçün faydalı vasitə ola bilər.

Nəticə əsaslı büdcə və ortamüddətli xərclər çərçivəsinin tətbiqi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin Fərmanı ilə 2020-ci il pilot dövr kimi, büdcə xərclərinin funksional təsnifatının "Təhsil", "Kənd təsərrüfatı" və "Ətraf mühitin mühafizəsi" bölmələri isə pilot sektorlar kimi müəyyən edilmişdir. "Milli iqtisadiyyat perspektivi strateji yol xəritəsi"ndə göstərilir ki, ortamüddətli xərclər çərçivəsi güclü büdcə idarəçiliyi və onun nəticəəsaslı büdcə təşkilinə uyğunlaşdırılması, dövlət xərclərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi və neft gəlirlərinin dəyişkənliyinin təsirinin azaldılması üçün əhəmiyyətlidir. Nəticəəsaslı büdcə aşağıdakı şərtlər daxilində reallaşdırılacaq: dövlətin maliyyə resurslarının proqramlar və strateji hədəflər üzrə icrasının təmin edilməsi, büdcə vəsaitlərindən istifadə üzərində nəzarət mexanizminin qurulması, büdcə layihəsinin büdcə təşkilatlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini, nəticələrini və qənaətliliyini qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər sistemi əsasında tərtib edilməsi. Beləliklə, nəticə əsaslı büdcə dövlət xərcləmələrinin daha ünvanlı, optimal və səmərəli istifadəsini təmin edəcək. Dövlət və icmal büdcə layihələri və sonrakı üç il üçün icmal büdcə göstəricilərinin hazırlanması ortamüddətli xərclər çərçivəsinə uyğun təmin ediləcək. Bunun üçün 39 bənddən ibarət "Tədbirlər Planı" təsdiq olunub.

Orta-müddətli fiskal çərçivəsi ilə müqayisədə orta-müddətli büdcə çərçivəsi, əsas təhlil üçün hökumətin müxtəlif strateji prioritetlərinə yer verməsi məqsədi ilə ətraflı xərcləmə planları da daxil olmaqla, daha təfərrüatlıdır. Adətən maliyyələşdirmə həm davam edən fəaliyyətləri həm də yeni təşəbbüsləri əhatə edir. Orta-müddətli büdcə çərçivəsi yanaşmasını qəbul etdikdən sonra, hökumət bütöv layihə müddətində və ya mövcud və növbəti orta-müddətli büdcə çərçivəsinin hazırlığı üçün lazım olan müddəti ərzində, bütün siyasət təkliflərinin başa gəlmə dəyərinin müəyyən edilməsini bilməlidir. Orta-müddətli büdcə çərçivəsini hazırlamaq, əlavə xərc cəhdləri səbəbi ilə, işçi heyətinin iş yükünü artırsa da, həmçinin siyasət nəticələrini dəyərləndirmək üçün mühüm bir analitik vasitədir. O, eyni zamanda əlaqədar gəlir-xərc analizinin dairəsini genişləndirir.

Orta-müddətli büdcə çərçivəsinin qəbulu siyasətlərin təkrar

fokuslandırılması üçün çətinliklər yaradır. Çoxillik xərclərin yuxarı həddi üzrə məhdudiyəti nəzərə alsaq, hökumət prioritetlərdə dəyişiklik olması halında gəliri artırmalı və ya digər xərcləri təxirə salmalıdır. Bəzi ölkələr bunu siyasi baxımdan çətin hesab edirlər və gələcəkdə daha öncəki mərhələdə maliyyənin ayrıldığı fəaliyyətlərdən imtina etmirlər. Belə fəaliyyət orta-müddətli büdcə çərçivəsində strateji fokusu yayındırır.

Azərbaycanda ümumi amil məhsuldarlığının səviyyəsi göstərir ki, biz daha çox institusional islahatların və insan kapitalının inkişafı hesabına iqtisadi artımı sürətləndirə bilərik. Eyni zamanda fiskal institutların inkişafı, o cümlədən, büdcə qaydaları, ortamüddətli xərclər çərçivəsi və nəticə əsaslı büdcənin tətbiqi iqtisadi artımı sürətləndirməyə hesablanıb. Bu baxımdan fiskal institutların inkişaf etdirilməsinin mühüm əhəmiyyəti var. Bundan başqa dövlət müəssisələrində korporativ standartların tətbiqinin daha da genişləndirilməsi həm fiskal dayanıqlılığın artırılması, həm də iqtisadi səmərəliliyin artırılması və rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verəcək.

Ortamüddətli xərclər çərçivəsi həm də ortamüddətli resurs zərfinin və milli xərc prioritetlərinin uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Nəticəəsaslı büdcə hər hansı bir proqram üçün ayrılan büdcə vəsaitlərinin səviyyəsi ilə həmin proqramdan gözlənilən nəticələr arasında əlaqə yaradan büdcə hazırlanması prosesidir. Belə bir büdcə hazırlanması prosesi büdcə vəsaitlərinin daha səmərəli xərclənməsini təmin edir.

Proqram-əsaslı büdcə hazırlanması adlanan bu yeni metodologiyaya əsasən, büdcə prosesi və büdcə sənədlərində strateji məqsədlər, tədbirlər və instrumentlər və xərclər barədə izahlı məlumat təqdim olunur. Bu tipli büdcələrdə əsas fəaliyyət indikatorları bunlardır:

- müəyyən məqsədləri əldə etmək üçün dövlət qurumu tərəfindən görülməli işlərin və göstərilən xidmətlərin sayı, keyfiyyəti və xərcləri və,
- bu tədbirlərin və xidmətlərin icrasından gözlənilən nəticə indikatorları.

Bu tələb edir ki, büdcənin planlaşdırılması və ümumilikdə büdcə icrası prosesinə inteqrasiyalı yanaşma tətbiq edilsin ki, bu da prioritetlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi və büdcə prosesindən daha səmərəli istifadəni təmin edir. Sağlam nəticəəsaslı büdcə sisteminin

hazırlanması və tətbiqi üzrə texniki prinsiplər vardır ki, bu Nəticələr Nəzəriyyəsində əks olunub. Bu yeni çərçivəyə görə nəticəəsaslı büdcədə missiya, hədəflər, məqsədlər və vəsaitin nə üçün xərclənməsinin izahı tədqiq edilir. Burada əsas məqam "nəticə"dir. Bu metodun tətbiqi ilə bütünlükdə planlaşdırma və büdcə çərçivəsi nəticəyönümlü olur ki, bunun da əsasında qiymətləndirmə dayanır. Bu proses üç elementdən ibarətdir: nəticə, strategiya (yekun nəticəni əldə etmək üçün müxtəlif vasitələr) və fəaliyyət - son məhsul (yekun nəticəni əldə etmək üçün görülməli işlər və tədbirlər).

Sonuncu element üçün Əsas Nəticə İndikatorları (KPI) müəyyən edilməlidir. Bir sözlə, nəticə-əsaslı büdcə "strategiya və planlaşdırmanın icra və ölçmə ilə kəsişməsidir".

Nəticəəsaslı büdcəyə nail olunması istiqamətində xarici təcrübə öyrənilməli və Azərbaycanda qabaqcıl təcrübə tətbiq olunmalıdır. Məsələn, əvvəllər ABŞ-da ali təhsildə nəticəəsaslı büdcənin tətbiqi şagirdlərin ali təhsil ocaqlarına qəbul olunmasını təşviq etməyə hədəflənmişdi. Belə ki, hansı ali təhsil müəssisəsinin 1-ci semestrinin əyani şöbəsinə daha çox şagird qəbul olunursa həmin quruma büdcədən daha çox maliyyə vəsaiti ayrılırdı. Sonradan isə, vaxt keçdikcə maliyyələşdirmə formulası dəyişdi ki, bu ABŞ-ın hazırda 30 ştatında tətbiq olunur və buraya təkcə şagird qəbulu deyil həm də, ali təhsili tam bitirmə, dərəcə alma, əldə edilən dərəcələrin sayı, az təminatlı ailədən olan məzunların sayı kimi kriteriyalar (KPI-nəticə indikatorları) əlavə olundu.

Təhsildə nəticə-əsaslı büdcənin tətbiq edilməsinin üstün cəhətləri bunlardır: Tələbə qəbulu və ali təhsil əlçatanlığının artırılmasına stimül verir; Təhsil prosesində nəticələrə və nailiyyətlərə diqqət yönəldilir; Nəticə indikatorları meyarlara cavab verən qurumlara resursların ədalətli bölüşdürülməsini təşviq edir. Bunun zəif cəhəti isə nəticə indikatorlarının müəyyən edilməsinin çətin olması və eləcə də nəticələrin əldə edilməsi uzun-müddət tələb etdiyi üçün bu nəticələrin ölçülməsinin bəzən qeyri-mümkün olmasıdır.

Nəticəəsaslı büdcə - müəyyən nəticələrə nail olmağa yönəlmiş proqram icrasını və idarəetmənin səmərəliliyini, effektivliyi və hesabatlılığı yaxşılaşdırmaq məqsədini daşıyan komanda-əsaslı büdcə idarəetmə yanaşmasıdır.

Azərbaycanda siyasət-əsaslı (policy based budgetting) büdcənin tətbiqi sahəsində önəmli təkmilləşdirmədən biri kimi 2010-ci ildə 239 sayılı Prezident Fərmanını qeyd etmək olar ki, bu sənəddə Dövlət İnvestisiya Proqramının (DİP) hazırlanması, icrası və monitorinq-qiyətləndirilməsi tələb olunur. DİP büdcə prosesinə inteqrasiya edilib və bu sahədə əldə edilən irəliləyişlər büdcə hazırlanması və icrası prosesinin nizam-intizamının artırılması ilə nəticələnib.

Nəticə-əsaslı büdcə mexanizminin tətbiqi həm dövlətin müvafiq orqanlarına, həm də vətəndaş cəmiyyətinə büdcə xərclərinin səmərəliliyini izləməyə imkan yaradır. Məsələn, nəticəəsaslı büdcənin tətbiq edildiyi Norveçdə Parlamentin Maliyyə və İqtisadi İşlər Komitəsi intensiv surətdə büdcə layihələrinin müzakirəsini aparır və 1999-cu ildə komitədə xüsusi tədqiqat departamenti yaradılıb ki, təhlillər həyata keçirilsin.

Milli xərc prioritetləri Ortamüddətli xərclər çərçivəsinin tərkib hissəsidir. Milli xərc prioritetləri Strateji yol xəritələri, sektor strateji planları, həmçinin büdcə təşkilatlarından daxil olmuş yeni siyasət təşəbbüsləri ilə əlaqələndirilməklə, məhdud sayda tərtib olunur. Burada maksimum 5-dək milli xərc prioriteti müəyyənləşdirmək olar. Xüsusi hallarda isə milli xərc prioritetləri 7-dək ola bilər. Azərbaycan iqtisadiyyatının sektor skanı da göstərir ki, bir neçə sektoru prioritet edib, ona fokuslanmaq daha düzgündür. Çili, Çexiya, Koreya və başqa uğur hekayələrində də 6-7 sektor üzrə ixtisaslaşmanın daha çox fayda gətirdiyini görürük. Məqsəd ən böyük potensialın hansı sahələrdə olmasını müəyyənləşdirmək və daha sonra həmin sahələrə investisiyaların proaktiv şəkildə təşviq edilməsi ilə bu sahələrin inkişafına nail olmaqdır. Bu yolla fiskal siyasət iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin məntiqi davamı olan ixtisaslaşmaya keçidə dəstək verir.

Yeri gəlmişkən, milli xərc prioritetləri ən yüksək prioritet səviyyəsindən ən aşağı prioritet səviyyəsinə doğru qiymətləndirilir. Resurs zərfi məhduddursa, ən yüksək prioritetə malik təşəbbüslərin, ilk növbədə, digərlərinin isə ortamüddətli dövrdə maliyyələşdirilməsi təsdiq edilir.

Yeni siyasət təşəbbüslərinin büdcədə "ağırlıq" yaratmaması və inflyasiyaya səbəb olmaması üçün tədbirlər nəzərdə tutulub. Yeni siyasət

təşəbbüslərini büdcə təşkilatları təqdim edir. Yeni siyasət təşəbbüsləri iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalı və milli xərc prioritetlərinə, o cümlədən, sektor strateji planlara uyğun olmalıdır. Təklif olunan bütün Yeni siyasət təşəbbüslərinin ümumi illik həcmi növbəti büdcə ili üçün ayırmaların 10 faizindən çox ola bilməz. Büdcə təşkilatlarının baza proqnozları və Yeni siyasət təşəbbüsləri əsasında ortamüddətli resurs zərfi tərtib edilir. Digər tərəfdən büdcə siyasətini müəyyənləşdirərkən ortamüddətli monetar siyasət göstəriciləri, pul proqramı və tədiyə balansı proqnozları nəzərə alınır. Beləliklə, fiskal və monetar siyasət uzlaşdırılır.

Büdcə qaydalarına əsasən icmal büdcə xərclərinin yuxarı həddi müəyyənləşir. Yuxarı hədd icmal büdcənin xərclənə bilən neft gəlirləri, icmal büdcənin qeyri-neft gəlirləri və icmal büdcəyə digər daxilolmaların cəmi əsasında hesablanır. Xərclənə bilən neft gəlirləri isə xalis maliyyə aktivlərinin 30 faizindən çox olmamaqla müəyyənləşir. Beləliklə, büdcənin "qızıl qayda"ları fiskal dayanıqlılığını təmin edir.

İqtisadi islahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində maliyyə proqramlaşdırılması çərçivəsində apardığımız ekonometrik hesablamalar onu göstərir ki, fiskal multiplikator 2017-2019-cu illərdə qeyri-neft sektoru üzrə 0,5 və idxal üzrə isə 1,2 olmuşdur. 2004-2008-ci illərdə fiskal multiplikatorlar qeyri-neft sektoru üzrə 0,7 və idxal üzrə 1,2 olduğu halda, 2009-2013-cü illərdə bu göstəricilər müvafiq olaraq 1,5 və 2,3 həddinə yüksəlmişdir. Başqa sözlə, fiskal multiplikator 2004-cü ildən – yəni əsas neft gəlirlərinin daxil olmasına uyğun büdcənin sürətlə böyüməsinə müvafiq şəkildə artmışdır. 2013-cü ildə fiskal multiplikator maksimal həddə çatdıqdan sonra azalmağa başlamışdır. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda təkcə fiskal alətlə iqtisadi artımı təmin etmək imkanları məhduqlaşır. Buna görə də sürətlənən biznes və institusional islahatlar özəl sərmayənin cəlbini təmin etməklə iqtisadi artımı sürətləndirməlidir.

Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının həcmnin son illərdə kiçilməsi fiskal multiplikatora müsbət təsir göstərir. İlzetkinin fikrincə, iqtisadiyyat nə qədər kiçik olursa fiskal multiplikator da o qədər artır, bu baxımdan Azərbaycan nisbətən kiçik iqtisadi miqyasları ilə daha yaxşı vəziyyətdədir. Amma iqtisadiyyatın açıq olması fiskal multiplikatora azaldıcı təsir göstərir, çünki fiskal stimullar müəyyən həddə idxalı maliyyələşdirməyə gedir.

Azərbaycanda fiskal institutların təkmilləşdirilməsi, o cümlədən vergi və gömrük inzibatçılığı sahəsində aparılan islahatlar fiskal multiplikatora müsbət təsir göstərir. Xüsusən də vergi yükünün sahibkarlar üçün optimallaşdırılması fiskal stimula kimi qiymətləndirilməlidir. Maliyyə Nazirliyində "Vergi və gömrük sahəsində verilmiş güzəştlərə dair Mərkəzləşdirilmiş Elektron Reyestr Sistemi" yaradılıb. Yeni sistem vasitəsilə ötürüləcək bəyannamə məlumatları güzəşt tətbiq olunan vergi və gömrük rüsumlarının hər bir növü üzrə mülkiyyət, iqtisadi fəaliyyət, neft və qeyri-neft sektoru parametrləri baxımından dövlət büdcəsinə güzəştlərin tətbiqi nəticəsində mədaxil olunmayan vəsaitlərin hesablanmasına, nəticə etibarlı ilə faktiki büdcə itkilərinin müəyyən edilməsinə imkan yaradacaq. Buradan əldə olunmuş məlumat əsasında büdcə gəlirləri üzrə fiskal multiplikatoru daha dəqiq hesablamaq mümkün olacaq.

Dövlətin borcunun aşağı olması iqtisadi agentlərdə büdcə siyasətinə inamı artırır, beləliklə, "dar gün" üçün yığıma meyil azalır və bu hal fiskal multiplikatora artırıcı təsir göstərir. Korsettinin fikrincə, ölkədəki məzənnə rejimi nə qədər az çevikdirsə, pul siyasətinin büdcə siyasətinə uyğunluğu da bir o qədər yüksəkdir. Beləliklə, fiskal stimulun məzənnə kanalı vasitəsilə "sızması" ehtimalı da azalır. Azərbaycanda tənzimlənən məzənnə rejiminin olması fiskal stimulların məzənnə kanalı ilə axmasına imkan vermir. Əksinə əsas ixrac məhsulu olan neftin dünya bazar qiymətinin dövlət büdcəsində proqnoz qiymətindən yuxarı olduğu hallarda Azərbaycanın valyuta bazarında izafi likvidlik manatın bahalaşmasına təzyiq göstərir.

Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının az inkişaf etməsi, başqa sözlə, qiymətli kağızlar bazarının ÜDM-ə nisbətini ifadə edən Baffet əmsalının 17 faiz olması, fiskal multiplikatora artırıcı təsir göstərir.

Azərbaycanda 2019-cu ildə həyata keçirilən sosial paketin ünvanlılığı, daha doğrusu ailələrə və əsasən da aztəminatlı insanlara yönəlməsi onların istehlak xərclərini və deməli, həm də fiskal multiplikatoru artırır.

Təhlil göstərir ki, fiskal islahatlar – fiskal intizamın yaxşılaşdırılması, dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin gücləndirilməsi, büdcə xərcləmələrində səmərəliliyin və şəffaflığın artırılması və institusional inkişaf büdcə siyasətini daha nəticəverən edə bilər. Çünki indiki halda büdcə xərclərinin miqyası deyil, səmərəliliyi əsas hədəf olmalıdır.

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə hesabladığıda, Azərbaycanda hər nəfərə düşən icmal büdcə xərcləri Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada ilk yerlərdədir. Kəmiyyətlə yanaşı keyfiyyət amili də fiskal siyasətin iqtisadi artımı sürətləndirməsində mühüm rol oynayır. Səmərəli və nəticəsizlik fiskal siyasət iqtisadi artımı dəstəkləyir. Amma bu yetərli olmadığından islahatlar kompleks aparılır. Frederick S. Pardee Mərkəzinin "Dünyanın Gələcəyi Modeli" əsasında hesablamaları göstərir ki, əgər bizim bölgədə iqtisadi artım tempi 2,2 faizi aşmasa, onda davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaqda çətinlik çəkəcəyik. Bu kontekstdə demək olar ki, post-pandemiya və post-konflikt dövründə Azərbaycanda iqtisadi artım tempinin yüksək trayektoriyaya keçməsi potensialı var. Asiya İnkişaf Bankının hesablamalarına görə bizim bölgədəki ölkələr daha da gücləndirilmiş islahat gündəliyinə keçməklə, daha doğrusu, institusional islahatları və insan kapitalının inkişafının sürətləndirməklə indiki iqtisadi artım tempini 2-3 dəfə artırma bilirlər.

Fiskal siyasət katalizator rolunu oynayır və sərmayə cəlbinə şərait yaradır. Müstəqillik illərində Azərbaycanda hər nəfərə 30 min ABŞ dollarına yaxın sərmayə düşür ki, bunun da yarısını qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu təşkil edir. Burada nəzərə alınması bir vacib məqam var. Sərmayə qoyuluşu bir tərəfdən əsas fondların köhnəlməsini, digər tərəfdən isə yeni əsas fond ehtiyacını ödəməlidir. "Vergi Məcəlləsi"nin tələbinə görə əsas fondların amortizasiya normaları azalan qalıq prinsipinə əsasən belədir: binalar, tikintilər və qurğular - 7 faizədək, maşınlar və avadanlıq - 20%-dək, yüksək texnologiyalar məhsulu olan hesablama texnikası üzrə - 25 faizədək, nəqliyyat vasitələri - 25 faizədək və s. Göründüyü kimi əsas fonda sərmayə qoyuluşu ən azı köhnəlmə dəyərini qarşılamaqla bərabər, həm də artıq olmalıdır ki, iqtisadi yüksəlişi dəstəkləsin. Bunun üçün Azərbaycanda əsas fondlara sərmayə qoyuluşunun daha üstün tempə artırılması təmin olunmalıdır.

Multiplikator-akselerator effektinin işləməsi lazımdır. Yəni sərmayə qoyuluşu iqtisadi artımı sürətləndirməlidir, eyni zamanda artan iqtisadiyyat yeni sərmayə qoyuluşunu təmin etməlidir. Sərmayə qoyuluşunda dövlətin payı azaldılmalıdır, çünki Azərbaycanda fiskal multiplikator getdikcə aşağı düşür. Yəni ölkənin iqtisadi inkişafının dövlət xərcləmələri hesabına təmin edilməsi potensialı azalır, bu mənada biz doyma nöqtəsinə yaxınlaşmışıq. Buna görə də Azərbaycanda daha çox

qeyri-dövlət sərmayələrinin artması təşviq edilməlidir. Bunun üçün Azərbaycanda əlverişli biznes mühiti, sabitlik, inkişaf etmiş infrastruktur və ucuz enerji daşıyıcılarımız var. Sərmayələrin cəlbini sürətləndirmək üçün institusional inkişaf və ixtisaslı işçi qüvvəsi məsələsinə indi daha çox diqqət yetirilir. Təsəvvür edin ki, Azərbaycanda yüzlərlə startaplar, onları maliyyələşdirməyə hazır insanlar, uğurlu startapları almağa razı olan investorlar olduğu halda, çatışmayan bu işi təşkil edəcək investisiya fondları və vençur fondlarıdır. Bu halda İsrail təcrübəsində olduğu kimi vençur fondları bir institut olaraq startaplar, sahibkarlar və investorlar arasında işi təşkil etməklə uğur hekayəsi yarada bilirlər. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun inkişafı istiqamətində islahatlar davam edəcək ki, bu da iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsini daha da artıracaq.

Hər sahənin son məhsulunun 1 milyon manat artmasının ölkə üzrə multiplikativ effektini növbəti fəsildə geniş təqdim etmişik. Gələn qənaət budur ki, biz iqtisadiyyatın "emal dərinliyini" daha çox artırmalıyıq ki, daha yüksək multiplikativ effekt əldə edək.

Ötən əsrin 70-ci illərinin sonunda Meksika böyük neft ehtiyatları tapanda, dərhal xarici borcların gedən Prezident Lopez ölkəsini tezliklə modernləşdirəcəyinə inandığı halda, 1982-ci ildə Meksika xarici şokların təsiri altında müflis elan olundu. Son çıxışında Prezident Lopez demişdir ki, "mən gəmiyə cavabdeh idim, tufana yox!" Amma tufanlar reallıqdır. Buna görə də Azərbaycanda borc strategiyası qəbul edilib, buna uyğun məzənnə riski, faiz riski, təkrar maliyyələşmə riski və əməliyyat riski təhlil edilir. Dövlət borcunun idarə olunmasında əsas məqsəd dövlət borcunun dayanıqlığını təmin etməklə ÜDM-ə nisbətən təcridən azaldılmasına nail olmaqdır. Bu isə ortamüddətli dövrdə dövlət borclarının idarə edilməsinin strateji çərçivəsinin yaradılmasını, habelə xərc və risklərin müvafiq tarazlığı nəzərə alınaraq, ən optimal maliyyə alətlərinin seçilməsini tələb edir. Dövlətin zəmanət vermədiyi, amma dövlət qurumları tərəfindən götürülən xarici borcların da səmərəli istifadəsi vacib istiqamətlərdəndir.

2020-ci ildə Müzəffər Ali Baş Komandan və Ordumuzun sayəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunduqdan sonra dövlət

büdcəsinin yeni şəraitə və məkana uyğunlaşması prosesi gedir. Azərbaycan da dünya meqatrendlərinə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin həcmi genişləndirir, 19-cu əsrdə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xərcləmələri ÜDM-in 8 faizini təşkil etdiyi halda, hazırda bu göstərici 40 faizə çatır. Azərbaycanda da 2021-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-də payı 37,7 faiz proqnozlaşdırılır. Hətta Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı keçid ölkələri barədə hesabatında "dövlət geri qayıdır" ifadəsini işlədib. 2021-ci ilin dövlət büdcəsi qarşısında duran əsas prioritetlər Vətən müharibəsindən sonra ölkənin müdafiə və təhlükəsizlik qabiliyyətinin daha da artırılması, Qarabağın reintegrasiyası, iqtisadi artımın bərpası və sosial rifahdır. Buna görə də 2021-ci ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 28,5 milyard manat olmaqla, 2019-cu ilin faktiki icrası ilə müqayisədə 16,9 faiz, 2020-ci illə müqayisədə isə 5,9 faiz çox proqnozlaşdırılıb. Dövlət büdcəsinin artan xərclərini tarazlaşdırmaq üçün proqnoza görə, 2021-ci ilin dövlət büdcəsində qeyri-neft sektorundan gəlirlərin artım tempi 15 faiz, başqa sözlə, qeyri-neft sektorunun özünün artım tempi - 3,1 faizdən 4,8 dəfə çox proqnozlaşdırılıb. Əlbəttə, burada qeyri-neft sektoru üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 7,6 faizini və ya 880 milyon manatını Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondundan transfert, 2,1 faizini və ya 250 milyon manatını Mərkəzi Bankın mənfəətindən ayırmalar təşkil edir. "Fiskal fəza" da yeni gəlir mənbələrinin cəlb olunması qeyri-neft real sektorunun "büdcə yükü"nü azaltsa da, dövlət borcuna xidmət risklərini artırır. Amma nəzərə alanda ki, 2021-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 23,3 faiz təşkil etməklə, strategiyada nəzərdə tutulan - 30 faizdən aşağıdır, onda cari vəziyyətə uyğun olaraq prioritet düzgün seçilmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun "fiskal fəza romb"una uyğun olaraq Azərbaycan gələcəkdə xərclərin səmərəliliyinin artırılması və gəlirlərin mobilizasiyası istiqamətində getməklə "fiskal fəza"dan daha yaxşı istifadə edə bilər. 2021-ci ildə icmal büdcənin və dövlət büdcəsinin kəsinin 2020-ci ilə nisbətən az, habelə cari əməliyyatlar hesabınının müsbət saldo ilə proqnozlaşdırılması manatın sabitliyi və inflyasiyanın cilovlanması üçün fundamental əsaslar yaradır. Əsas odur ki, fiskal genişlənmə və yumşaq monetar siyasət, həmçinin əlverişli biznes mühiti və təşviqlər hesabına ölkəyə sərmayə cəlbini stimullaşdırılmalıdır. Çünki fiskal multiplikator ölkə üzrə deyil,

yalnız Qarabağda yenidənqurma zamanı daha yüksək göstəriciyə malik ola bilər. Qarabağın inkişafı proqramı təkcə dövlət deyil, həm də beynəlxalq qurumlar, banklar, xarici və yerli sərmayədarlar və başqa mənbələr hesabına maliyyələşdiriləcəkdir. Dövlət sərmayələri bu mənada stimullaşdırıcı rol oynayacaq.

2019-cu ildə icra edilmiş və 2020-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə sosial siyasətin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin payı 2021-ci ilin dövlət büdcəsində uyğun olaraq 7,8 faiz və 0,2 faiz yüksəlmişdir. Bu həm də iqtisadi artımın təkanverici qüvvələrindən olan insan kapitalına yatırımdır.

2.2.4.2. Proqram idarəetməsi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il 6 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilən "Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası" proqram idarəetməsində yeni mərhələdir. Bu qaydalar "İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin Nizamnaməsində dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli Fərmanına uyğun olaraq hazırlanıb.

"Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası" ortamüddətli xərclər çərçivəsi ilə vəhdət təşkil edir. Belə ki, qəbul olunan qaydalar dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində irəliləyən daha bir addımdır və bununla da dövlət xərclərinin idarəedilməsində biz üç əsas məqsədə nail olacağıq. Bunlardan biri fiskal intizamın daha da artırılmasıdır. Fiskal intizam dövlətin makroiqtisadi stabillik və dayanıqlı iqtisadi artıma xidmət edən fiskal mövqeyə sahib olmasıdır. İkincisi, resursların dövlətin strateji hədəflərinə uyğun bölüşdürülməsi və ya strateji planlaşdırma. Burada əsas şərt dövlət xərclərinin ölkənin strateji sənədlərində müəyyən edilən hədəfi nəzərə almaqla iqtisadi, funksional və proqram təsnifatları üzrə rəşional bölüşdürülməsidir. Üçüncü məqsədimiz isə dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətindədir. Bu hədəfin reallaşdırılması dövlətin büdcə vasitəsilə təqdim etdiyi xidmətlərin faydalılığının artırılmasıdır.

Ortamüddətli xərclər çərçivəsi dörd əsas pilləni əhatə edir: ortamüddətli makroiqtisadi çərçivə, ortamüddətli fiskal çərçivə, orta

müddətli büdcə çərçivəsi və ortamüddətli fəaliyyət çərçivəsi. Ortamüddətli fəaliyyət çərçivəsi sahələr üzrə resurs məhdudiyyətləri haqqında təhlilləri əks etdirir. Qeyd edilən təhlillərin əsas məqsədi sahə büdcələrinin real, vəsaitlərin isə səmərəli bölüşdürülməsidir. Bu mərhələdə strateji planlaşdırmadan fəaliyyət büdcəsinə keçid baş verir. Fəaliyyət büdcəsinin fəaliyyət əsaslı büdcə, fəaliyyətə hədəflənmiş büdcə, o cümlədən onun formaları kimi çıxış edən nəticə əsaslı büdcə, nəticəyə hədəflənmiş büdcə, plan-proqram büdcə sistemi, məqsədlər üzrə idarəetmə sistemi və başqa modelləri var. Bu nöqtəyi nəzərdən də yeni qəbul olunan qaydalar ortamüddətli xərclər çərçivəsi, xüsusən də onun sonuncu mərhələsi olan ortamüddətli fəaliyyət çərçivəsi ilə əlaqələndirilmiş olur. Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin və dayanıqlılığın gücləndirilməsi məqsədilə yeni büdcə qaydasına əsaslanan fiskal çərçivə formalaşdırılmalıdır.

Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi qaydalarının qəbulu həm də dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin diaqnostik qiymətləndirilməsi zamanı Azərbaycanın daha yüksək nəticələr əldə etməsinə imkan yaradır. Dünya Bankı Dövlət Xərcləri və Maliyyə Hesabatlığı (PEFA) və Beynəlxalq Valyuta Fondu Dövlət İnvestisiyalarının İdarə Edilməsinin Qiymətləndirilməsi (PIMA) metodologiyaları ilə dövlət maliyyəsinin idarə edilməsini qiymətləndirir. Bu qaydaların qəbulu dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin beynəlxalq qiymətləndirilmələri zamanı Azərbaycanın mövqelərini daha da yaxşılaşdıra bilər.

"Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası"nın təsdiqlənməsi icra nəticələrinə müsbət təsir göstərməklə, proqramlarda nəzərdə tutulan məqsəd və prioritetlərə tam və vaxtında çatılmasına imkan yaradır. Qayda layihəsində nəzərdə tutulan dövlət proqramları üzrə müəyyən edilən əlaqələndirici qurumlar dövlət proqramında qeyd olunan hər bir tədbir və alt-tədbirlərin vahid koordinasiya orqanı tərəfindən nəzarətin təmin olunmasına zəmin yaradır. Dövlət proqramları üzrə formalaşdırılması nəzərdə tutulan işçi qruplar vasitəsilə icra mərhələsində meydana çıxan problemlərin effektiv şəkildə aradan qaldırılmasına imkan verir. Bütün bu yeni imkanlar icra prosesində dövlət resurslarının effektiv, səmərəli şəkildə istifadəsinə və xərclərə qənaətin təmin olunmasında mühüm rol

oynayır. Aydınır ki, dövlət proqramlarının icrası mexanizminin təkmilləşdirilməsinin təmin edilməsi üçün əsas diqqət ayrılması vacib olan məsələ dövlətin maliyyə resurslarının səmərəli formada istifadəsi və effektiv maliyyə qənaəti mexanizminin yaradılmasıdır. Dövlət proqramlarının tərtib, icra və digər mərhələlərində vahid standartların yaradılması ilə proqramlara ayrılan büdcə vəsaitlərinin nəticə əsaslı formada təyin edilməsinə və icra mərhələsində büdcə kənarlaşmalarının minimumlaşdırılmasına şərait yaranacaq. Yeni Qayda layihəsində işçi qruplar tərəfindən icra mərhələsində mütəmadi görüşlərin təşkili nəzərdə tutulub ki, bu da icra prosesində qarşıya çıxan çatışmazlıqların müəyyənləşdirilərək operativ formada həllini asanlaşdıracaq. Bu görüşlər, eyni zamanda, bir-biri ilə əlaqəli olan tədbirlərin optimal formada icrasını vəd edir. Beləliklə, icra prosesində yarana biləcək gözlənilməyən xərclərin optimallaşdırılması mümkün olacaq.

Dövlət proqramlarının yeni Qayda layihəsinə uyğun tərtibi özündə proqramların icrasından gözlənilən nəticələrin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. İlk, aralıq və yekun nəticə indikatorlarının proqramlarda əvvəlcədən müəyyən olunması icraçı qurumların konkret fəaliyyət istiqamətlərində resurslarının cəlb olunmasında və icra intizamının artırılmasında müsbət mənada dəyişikliklərə səbəb olacaq.

"Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası"nın qəbulu ilə dövlət proqramlarının monitorinq və qiymətləndirilməsinə həm fəlsəfi, həm də metodoloji baxış bucağı dəyişir. Biz fəaliyyət əsaslı monitorinq və qiymətləndirmədən, artıq nəticəəsaslı monitorinq və qiymətləndirməyə keçidi müşahidə edirik. Bu, o deməkdir ki, artıq müvafiq icraçı orqanlar qarşısında monitorinq və qiymətləndirilmə zamanı, "onlar bunu edəblər?" sualı deyil, "nə olsun (so what?)" sualı qoyulacaq. Yəni görülən işin icra olunub-olunmaması deyil, konkret nəticə və təsirləri qiymətləndiriləcək. Dövlət proqramları hələ tərtib mərhələsində olarkən görüləcək işlərin monitorinq və qiymətləndirilməsi üçün konkret indikator göstəricilər müəyyən olunacaq. Bu göstəricilər isə əvvəlcədən müəyyən edilmiş icrası nəzərdə tutulan tədbirlər nəticəsində problemlərin hansı dərəcədə həll edilməsini müəyyən edən indikatorlar olacaq. Monitorinq və qiymətləndirmə prosesində artıq indikatorlar

üzrə ilkin baza göstəricilərinin müəyyən olunması ilə tədbirlərin həyata keçirilməsindən əvvəlki (ex-ante) və sonrakı (ex-post) vəziyyətin müqayisəli təhlilinin aparılmasına imkan yaranır.

Qaydanın təsdiqi ilə monitorinq və qiymətləndirmənin aparılması üçün tərtib edilən suallar üç əsas göstərici effektivlik, uyğunluq və səmərəlilik kateqoriyaları üzrə tərtib olunacaq ki, bu da beynəlxalq səviyyədə tanınmış monitorinq və qiymətləndirmə metodologiyasıdır. Nümunə üçün qeyd edə bilərik ki, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) və Dünya Bankı tərəfindən bu metodoloji çərçivədən istifadə edilir. Bu bizə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tərtib edilən reyting hesabatlarında yeni üstünlüklər vəd edir.

Yeni qaydalar monitorinq və qiymətləndirmə üçün tərtib edilən indikatorların üç mərhələ üzrə təsnifatlaşdırılmasını tələb edir: ilkin, aralıq və yekun nəticə indikatorları. Indikatorların bu formada bölgüsü dövlət proqramlarının icrasından gözlənilən nəticələrin dövrü olaraq monitorinq və qiymətləndirilməsinin aparılmasına imkan yaradır. Bu, eləcə də icra prosesi zamanı meydana çıxan problemlərin səbəblərinin asanlıqla müəyyən edilməsini təmin etməklə qarşıya qoyulan prioritet istiqamətlər üzrə hədəflərdən kənarlaşmaların minimumlaşdırılmasına kömək edəcək.

Qeyd olunması vacib olan digər məsələlərdən biri də, yeni qaydaların təsdiqi ilə dövlət proqramlarının monitorinq və qiymətləndirməsinin induktiv formada aparılması üçün normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılmasıdır. Bu, o deməkdir ki, tədbirlərin icra vəziyyətinə görə dövlət proqramında müəyyən edilmiş prioritetlərin icra vəziyyəti, prioritetlərin icra vəziyyətinə görə isə ümumi dövlət proqramının icra vəziyyəti qiymətləndiriləcək. Beləliklə, dövlət proqramlarının və onların alt komponenti olan prioritet istiqamətlər üzrə müqayisəli təhlillər aparılmasına və qarşıya qoyulan proqram məqsədlərinə nail olunması istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlərə yeni yanaşma tərzini ortaya çıxır.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi (İİTKM) müxtəlif dövlət proqramlarının, strategiyaların, tədbirlər planlarının monitorinq və qiymətləndirmə fəaliyyətini həyata keçirir. İİTKM-in nizamnaməsinin 2.2.1-2-ci və 2.2.1-3-cü bəndlərinə əsasən, dövlət qurumlarının sifarişi əsasında sənaye parkları, məhəllələri və

aqroparklarda həyata keçirilən fəaliyyətin, habelə iqtisadi yönümlü dövlət proqramlarının monitorinq və qiymətləndirilməsinin aparılması, icra müddəti bitmiş dövlət proqramlarının və dövlət investisiya layihələrinin iqtisadi səmərəsinin qiymətləndirilməsi mərkəzin əsas fəaliyyət istiqaməti olaraq hədəflənib. Bununla bağlı, Azərbaycan Prezidentinin 2016-cı il 30 noyabr tarixli Fərmanı ilə "Dövlət qurumları tərəfindən İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinə sifarişlərin verilməsi və maliyyələşdirilməsi Qaydası" da təsdiqlənib.

Belə ki, İİTKM-in bu istiqamətdə müvafiq departamentləri institusional olaraq formalaşdırılıb ki, burada dövlət proqramları, strategiyalar və digər milli fəaliyyət planları ilə bağlı monitorinq, qiymətləndirmə və koordinasiya tədbirləri keçirilir. İİTKM monitorinq və qiymətləndirmə prosesini Dünya Bankı, OECD, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində, müvafiq beynəlxalq ekspertlər cəlb etməklə, həmin təşkilatların tövsiyələrindən, habelə innovativ həllərdən, monitorinq və qiymətləndirmə sahəsində əldə olunan nailiyyətlərdən istifadə etməklə həyata keçirir. Dünya Bankının "Avropa və Mərkəzi Asiyada səmərəli, hesabatlı və inklüziv institutların qurulması" mövzusunda hesabatında qeyd edilib ki, Azərbaycan monitorinq və qiymətləndirmə sahəsində innovativ həlləri tətbiq etməklə "nəticəyəsaslı yaxşı idarəetmə" nümunəsi yaradıb. Azərbaycanda yaradılan rəqəmsal monitorinq və qiymətləndirmə institutu Dünya Bankı tərəfindən başqa ölkələrə nümunə olaraq innovativ təcrübə kimi təqdim olunur. İİTKM BMT İnkişaf Proqramı, Dünya Bankı, Avropa İttifaqı, BP şirkəti və digər tərəfdaşların köməyi ilə monitorinq və qiymətləndirmə metodologiyalarının yerli şəraitdə tətbiqi və bu sahədə bacarıqların artırılması istiqamətində faydalı əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Fərmanı ilə təsdiq edilən strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulan fəaliyyətlərlə bağlı monitorinq, qiymətləndirmə və kommunikasiya tədbirləri 2017-ci ildən başlayaraq İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən aparılıb. 2017-2021-ci illərdə davamlı monitorinq fəaliyyəti prosesində, ümumilikdə 50-dək dövlət qurumundan daxil olan hesabatlar təhlil

edilib, müvafiq monitorinq və qiymətləndirmə hesabatları hazırlanıb. 2017-ci, 2018-ci və 2019-cu illər üzrə 12 Strateji Yol Xəritəsi ilə bağlı ümumilikdə 48 hesabat hazırlanaraq aidiyyəti üzrə təqdim edilib. "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı", "Azərbaycan Respublikasında plastik qablaşdırma tullantılarının ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılmasına dair 2019-2020-ci illər üçün Tədbirlər Planı", "Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı", "2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası" və "Yerin təkinin geoloji öyrənilməsinə və mineral xammal bazasından səmərəli istifadəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı"nın monitorinq və qiymətləndirilməsi İİTKM tərəfindən həyata keçirilir.

Monitorinq və qiymətləndirmə prosesində İİTKM tərəfindən ən son innovativ həllər tətbiq edilir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq monitorinq və qiymətləndirilmə fəaliyyətində "kommunikasiya məsafəsini" azaltmaq, monitorinq və qiymətləndirmə institutunu rəqəmsallaşdırmaq, sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaq məqsədilə İİTKM və BP şirkətinin əməkdaşlığı çərçivəsində "www.monitoring.az" portalı yaradılıb. Bu portal "Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası"na uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Belə ki, layihədə nəzərdə tutulan əsas prinsiplər portalda tətbiq edilib. Portalda icra faizlərinin və qurumlar üzrə reyting faizlərinin hesablanması tam elektron formada həyata keçirilməsi təmin edilib. Sənəd dövriyyəsində elektron kommunikasiyanın təşkili məqsədilə portalda Qaydalarda nəzərdə tutulan "əlaqələndirici" və "icraçı" orqan və digər funksionallıqlar mövcuddur. Effektivliyin, uyğunluğun və səmərəliliyin ölçülməsi məqsədilə əsas qiymətləndirmə sualları icraçı qurumlara onlayn platforma üzərindən təqdim edilərək, optimal sənəd dövriyyəsi prosesinə imkan yaradılır. Eləcə də, portal vasitəsilə dövlət proqramlarının monitorinq və qiymətləndirmə ilə bağlı böyük verilənlər (Big Data) bazasının formalaşması stimullaşdırılır. Bu da data-əsaslı idarəetmə üçün imkan yaradır.

Hazırda Azərbaycanda aparılan dövlət nəzarəti bir neçə forma və strukturda həyata keçirilir. İlk olaraq Azərbaycan Prezidentinin Fərman, Sərəncam və tapşırıqlarının icra vəziyyətinə nəzarətin aparılması ilə

bağlı demək lazımdır. Bu nəzarət Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyası tərəfindən aparılır və "Dövlət Nəzarəti İnformasiya Sistemi" yaradılıb. Bu dövlət nəzarətinin daha da gücləndirilməsinə təkan verir və bütün dövlət qurumlarının fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların toplanmasını təmin edir.

Digər formada aparılan nəzarət Hesablama Palatasının apardığı audit fəaliyyətidir ki, burada audit üç əsas forma olaraq - maliyyə auditi, uyğunluq auditi və performans auditi kimi aparılır. Audit monitorinq və qiymətləndirmədən fərqlidir. Audit fəaliyyətin protokollara, qanunlara, standartlara və ya ən yaxşı təcrübələrə uyğun olmasına dair təminat verməyə yönəlir. Burada prosedurların qanuniliyi və fəaliyyət üçün xərclənən resursların müntəzəmliyi yoxlanılır.

Dövlət nəzarətindən başqa ictimai nəzarət də ictimai iştirakçılıq haqqında qanun əsasında təmin edilir.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin apardığı monitorinq və qiymətləndirmə fəaliyyəti isə proqram idarəetməsinin müntəzəm və əsas bir hissəsini təşkil edir. Monitorinq dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi boyunca aparılan davamlı və qiymətləndirmə isə aralıq və yekun olaraq həyata keçirilən funksiyadır. Burada maraqlı tərəflərə nəyə nail olmaq niyyətində olduqlarını müəyyənləşdirməyə və eləcə də öz hədəflərinə çatmaq üçün düzgün istiqamətdə olub-olmadıqlarını davamlı olaraq ölçməkdə kömək edən bir fəaliyyət aparılır. Monitorinq dəyişikliklərə nəyin səbəb olduğunu, uğurlu və ya uğursuz nəticələrə səbəb olan prosesləri, onların ardıcılığını müəyyənləşdirir. Əldə olunan nailiyyətlərə mövqe bildirilir, müsbət və ya mənfi, nəzərdə tutulan və ya gözlənilməyən təsirlər göstərilir.

Beləliklə, bütün bu nəzarət formaları bir-birilərini qarşılıqlı formada tamamlayır və dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini və hesabatlılığını artırır. "Dövlət proqramlarının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydası" Dünya Bankı, OECD və başqa beynəlxalq təşkilatların tövsiyə etdiyi "yaxşı idarəetmə" və "açıq hökumət" prinsiplərinə uyğundur. Bu qaydalar imkan verir ki, Azərbaycan gələcəkdə dövlət idarəetməsində proqram-əsaslı yanaşma sahəsində institusional islahatları davam etdirdirsin. Bu yolla həm dövlət

idarəetməsinin, həm də dövlət maliyyəsinin səmərəliliyi artır ki, bu da iqtisadi artıma müsbət təsir göstərə bilər.

2.2.4.3. Yekun

Həm fiskal, həm də monetar siyasət sabitlik və iqtisadi artımın balanslaşdırılmasına hədəflənir. İqtisadi artımın sürətlənməsi üçün fiskal stimullar həm də fiskal dayanıqlılıq baxımından qiymətləndirilməlidir. O cümlədən, borc dayanıqlılığı, pensiya və səhiyyə sisteminin dayanıqlılığı, vergi sisteminin dayanıqlılığı, büdcə sisteminin dayanıqlılığı tələb edir ki, fiskal stimullar iqtisadi artımı sürətləndirsin. İqtisadiyyatın növbəti 10 ildə iki dəfə artırılması hədəfinə uyğun olaraq illik artım tempinin orta hesabla 7,2 faizə çatdırılması lazımdır. Yalnız davamlı iqtisadi artım fiskal dayanıqlılıq və makroiqtisadi sabitlik üçün fundamental əsasdır. Yəni fiskal stimullar iqtisadi artımı sürətləndirir, fiskal risklər məqbul hədlərdə saxlanılmaqla "fiskal fəza" genişlənir. 2013-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda fiskal multiplikator aşağı düşür ki, bu da iqtisadi artımda qeyri-dövlət sərmayələrinə tələbi artırır. Qarabağın reintegrasiyası fiskal multiplikatora müsbət təsir edə bilər, lakin bütün hallarda iqtisadi artımın drayveri qeyri-dövlət sərmayələri olmalıdır.

2.3. İdentiklik iqtisadiyyatı

"İdentiklik iqtisadiyyatı" ("identity economics") termini elmə ilk dəfə iqtisadiyyat üzrə Nobel laureatı C.Akerloff və Dyuk Universitetinin iqtisadiyyat professoru R.Kranton tərəfindən daxil edilib. Yeni institusional iqtisadiyyatın istiqamətlərindən sayılan "identiklik iqtisadiyyatı" paradigmasını təklif edən müəlliflər izah edirlər ki, niyə insanlar eyni iqtisadi şəraitdə müxtəlif seçimlər edirlər. Çünki biz özümüzü müxtəlif qruplara (məsələn, orta təbəqə, azərbaycanlı, ziyalı və s.) aid edirik. Bu qrupların norma və idealları bizim rifahımıza təsir göstərir. Akerloff və Kranton faydalılıq funksiyasını genişləndirərək, identiklik iqtisadiyyatını davranış modelinə daxil edir, eyni zamanda psixologiya və sosiologiyaları iqtisadi düşüncəyə inteqrasiya edir.

Biznesdə iqtisadi stimullar təsirsiz olduqda, identiklik cavab ola bilər: İşçinin öz funksiyasını necə həyata keçirməsi barədə ideal düşüncəsi özü üçün böyük bir təşviq ola bilər (Akerloff və Kranton, 2005). 306

pərəkəndə mağazada aparılan bir araşdırmada sübut olunub ki, biznesin identikliyi işçilərin performansını və müştərilərin qiymətləndirmələrinə təsir göstərir (Lichtenstein və b., 2010). İşçilərə işə gətirdikləri bənzərsiz dəyəri daha yaxşı əks etdirəcək şəkildə öz vəzifələrinə ad qoymaq imkanı yaratdıqda, identiklik artır və emosional tükənmə azalır (Grant və b., 2014).

İdentiklik (lat. Identitas, ing. Identity – eynilik, bərabərlik) insanın özünün müxtəlif sosial, iqtisadi, milli, peşə, dil, siyasi, dini, irqi və başqa qruplara mənsubluğunu və ya digər insanla eyniliyini necə təsəvvür etdiyinin yığcam ifadəsidir (Qurbanov, 2018). Psixanalizdə identikliyə emosional bağlantılar sayəsində özünün bağlantısı olduğu subyektlə eyni davrandığının ifadəsi – "özünü onun yerinə qoymaq" prosesinin nəticəsi olaraq yanaşılır. Sosial psixologiyada identiklik fərdin özünü başqa insanla eyniləşdirməsi, subyektin birbaşa bu və ya digər dərəcədə özünün obyektlə bərabərliyini yaşaması kimi dərk edilir. İdentiklik həm də fərdin qiymət verdiyi başqası ilə (məsələn, valideynlə) davranış nümunəsi qismində özünü eyniləşdirməsidir ki, (bir qayda olaraq dərk edilməyən) bu da yenə emosional əlaqə əsasında ola bilər. Seçdiyimiz bu təriflər identikliyə üç aspektin vəhdəti kimi yanaşmağa imkan verir; fərdi psixoloji-emosional durum, sosial təsiri olan psixoloji faktor və kommunikativ prosesdə identikliyin təsdiqini tapması. Onları sinergetik yanaşma çərçivəsində özünüyaradan sistem (autopoetik sistem) kimi təsəvvür etmək olar. Xüsusilə, qloballaşma şəraitində identikliyin bütün səviyyələri bir-biri ilə sıx əlaqədə mövcud ola bilərlər.

İdentiklik iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə görə, bizim kimlik seçimimiz sonradan qəbul etdiyimiz iqtisadi qərarlara təsir göstərir. Bu nəzəriyyənin banilərindən sayılan professor Kranton deyir ki, hər şey bundan qaynaqlanır: "Özümü bir iqtisadçı kimi təsəvvür edirəm. Həyat seçimlərimin çoxu bundan irəli gəlir. Özümü fərqli bir iqtisadçı kimi təsəvvür edə bilərdim. Bir bankda və ya Wall Street-də işləyə bilərdim,

amma daha çox ictimai düşüncəli bir insan idim. Mənim kimlik seçimim digər qərarlarımı formalaşdırır.”

M.Olson hesab edirdi ki, identiklik iqtisadi agentlərin ictimai işlərdə iştirakını motivasiya etməklə, kollektiv fəaliyyətin inkişafına kömək edir (Olson, 1965). Müasir institutsionalistlərin fikrinə, identikliyin inkişafı institutların xüsusiyyətindən və iqtisadi tranzaksiyaların motivini və rasionallığını müəyyənləşdirən müvafiq institutsional proseslərdən asılıdır (Barbaşın, 2014).

2.4. Coğrafi determinizm

Nə üçün tarix fərqli qitələrdə fərqli formada inkişaf etdi? Pulitzer mükafatı qalibi olmuş “Silahlar, Bakteriyalar və Polad” kitabında Jared Diamond iddia edir ki, bu sualın cavabı coğrafiyadır. Onun iddiasına görə, fərqli mədəniyyətlərin kök saldığı fiziki yerləşmə, bu cəmiyyətlərdə kənd təsərrüfatı və heyvanların əhliləşdirilməsi kimi institutların inkişafına və ya xəstəliklərə qarşı immunitet qazanmaq kimi vacib xüsusiyyətlərin yaranmasına birbaşa təsir etdi. Milyonlarla illik geoloji axının nəticəsi kimi, qitənin forması insan cəmiyyətlərinin inkişafına əsaslı təsir göstərdi.

Avrasiya kimi şərq-qərb istiqamətində yayılan qitələrdə bitkilərin, heyvanların, ideyaların və texnologiyaların oxşar enlikli bölgələrdə rahatlıqla yayıla bilməsi kimi inkişaf üstünlüyü var idi. Amerika kimi şimal-cənub istiqamətində yayılan qitələrdə isə özünəməxsus iqlim dezavantajı olub. İstənilən bitki, heyvanlar, fikirlər və texnologiyalar bir ekstrimdən digərinə keçmək üçün kəskin dəyişən iqlim şəraitini keçməli idi. Bir neçə əsrlər ərzində, Çində yaranan barıt kimi texnologiyalar 6500 mil məsafə qət edib, Qərbi Avropaya aparıldılar və orada inkişaflarının ən yüksək nöqtəsinə çatdılar. Digər tərəfdən isə, coğrafiyanın yaratdığı çətinliyə görə Cənubi Meksikada yaradılan çarx 500 millik məsafədə yayıla bilmədi.

Lakin qitə strukturunun təsiri bundan da dərinidir. Bəzi alimlər iddia edir ki, sahil zolaqları, dağlar və dərələr bizə Avropa və Çinin getdiyi müxtəlif tarixi yollar kimi önəmli məsələləri başa düşməyə kömək edə bilər. Bu tarixçiləri nəsillər boyu məşğul edən bir tapmacadır. Çin sivilizasiyası “Məhsuldar Aypara” (Orta Şərq regionu) sivilizasiyası ilə

təxminən eyni təkamül prosesini keçib və Kolumbun Hindistan üçün yola çıxmasından təxminən 100 il öncə Trans-Sakit okean kəşfiyyatı apara bilən möhtəşəm hərbi dəniz donanması yaratmışdı. Amma dünyanı ələ keçirən niyə Çinlilər yox, Avropalılar oldu?

Jared Diamond coğrafiya fenomeninin bu fərqi izah edə biləcəyinə inanır. İlk əkinçilik fəaliyyəti 11 min 500 il öncə “Məhsuldar Aypara”da, qısa müddət sonra isə Çində yaranıb. Bu yerlər əhliləşdirməyə uyğun ən çox yabani bitki və heyvan növünə sahib idi. Vəhşi bitki və heyvanların yalnız kiçik bir hissəsi həm faydalı, həm də əhliləşdirilməyə münasib idi.

Çin sivilizasiyası suvarma tələb edən bitkilərin mədəniləşdirilməsi üzərində quruldu. Düyü çay sahilləri boyunca və bitkilərin ilboyu qismən su içində olduğu bataqlıq ərazilərdə yetişir. Bu mühiti təkrarlamaq üçün ilk Çinli fermerlər bolsulu çaylar vasitəsilə olduqca mürəkkəb bir suvarma sistemi qurmalı idilər. Mülahizəyə əsasən, bu yanaşma iki sosial hadisənin inkişafına təsir göstərmişdir. Birincisi, suvarma şəbəkələrinin inşası və istismarı əsasında qurulan mərkəzi sosial institut və iyerarxiyanın yaradılmasıdır. İkincisi, Mərkəzi Çindən Sakit okean sahilinə qədər bir-birinə paralel axan Yantsızı və Xuanxe çaylarının coğrafi paylanmasına görə Çin sivilizasiyası inkişaf etdi.

Avropa sivilizasiyası isə yağıntından asılı bitkilərin mədəniləşdirilməsi əsasında quruldu. Məsələn, buğda və arpa yağintı olan istənilən yerdə yetişir. Diamond iddia edir ki, bu da öz növbəsində əkinçilik icmalarının, kəndlərin və şəhərlərin avtonom şəkildə meydana çıxmasına imkan verdi. Bütün qitə boyu suvarmaya nəzarət etmək üçün mərkəzi orqana ehtiyac yox idi. Yarandığı gündən bəri Avropa cəmiyyəti parçalanmış - müstəqil, muxtar və rəqabətə davamlı olmaq məcburiyyətində qaldı.

Çin mahiyyətə keçilməz coğrafi maneələrlə əhatə olunmuşdu - şərqdə okean, şimalda səhra, cənubda dağlar və qərbdə süni divardan ibarət münbit hövzədə yerləşirdi. Təbii sərhədlərinə qədər minlərlə mil məsafədə genişlənə bilən bu mədəniyyət suvarma əkinçiliyi təmin etdiyindən təcrid olunmuş şəkildə mövcud ola bilərdi. Qonşu dövlətlərlə rəqabətə girmək ehtiyacı yox idi. Faktiki olaraq, Çinin hövzəsi çox geniş idi, bir neçə qonşu dövlətlər var idi və min illər boyu Çin imperiyası öz təcrid olunmuş yolu ilə irəlilədi.

Avropa isə dörd dağ silsiləsi, beş yarımada, bir sıra çaylar, adalar və

Şimali Afrika sahilinə yaxınlığına görə coğrafi olaraq mədəniyyətlərin qarışdığı bir yer olmağa məhkum idi. Müstəqil, təbii şəkildə böyüyən dövlətlər aşılmaz coğrafi maneələrlə bir-birindən ayrılmamışdılar. 1492-ci ildə Portuqaliya Kralı tərəfindən vəsait çatışmazlığı səbəbiylə rədd edilən Kristofer Kolumb, Portuqaliyanın qonşusu və rəqibi Kastiliyaya getdi və səfəri üçün maliyyə axtardı. Rəqabət istəyi ilə alovlanan Avropadakı şahzadələr aqlasığmaz təşəbbüslərə sərmayə qoymağa hazır idilər və yeni torpaqların kəşfi üçün Kolumba lazımi kapitalı verdilər.

Çində dünyanın gördüyü ən böyük gəmilər imperatorun iradəsi ilə dağıdıldı. Kolumbdan fərqli olaraq, İmperiya donanmasının admiralının müraciət edə biləcəyi rəqib şahzadələr yox idi. Çinin ölkə xaricində sərvət axtaracaq stimulu yox idi – imperiya hər şeyə sahib idi. Bir insanın iradəsi ilə idarə olunan böyük bir xalqın itaət etməkdən başqa seçimi yox idi. Göründüyü kimi, coğrafi amillərin təsiri daha dərin ola bilər: Çin əvəzinə Amerikanı İspaniya kəşf etdi və tezliklə Avropa dünyanı fəth etdi.

Mən "Geo-Economics" kitabını yazanda da coğrafiyanın iqtisadi inkişafa təsirinə xüsusi bir bölmə həsr etmişdim. Müasir geo-texnoloji rəqabət şəraitində coğrafi məkan anlayışı yeni məna daşıyır. Azərbaycan "coğrafiyanın lənəti"ni (o cümlədən, okeanlara çıxışın olmaması və çətin qonşuluq kimi amilləri) üstünlüyə çevirməyi bacarıb: ölkəmiz Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizlərinin üzərində nəqliyyat-logistika habına çevrilib və müstəqilliyinin başlanğıcında pozulan ərazi bütövlüyünü bərpa edərək qalib statusu qazanıb.

2.5. Narrativ iqtisadiyyatı

"Narrativ iqtisadiyyatı" kitabının müəllifi, iqtisadiyyat üzrə Nobel laureatı R.Şiller narrativlərin iqtisadi proseslərə necə təsir etdiyini izah edir. Müəllif məşhur hekayələrin fərdi və kollektiv davranışa təsirini öyrənir və bildirir ki, "narrativ iqtisadiyyat" bizim proqnoz vermək imkanımıza, həmçinin böhranların mənfi təsirlərini azaltmağımıza və hazırlaşmığımıza təsir göstərir. Bu bölmədə "narrativ iqtisadiyyat"ı izah etmək üçün elə ideya müəllifi Robert Şillerin İqtisadi Tədqiqatlar üzrə Milli Büronun (NBER) işçi sənədi kimi təqdim etdiyi "Narrativ iqtisadiyyat" adlı araşdırmasındakı yanaşma əsas götürülüb. Narrativ

iqtisadiyyat dedikdə biz iqtisadi səbətsizlikləri anlamaq üçün məşhur hekayələrin, xüsusilə də insanların maraq və emosiyaları ilə bağlı olan hekayələrin yayılması və dinamikasını nəzərdə tuturuq. Resesiya elə bir dövrdür ki, bu dövrdə bir çox insan az xərcləməyə, yenisini almaq əvəzinə köhnə mebel ilə keçinməyə, yaxud yeni biznesə başlanmasını təxirə salmağa, mövcud biznesdə yeni işçilərin cəlb edilməsini sonraya saxlamağa qərar verir. İnsanlar resessiya cavab olaraq bu qərarlardan hər hansını birini verə bilərlər (reaksiya olaraq), lakin resessiyanın nə üçün başladığını anlamaq üçün bizim reaksiya nəzəriyyəsi daha çoxuna ehtiyacımız vardır. Bu imkanı da nəzərə almalıyıq ki, bəzən resessiyanın səbəbi iqtisadçıların modelləşdirməyi sevdikləri sırf iqtisadi reaksiya və ya multiplikatorlar ilə deyil, müəyyən hekayələrin təsiri ilə bağlıdır. İqtisadiyyat sahəsi daha da genişləndirilməli və dəyişən məşhur hekayələrin ciddi kəmiyyət araşdırmalarını özündə ehtiva etməlidir. İqtisadi problemlərin yaranmasında dəyişən hekayələrin vacibliyini sübut etmək üçün hər hansı idarə olunan eksperimentlər aparılmamışdır. Dəyişən hekayələr və iqtisadi nəticələr arasındakı əlaqələri biz asanlıqla sübut edə bilmərik. Lakin insanların hekayələrə ciddi reaksiya verdiyini göstərən və idarə olunan eksperimentlər aparılmışdır (məsələn, marketing (Escalas 2007), jurnalistika (Machill et al. 2007), təhsil (McQuiggan et al. 2008), səhiyyə (Slater et al. 2003) və filantropiya sahələrində (Weber et al. 2006)).

1939-cu ildə, yəni İkinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində Böyük Britaniya Almaniyaya müharibə etdi və bundan sonra ABŞ-da S&P indeksi 9,6% bahalaşmağa başladı. Hansı ki, müharibə başlayırsa birjalarda çaxnaşma olmalıdır və indekslər aşağı enməlidir. Belə paradoksal halı "narrativ iqtisadiyyat" izah edir. Çünki iqtisadi tarixdə - Birinci Dünya Müharibəsinin vaxtında investorlar görmüşdülər ki, Avropada müharibə olanda Amerikada səhmlər bahalaşır, daha çox gəlir gətirir. Bu institusional yaddaş, iqtisadi hekayə yaratmışdı və buna görə də İkinci Dünya Müharibəsi başlayanda Amerikada səhmlər bahalaşdı. Bu onu göstərir ki, iqtisadi hekayə nə qədər vacibdir.

R.Şiller hekayələr haqqında nə bildiklərimizi və insanların belə hekayələrə marağını təsvir edir, eləcə də hekayələrin ümumi iqtisadiyyat üçün vacib, eqzogen şoklar kimi qəbul olunması səbəblərini nəzərdən keçirir. Bu sahədə R.Şiller və George Akerlof birgə tədqiqatlar aparmışdır

(Akerlof və Shiller, 2009, 2015).

Günəşdə nöqtələrdən başqa heç bir şey iqtisadiyyatda eqzogen hesab edilmir. Yeni hekayələr innovasiyalar üçün səbəb ola bilər, çünki hər bir hekayə bir və ya bir neçə fərdin beynində yaranır. Joel Mokyr (2016) belə fərdi "mədəni sahibkar" adlandırır və konsepsiyamı daha da geri David Humeyə (1742) aparıb çıxarır. David Hume yazırdı ki, "bir çox şəxsdən asılı hər şey əsasən təsadüfün, sirrın və qeyri-məlum səbəblərin ayağına yazılır."

Biz hekayə (narrativ) ifadəsindən istifadə edirik. Bu ifadə bir çox insanın müzakirəyə, mediaya və ya sosial şəbəkəyə çıxarmaq istədiyi hadisələrin sadə hekayəsi və ya asanlıqla ifadə olunan izahıdır. Bu ifadə başqalarının narahatlıq və ya emosiyalarını stimullaşdırmaq üçün istifadə olunur. Stimullaşdırıcı olması üçün, o adətən özündə birbaşa, yaxud dolayı olaraq insan maraqlarını ehtiva edir. Biz bu ifadədən istifadə etdiyimizdən, hekayə söhbətin məğzi hesab edilir və hətta fəvqəladə hadisə, qəhrəmanlıq nağılı və ya zarafat formasında da ola bilər. Bu ümumən tədqiq olunmuş hekayə deyildir və "şəhər əfsanələrində" olduğu kimi aydın görünən boşluqları ola bilər. Hekayənin (narrativin) forması zamana və necə nəql edilməsinə görə dəyişir, lakin özündə əsas yayıcı elementi saxlayır. Bu element hekayənin yayılmasında əsas uğur faktoru hesab edilir. Elementin nə üçün yayıcı olması, yaxud nə zaman yayıla biləcəyini anlamaq çətindir. Bunu anlamaq üçün biz hekayənin yayılma səbəblərini dəqiqliklə təsvir etməliyik. Hekayələrdə mutasiyalar təsadüfən yaranır. Bu, sanki təkamül prosesində olan orqanizmlər kimidir. Belə ki, onlar yayıcı olduqda, mutasiyaya uğramış hekayələr iqtisadiyyatda proqnozlaşdırılmayan dəyişiklər yaradır. Hekayələr fərqli dərəcədə həqiqətə əsaslanırlar. Faktlara əsaslanmayan hekayələrin təsiri onilliklər əvvəl ilə müqayisədə bugünkü dünyada daha böyük ola bilər. Çünki müasir media və sosial şəbəkə texnologiyaları geniş imkanlara malikdir. Lakin ötən onilliklərdə heç bir faktoloji əsas olmayan hekayələrin geniş şəkildə yayıldığını və onlara inanıldığını müşahidə etmişik. Məsələn, müasir çağlara qədər, belə güman edilirdi ki, qadın kişi məşğuliyyətlərini öyrənə bilməz (Goldin 2014). Eynilə, belə iddia olunurdu ki, bəzi irqdən olan qruplar yaxud etnik qruplar sivil cəmiyyətə inteqrasiya etmək qabiliyyətində deyildir (Myrdal, 1974). İnsanların belə

fikirlərə necə inandıqlarını indiki zamanda təsəvvür etmək çətindir, çünki biz artıq belə hekayələrin içərisində batıb qalmamışıq. Narahatlıq doğuran məsələ odur ki, 2016-cı il Oksford sözlüyündə "həqiqət sonrası" ("post-truth") "beynəlxalq səviyyədə ilin sözü" kimi verilmişdir. Hekayələr getdikcə daha çox saxta ideallara çevrilir? Bunun mümkün olub-olmadığını biz daha yaxşı başa düşməyə çalışmalıyıq. Normal insanlar arasında, hekayələr çox vaxt saxta və manipulyativdir. Rəqiblərin müştəriləri manipulyasiya etdiyi və mənfəət marjalarının normal səviyyədə uzaqlaşdığı rəqabətli bazar mühitində heç bir şirkət artıq oxşar manipulyasiyalar ilə məşğul ola bilməz. Əgər onlar buna cəhd edərlərsə, o zaman müflisləşmə ilə üzləşəcəklər (Akerlof və Shiller, 2015).

Biz bir iqtisadçı kimi tarixdəki ən əhəmiyyətli iqtisadi hadisələri, məsələn 1930-cu illərin böyük durğunluğunu, sonrakı resessiya dövrlərini, yaxud sərvət və yoxsulluqla bağlı siyasətləri başa düşmək istədikdə, çox nadir hallarda həmin hadisələri müşayiət edən vacib hekayələrə diqqət yetiririk. Hekayələrin əhəmiyyətinə diqqət yetirilməsi məsələsində biz iqtisadçılar digər elm sahələri ilə müqayisədə geridə qalırdıq və baxmayaraq ki, bütün elm sahələrində artıq 2010-cu ildən başlayaraq hekayələrdən istifadə olunur, iqtisadiyyat elmi bu məsələdə geri qalır. Bütün bunlar iqtisadçıların irəli sürdükləri paradixmalara, məsələn, "sosial dinamikalara" və "məşhur modellərə" (Shiller 1989), yeni "kulturnomikaya" (Michele 2005), "humanomikaya" (McCloskey 2016), yaxud iqtisadiyyatda daha çox "hekayələr"ə (Morson və Schapiro 2017) diqqət yetirməyə yönəlmiş çağırışlara baxmayaraq baş verir.

Bəziləri deyə bilər ki, tarix elmində həmişə hekayələr üçün yer olub. Tarixi yazan zaman tarixçilərin hansı hekayələrinin olduğunu bilmək lazımdır. Tarixçi Ramsay MacMullen özünün "Tarixdə Hisslər: Qədim və Müasir" (2003) adlı kitabında da qeyd edir ki, əgər biz insanların hərəkətlərini anlamağa cəhd ediriksə, biz onların keçirdikləri hissələri bacardığımız qədər öz üzərimizdə təkrarlamalıyıq.

Sosial elmlərdə, sonuncu yarım əsrdə məşhur hekayələrin araşdırılmasının vacibliyini vurğulayan fikirlər güclənmişdir. Misal olaraq, narrativ psixologiya (Bruner 1986), narrativ sosiologiya (Berger və Quinney 2004), dini elmlərə narrativ yanaşmaları (Ganzevoort 2013) və narrativ kriminologiyamı (Presser və Sandberg 2015) göstərmək olar.

Peter Brooks (1992) deyir ki, narratologiya (hekayələşdirmə nəzəriyyəsi) əsasən hekayələrin bir oxucu kimi bizim üzərimizdə necə işlədiyini və bizim buna nə üçün ehtiyacımızın olduğunu öyrənir. Yaxşı strukturlaşdırılmış hekayələr, Brooksun fikrincə, "proses yaratma hissini animasiya edir (canlandırır)" və "məna axtarma istəyini" yerinə yetirir. Hekayələrin araşdırılması psixolojizmə gətirib çıxarır.

Azərbaycan şairi Ramiz Rövşənin belə bir beyti var: "Ev tikən deyiləm sözlərdən daha, Qoy hamı o çölün düzündə qalsın..." Həqiqətən də sözdən ev, kənd, şəhər, hətta bir ölkə qurmaq olar. Prezident İlham Əliyevin "Qarabağ Azərbaycandır!" narrativi bütün resursları ərazi bütövlüyünün bərpasına səfərbər etdi və hədəfə nail olundu. "Qarabağ Azərbaycandır!" narrativi ətrafında Azərbaycanda dövlət-ordu-xalq birliyi müstəqillik tarixində görünməmiş həddə çatdı. Vaxtilə İsrailin 5-ci baş naziri Qolda Mayer demişdi: "Tutduğumuz yolda bizim alternativimiz yoxdur. Bu bizim ən sirli və ən güclü silahımızdır". Düşmən tərəfi Azərbaycan ordusunda bu sirli və güclü silahın olduğunu gözmə almamışdı. Ermənistan bilmirdi ki, hər bir Azərbaycanlı Prezident İlham Əliyevin "Qarabağ Azərbaycandır!" şüarı altında alternativsiz milli və mədəni prioritetə çevirdiyi geri dönüşsüz yolu tutub.

Azərbaycan növbəti dönmə üçün yeni narrativlə yeni hədəflərə səfərbər olunmalıdır. Məsələn, Ulu öndər Heydər Əliyevin yaratdığı uğur hekayəsi - neft strategiyası, ölkəmizə yeni investisiya dalğası üçün cəlbedici narrativ üçün əsas ola bilər. Müstəqillik dövründə illik 10 milyard dollara qədər investisiya cəlb edərək iqtisadiyyatını üç dəfədən də çox böyütmüş Azərbaycan yeni sərmayə dalğasına investorları inandıra bilər. Məşhur filosof Fukuyama da deyir ki, iqtisadiyyatın inamın üzərində qurulur. Müstəqilliyimizin ilk illərində Ulu Öndər Heydər Əliyev böyük investorları Azərbaycana sərmayə yatırmağa inandıra bildi. Çünki onun xarizmasına, şəxsiyyətinə, liderliyinə, qurduğu uğur hekayəsinə, həmin dövrə qədərki bioqrafiyasına və sözünə inandılar.

2.6. Mədəni kodların iqtisadi inkişafa təsiri

Mədəniyyət və iqtisadi inkişaf arasında əlaqə barədə müxtəlif səpkili araşdırmalar mövcuddur. Biz məsələnin genetik deyil, mədəni kodlara bağlı olduğunu və hər cürə irqçilik təzahürlərindən uzaqlığını nəzərə

alın, müzakirə üçün qəbul edirik. Əgər Duqlas Nort deyirdisə ki, "institutlar əhəmiyyətlidir", Hantinqton "mədəniyyətlər əhəmiyyətlidir" dedi. Holland sosioloqu Gerd Hofsted ötən əsrin 60-cı illərinin sonlarında ilk dəfə "kross-mədəni" sosial sorğular əsasında millətin portretini hazırladı. Bir qədər sonra onun davamçıları digər xalqların portretlərini hazırlamağa başladılar və Hofstedin nəticələri ilə müqayisə apardılar. Hofstedin milli mədəniyyət modeli altı xarakterik xüsusiyyətə malikdir: güc məsafəsi, fərdilik kollektivizmə qarşı, maskulinitlik feminizmə qarşı, qeyri-müəyyənlikdən yayınma, uzunmüddətli oriyentasiya qısamüddətli normativ oriyentasiyaya qarşı, yumşaqıq məhdudiyətlərə qarşı. Hofstedin yaratdığı milli mədəniyyət portreti dəyişir, xalqların mədəniyyəti yenilənir və bu, bəzi alimlərin fikrincə, iqtisadi artıma təsir göstərir. Məsələn, Anqus Medisson hər nəfərə düşən ÜDM həcminə görə 180 il ərzində ölkələrin iki trayektoriya üzrə hərəkətini müəyyənləşdirmişdi: 175 ölkə aşağı və 25 ölkə isə yüksək trayektoriya üzrə inkişaf edir. Aşağı trayektoriyada olan ölkələrin yuxarı trayektoriyaya keçmək cəhdləri çətinliklə üzlaşır. Aşağı gəlirli ölkələrin yuxarı trayektoriyaya keçə bilməmələrini "cığırdan asılılıq" (path dependance) effekti adlandırırlar. Rus iqtisadçısı Aleksandr Auzan "cığırdan asılılıq"ı rus dilində "эффект колеи" adlandırır və bunun mədəni kodlarla bağlı olduğunu bildirir. Moskva Dövlət Universitetində aparılan tədqiqatlara belə nəticəyə gəlinib ki, aşağıdan yuxarı trayektoriyaya keçən ölkələrdə mədəni kodlar dəyişib. Məsələn, müəyyənləşdirilib ki, bu ölkələrdə Hofstedin modelinə uyğun olaraq güc məsafəsi azalıb, fərddiyətçilik güclənib, rəşionalizm artıb, uzunmüddətli oriyentasiya güclənib və özünüifadə dərəcəsi yüksəlib. Beləliklə, iqtisadi artımı sürətləndirmək üçün mədəni kodların yenilənməsi və təkmilləşdirilməsinə zərurət var.

İnqlixart cəmiyyətlərdə dəyərlər sistemində ikiölçülü yanaşma tətbiq edilir: 1. Ənənəvi dəyərlərə qarşı dünyəvi-rəşional dəyərlər; 2. Yaşamaq uğrunda mübarizə dəyərinə qarşı özünüifadə dəyəri. Məsələn, İnqlixarta görə ən güclü ənənəvi dəyərlər yaxın Şərqdə, ən güclü dünyəvi-rəşional dəyərlər isə Şimali Avropadadır. Maks Veber "Protestantlığın etik əsasları" adlı əsərində iddia edirdi ki, protestantizm kapitalizmin mədəni təməllərini yaradıb. Şimal-Qərbi Avropa, Şimali Amerikanın inkişafı da Veberin fikrincə mədəniyyətə bağlıdır. İnqlixartın qənaətinə görə,

insanların hüquq və imkanları üç səviyyədə irəliləyir. Sosial-iqtisadi səviyyədə insanların hüquqları və imkanları insan azadlığına xidmət edən resursların güclənməsi ilə mümkündür. Sosial-mədəni səviyyədə insanların hüquqları və imkanları insanların özünüifadə (emansipativ) dəyərləri ilə həyata keçir. İnstitusional-hüquqi səviyyədə insanların hüquqları və imkanları demokratik hüquqların verilməsi ilə reallaşır. XX əsrdə fəlsəfədə ziyalıların baxışlarına cavab verə biləcək yeni dünyagörüşü yaratmaq cəhdi kimi meydana gələn Ekzistensializm fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələri Martin Haydeqqer, Alber Kamyu, Jan Pol Sartr insanı fəlsəfənin mərkəzinə gətirdilər. Onlar göstərdilər ki, insan özü istəsə dəyişə bilər. Məsələn, zadəganlıq titulundan və yüksək həyatdan sıxılan rus yazıçısı Lev Tolstoy bütün sərvətini kəndlilərə payladı və sadə yaşamağa başladı.

M.Rozkin və başqalarının "Siyasət elminə giriş" kitabında mədəniyyət və inkişaf arasındakı əlaqə təhlil olunur. Müəlliflərin gəldiyi nəticə budur ki, Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan və Sinqapurun zəngin təbii resurslara malik olmadan inkişafının kökündə mədəniyyət dayanır. Bu ölkələrdə əhalinin çox zəhmətsevər, pula qənaət edən, bir-birinə etimad göstərən və intizamlı olması inkişafın əsasında dayanan amil kimi qiymətləndirilir. (Hətta Yaponiyada çox işləmək ifrata varır və hədsiz işləməkdən ölmək – "karoşi" kimi hallara rast gəlinir.) Bəziləri bu mədəniyyətin Konfutsi irsinə bağlı olduğunu düşünür. Nə qədər qərribə görünsə də, onilliklər əvvəl Şərqi Asiyanın geriliyini də Konfutsi təlimi ilə bağlayırdılar. Buradan çıxan məntiqi nəticə belədir ki, dəyərlər də iqtisadi inkişafı birlikdə dəyişir. Orta Şərqdə ənənəviçilik, etimadsızlıq və qismətə inanc regionun inkişafında buxov kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyəti və yenililikçi ruhu ilə iqtisadi artım arasında əlaqənin qurulması üçün tədqiqatların aparılması və uzunmüddətli oriyentasiyanın müəyyənləşdirilməsi məqsədamüvafiq olardı. Vətən müharibəsində qələbənin gətirdiyi ruh yüksəkliyi Azərbaycan cəmiyyətində özgüvən üçün vacibdir. Məsələn, M.Tetçer 1982-ci ildə Argentinanı məğlub edərək 74 günə Folklend adaları üzrə Britaniyanın nəzarətini təmin etdikdən sonra, Britaniya bu qələbədən pərvazlandı: tetçerizm iqtisadi modeli uğur qazandı, Britaniyanı yenidən "Böyük" adlandırmağa başladılar, Tetçer dünyada "Dəmir Ledi" kimi nüfuzunu artırdı.

Kvebek: "Öz evimizdə ev sahibi" ("Maitres Chez Nous")

Fransızlar Şimali Amerikaya ingilislərlə təxminən eyni vaxta gəlmişdilər, ancaq fransızlar müstəmləkəçilikdən daha çox sərfəli xəz ticarətində maraqlı idilər və çox az fransızı bura məskunlaşmağa göndərdilər. Bunun nəticəsində cənubdakı ingilis müstəmləkələri ilə müqayisədə Yeni Fransanın əhalisi çox az qaldı. İki imperiya fransız və hindu müharibələrində toqquşdu ki, bu da britaniyalıların Kvebek-sitini 1759-cu ildə tutandan sonra başa çatdı. Abraham düzənliyindəki tarixi döyüşdən sonra, - əslində, komandirlər də daxil olmaqla çox az adamın həlak olduğu kifayət qədər kiçik bir döyüş idi, - ingilislər fransız kanadalılara öz dillərini və Roma katolik dinini saxlamağa icazə verdilər. Bu, səxavətli bir jest olsa da, iki əsr sonra Kanada Kvebek separatist hərəkatı ilə qarşılaşmalı oldu.

Kvebek əyaləti mədəni və siyasi baxımdan iki əsr ərzində dinamik olan Şimali Amerikada bir ənənələr adası kimi qalıb. Kvebek Fransa inqilabını qaçırdığı üçün Fransadan daha çox mühafizəkar qaldı. Kvebeki "İnqilabsız Fransa" adlandırırlar. İngilisdillilər iqtisadiyyatda qabağa düşdülər və Monreal, əsasən, ingilisdilli şəhər oldu. Bir çox frankofonlar öz əyalətlərində kasıb və təcrid olmuş fermerlər kimi yaşayaraq marginallaşdı. Bəyan edilməmiş bir razılıq əldə olundu: Kvebekin əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən frankofonlar, fransızlar yerli siyasətçilərə və katolik kilsəsinə tabe olduğu halda anqlofonlar iqtisadiyyatı idarə etməli idilər.

1960-cı illərdə Kvebek "səssiz inqilab"la oyandı. Frankofonların münasibəti gözlənilmədən ənənəvi siyasətçilər və keşişlərdən başqa bir istiqamətə dəyişdi. Sanki yeni nəsil kvebeklilər deyirdi: "Siz bizi kifayət qədər uzun müddət aşağı tutmuş və geridə saxlamısınız". Biz müasir, zəngin "öz evimizdə ev sahibi" ("maitres chez nous") olmaq istəyirik. Dəyərlərin bu cür kütləvi dəyişməsindən özünün Kvebeki Kanadadan ayırmaq tələbi ilə Kvebek Partiyası (KP – Parti Quebecois (PQ)) yarandı. KP mübahisə edirdi ki, Kvebek, həqiqətən də, fərqli bir mədəniyyətə sahibdir və

ingilisdilli Kanadanın əli altında olmaqdan yorulub.

KP və onunla əlaqəli "Kvebek bloku" ("Bloc Quebecois") əyalətin ən böyük partiyasına çevrildi. Ayrılma ilə bağlı 1980-ci ildə keçirilən referendum 60 faizin 40 faizə nisbətində, 1995-ci ildə keçirilən referendum isə yalnız çox cüzi fərqlə uğursuz oldu. O zamandan bəri Kvebekdə separatizm yatdı və KP-nin səsləri azaldı. Kvebeklilər, sadəcə, bu məsələdən yoruldular. Amerikalılar üçün Kvebek ikidillilik və multikulturalizmdə nəyin yanlış olmasının örnəyi oldu: bunlar milli parçalanmaya gətirib çıxara bilər.

Rozkin, Kord, Mideyros və Consun "Siyasət elminə giriş" kitabından

2.6.1. İqtisadiyyatın muğam konsepsiyası

Elmlərin kəsişməsində iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olan musiqi arasında paralellik aparaq. İlk baxışda ayrı-ayrı kateqoriyaları ehtiva edən bu ifadələr arasında kökdən gələn bir uyğunluq var. İlk dəfə bu qənaətə muğama qulaq asanda gəlmişəm. Böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin diliylə desək, muğam insana mətləbləri ahəstəcə qandırır. Muğamda bir-birini əvəzləyən bəm və zil kompozisiyalı fazalar iqtisadiyyatda böhran-durğunluq-canlanma-inkişaf dövrləri ilə necə də ahəngdar səsləşir.

Neoliberalizmin görkəmli nümayəndəsi Fridrix Avqust fon Xayek hesab edir ki, cəmiyyətin təşkili və inkişafı, yenidən qurulması plan əsasında deyil, daxili hərəkətin nəticəsində, təkamül yolu ilə baş verir. Cəmiyyəti təşkil edən insanlar da şüurlu şəkildə yox, daxili qanunauyğunluqlardan çıxaraq fəaliyyət göstərirlər. "İqtisadiyyatın muğam nəzəriyyəsi"nin kökündə də bu dayanır. İqtisadi münasibətlər kimi, musiqi sənəti (xüsusən muğam) də daxili qanunauyğunluqlar əsasında yaranır. İqtisadiyyatın və muğamın müəllifi xalqdır. Belədən iqtisadiyyat və musiqi sənəti eyni prinsiplər üzərində fəaliyyət göstərirlər, eyni müəllif tərəfindən yaradılırlar və deməli, oxşarırlar.

Muğam və iqtisadi münasibətlərin yaranmasında oxşarlığı "geniş qayda" nəzəriyyəsinə əsasən izah edək. Bu nəzəriyyəyə görə, bir-birilə əlaqəsi olmayan insanlar arasında geniş fəaliyyət mübadiləsi baş verir. Öz məqsədlərini güdən hər bir fərdin öz maraqları naminə göstərdiyi

fəaliyyəti başqa fərdlərin, təsərrüfatların iqtisadi maraqlarının reallaşması üçün şərt olur. Nəticədə müxtəlif fəaliyyətli insanlar arasında geniş əlaqələr «geniş qayda» yaranır və iqtisadi münasibətlər formalaşır. Görün dəhi Üzeyir bəy Hacıbəyli Azərbaycan musiqisinin haqqında nə deyir: "Azərbaycan xalq musiqi sənətinin əsasını təşkil edən ciddi qanun-qaydalar, (mən öz operamı yazarkən bunları əsas tutmuşam) nəinki mənim yaradıcılıq qayəmə məxsus həyəcan və meylləri boğdu, əksinə, bu qanun-qaydalar bir bünövrə olaraq azad yaradıcılıq fantaziyasının geniş üföqlərini aydın işıqlandırır mənə daha artıq cəsarət verdi." Bəli, həm musiqi (indiki halda muğam), həm də iqtisadi münasibətlər sistemi "geniş qayda" nəzəriyyəsinə söykənir.

Muğamlarda melodiya - iqtisadiyyatın ahəngdarlığını, lad - iqtisadiyyatın tipini, intonasiya - iqtisadiyyatın sürəkliliyini (məsələn, pulun dövretmə sürəti), ritm - iqtisadiyyatda biznes fəallığını assosiasiya edir.

Muğamda ladlar və iqtisadi modellərlə səsləşir. Üzeyir bəy muğamları təhlil edərkən səs-qatarlarının necə lada çevrilməsini izah edir. İqtisadiyyatda da "lad"lar var: bazar modeli, sosial bazar modeli, liberal bazar modeli, komanda tipi və s. Məsələn, "Segah" ladı daha çox sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatını xatırladır. Amma biz bilirik ki, məsələn, Almaniyada və Norveçdə sosial yönümlü bazar iqtisadi modelləri bir-birindən müəyyən əlamətləri ilə fərqlənir. Eyni şəkildə «Segah» muğamının da növləri mövcuddur: Zəbul Segah, Orta Segah, Yetim Segah və s. Həyəcan və ehtiras hissi oyadan "Çahargah" muğamı isə daha çox inkişaf edən - "emerging economy" tipini izah edir...

Hər bir xalq özünəməxsus musiqi ladı və buna uyğun milli iqtisadiyyata malikdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının digər şərq ölkələrinə (məsələn, Orta Asiya) nisbətən daha çox Avropa iqtisadiyyatına yaxın olması onun musiqisinin Avropa musiqisinə tonal oxşarlığı ilə də izah oluna bilər. Üzeyir bəy yazırdı ki, Avropa musiqisində olduğu kimi, Azərbaycan musiqisində də oktava 7 diatonik və 12 xromatik pərdədən ibarətdir. Amma iqtisadiyyatın musiqi dili ilə izahı daha maraqlı nəticəni ortaya qoyur. Azərbaycanlının avropalıya nisbətən iqtisadi tərəkür tərzindəki qeyri-səlislik musiqidə də görsənir: Avropa musiqisindəki oktavada pərdələr müntəzəm, Azərbaycan musiqisində isə qeyri-müntəzəm temperasiya olunmuşdur.

2.7. Mədəni müxtəlifliyin iqtisadi inkişafa təsiri

İqtisadi böyümə və inkişafın institusional altyapıya, mədəni kodlara, təbii qaynaqlara, texnologiyaya, coğrafi determinizmə və insan kapitalına əsaslanması barədə ciddi elmi mülahizələr vardır. İqtisadi inkişafın səbəbləri sırasında sadalanan amillərlə yanaşı, həm də mədəni müxtəlifliyin – multikulturalizmin olmasını sübut edən alimlər də var. Williams Kolləcindən Quamrul Aşraf və Brown Universitetindən Oded Galor tərəfindən Milli İqtisadi Araşdırmalar Bürosunun (National Bureau of Economic Research) iş sənədi kimi təqdim olunan "Mədəni müxtəliflik, coğrafi təcrid və millətlərin sərvətinin mənşəyi" adlı araşdırmada iqtisadi inkişafa coğrafi təcrid və mədəni müxtəlifliyin təsiri qiymətləndirilib. Onların gəldiyi nəticə budur ki, müxtəliflik iqtisadi inkişafa təkan verdiyi halda, homogenlik onu ləngidir. Xüsusən də, mədəni müxtəliflik ilk sənaye inqilabından başlayaraq müasir dövrə qədər iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərmişdir.

Mədəni müxtəlifliyin iqtisadi inkişafa təsirini araşdıran son araşdırmalar həm də miqrant populyasiyalarını bir amil olaraq qəbul edir və immiqrasiyanın məhsuldarlığa, əmək bazarına və vergi gəlirlərinə təsirini də əhatə edir (Nieuwenhyson, 2011). Harvard Universitetindən professor Rikardo Hausman inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin nümunəsində təhlil aparmışdı ki, xarici işçi qüvvəsinə açıq olmaq iqtisadi inkişafa necə müsbət təsir göstərir. 20-ci əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın neft sənayesinin modern inkişafı həm də bilikli və səriştəli xarici işçi qüvvəsinin sahəyə cəlbə məhkəmə olmuşdur. BP əməkdaşlarının milliləşdirilməsi, neft-qaz üzrə ixtisaslaşan peşəkar kadrların və Azərbaycandakı neft və qaz layihələrinə cəlb olunmuş işçi qüvvəsinin inkişafı və təlimi sahələrində sıx əməkdaşlıq BP şirkətinin uzunmüddətli strategiyasına daxil edilmişdir.

Mədəni müxtəlifliyin biznes əməliyyatlarına təsirini araşdıran tədqiqatlarda biznesdə komanda üzvlərinin müxtəliflik dərəcəsi və şirkətin performansında müsbət əlaqə olduğu tapılıb (Syrett və başqaları, 2011). Müxtəlif mədəniyyətlərdən olan işçilər və xüsusən də miqrant işçilər beynəlxalq əlaqələrə sahib ola bilərlər. Bu əlaqələr işçi qüvvəsi, mallar, xidmətlər və məlumat axınına kömək edir. Eyni zamanda talantlı və fərqli mədəniyyətdən olan fərdlərin şirkətə daxil olma

baryerlərinin yumşaldılması da iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir (Florida, 2018).

Arizona Universitetindən Jeffrey E Milem, ali məktəblərdə mədəni cəhətdən müxtəlif təhsil mühtəllərinin təsirini qiymətləndirən araşdırma aparıb. Onun gəldiyi nəticəyə əsasən mədəni müxtəlifliyin təhsilə gətirdiyi faydalar bunlardır: irqi və mədəni anlaşmanın yüksəlməsi, müxtəliflik və problemlərə daha çox açıqlıq, inkişaf etmiş tənqidi düşüncə və ali təhsil təcrübələrindən tələbə məmnuniyyətinin artırılması. Mədəni müxtəlifliyin təhsil müəssisəsində faydalarına gəlincə bunları qeyd etmək olar: daha çox tələbə mərkəzli yanaşma, kurikulumda müxtəlifliyin artırılması və daha çox kadr rəngarəngliyi. Bu siyahıya mədəni və etnik müxtəlifliyə yönəlmiş əlavə araşdırmaları da aid etmək mümkündür. Milem mədəni müxtəlifliyin gətirdiyi digər ictimai faydaları, o cümlədən, daha təkmil vətəndaş cəmiyyəti qurumları və ictimai bərabərliyi də qeyd edir (Milem, 2003).

Elmi ədəbiyyatlarda mədəni müxtəlifliyin tədqiqat və innovasiyalara müsbət təsiri də araşdırılmışdır (Qian və başqaları, 2013).

Müxtəlif səriştə və bacarıqlara, həmçinin düşüncə tərzinə malik olan rəngarəng işçi qüvvəsi ilə biznes, texnoloji və mədəni innovasiyalar həmahəngdir. Məsələn, miqrasiya bilik, bacarıq və səriştələrin artmasına kömək etməklə innovasiyanı gücləndirir. Gouldun fikrincə, rəngarəng işçi qüvvəsi müxtəlif perspektiv və təcrübələrin birlikdə çalışması üçün zəmin yaradır və müəllif bunu "yaradıcı münaqişə" ("creative conflict") adlandırır. Gould hesab edir ki, "yaradıcı münaqişə" daha təkmil qərar qəbul etmə üçün əsasdır və beləliklə, yeni ideyalar, yaradıcılıq və innovasiya üçün zəmindir (Gould, 2015). Mədəni müxtəliflik regional biznes şəbəkələri və sahibkarlığa dinamizm gətirir.

Turizm sənayesi 'niş' və mədəni turizmə doğru irəlilədikcə şəhərlər etnik bölgələri inkişaf etdirir. Syrett və Sepulveda bu cür bölgələri "etnik məhəllə" adlandırıblar (Syrett və başqaları, 2011). Etnik məhəllələrdə keçirilən mədəni tədbirlər və festivallar şəhərlərdə turizmi daha da inkişaf etdirdi (Fainstein və başqaları, 2007). Mədəni məntəqələr (məsələn, Çin şəhərcikləri - Chinatown) və klaster halına gəlmiş mədəni qruplar (məsələn, New York-da Harlem) şəhərlərdə mədəni turizm xidmətləri təqdim edirlər (Hoffman, 2003).

Mədəni müxtəliflik həm də mətbəxlərin müxtəlifliyini təqdim edir. Bəzən milli mətbəx bir mədəniyyətlə tanış olmağın ilkin mərhələsi ola bilər. Məsələn, "Azərbaycan mətbəxi" - tək-cə xörəklər, onların hazırlanma texnologiyasının üsulları deyil, həm də maddi mədəniyyətin əsas hissəsidir. Azərbaycan mətbəxi - mətbəx mədəniyyətini, onun tarixini, fəlsəfəsini, süfrə psixologiyasını, adətləri, fiziologiyasını, gigiyenasını, kimyanı, avadanlığı, etikanı, estetikasını, poeziyanı və mətbəxin sair aspektlərini, eləcə də Azərbaycan xalqının tarixən ətraf mühitlə tam harmoniyada yaşadığı ərazilərdə yaratdığı praktik vərdisləri özündə əhəngdar şəkildə birləşdirir.⁴ Dandy and Pe-Pua müəyyənləşdiriblər ki, yeməklər təqdim olunan tədbirlərdə müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən insanları bir araya gətirmək daha asan olur. Mətbəx müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən qrupların mədəni əlaqələrini və cəmiyyətin sosial əhəngdarlığını genişləndirir (Dandy və başqaları, 2013).

Cəmiyyətdə dinamizm, dayanıqlıq və uyğunlaşma qabiliyyətinin multikulturalizmlə bağlılığı var. Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun olaraq tolerantlıq və mədəni, dini, linqvistik müxtəlifliyin qorunması, həmçinin Azərbaycanın dünyada sivilizasiyalar və dinlərarası dialoq məkanı kimi tanınması mədəni müxtəlifliyin Azərbaycan modeli kimi təqdim oluna bilər. Çoxmillətli və çoxkonfessiyalı olması Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün müsbət faktorlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycanda əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil etsə də, Cənubi Qafqaz regionunun ən böyük Yəhudi və Rus icmasının yaşaması, minillik tarixinin zənginliyi hesab olunan qədim Alban xristianlığı irsinin qorunması da birgəyaşayış ənənələrinin mövcudluğuna yaxşı sübutdur.

2.8. İnküvizivlik və iqtisadi artım

Harvard Universitetinin professoru D.Rodrik bildirir ki, xüsusən də COVID-19 pandemiyası şəraitində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aşağı ixrac xammalı qiymətləri, kapital axını, pul bazarlarının azalması və ticarət şərtinin pisləşməsi əhalinin sosial müdafiəsini daha da çətinləşdirir. Rodrikin fikrincə, buna görə də iqtisadi artımda inküvizivlik və bərabərliyin təmin olunması önəmli çıxmalıdır. Digər Harvard professoru M.Endryus da hesab edir ki, inküvizivlik iqtisadi artıma müsbət təsir

göstərir. BMT-nin davamlı inkişaf məqsədləri də inküviziv artımın təmin edilməsini hədəfləyir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) 2018-ci ildə hazırlanmış "İnküviziv iqtisadi artım siyasəti çərçivəsi" sənədində göstərilir ki, qloballaşma, rəqəmsallaşma, demoqrafik və iqlim dəyişiklikləri iqtisadi artım üçün yeni imkanlar açsa da, qeyri-bərabərliyin artması riskini ortaya qoyur. Hətta OECD inküviziv iqtisadi artımı ölçmək üçün dörd indikator təqdim edir: 1. Artım və artımın bərabər bölgüsünün göstəricisi; 2. İnküviziv və funksional bazar; 3. Bərabər imkanlar və gələcək inkişafın təmali; 4. İdarəetmə. Gəlir bərabərsizliyi və iqtisadi artım arasında əlaqə barədə fərqli fikirlər mövcuddur. Hətta Azərbaycan Mərkəzi Bankında da "İqtisadi artımla imkanlar bərabərsizliyi arasında əlaqə və onun instutsional aspektləri" mövzusunda tədqiqat aparılmışdır və gəlir bərabərsizliyinin iqtisadi artıma mənfi təsiri müəyyənləşdirilmişdir. Bir sıra alimlər də gəlir bərabərsizliyi və iqtisadi artımın arasında əlaqənin mənfi olduğu qənaətinə gəliblər (Alesina & Rodrik (1994), Person & Tabellini (1994), Klark (1995), Deininger & Squire (1998)). Andrew, Jencks & Leigh (2010) müəyyən etmişdir ki, gəlir bərabərsizliyi ilə iqtisadi artım arasında nisbətən qısamüddətli dövrdə (1960-2000) müsbət, statistik müqavimətli əlaqə olduğu halda, uzunmüddətli dövrdə (1905-2000) heç bir əlaqə yoxdur. Gəlir bərabərsizliyi qeyri-effektiv kredit bazarı, institutlar, yığım norması, insan kapitalı, səhiyyə, urbanizasiya, əhalinin təbii artımı kimi kanallar vasitəsilə iqtisadi artıma təsir edir (Tahirova, Rəhmanov, 2015). Tahirova və Rəhmanov aşağıdakı təsir kanallarını təsnifləşdiriblər:

- yüksək gəlir bərabərsizliyi sosial gərginlik yaratmaqla qeyri-müəyyənliyə səbəb olur. Nəticədə investisiya aktivliyi zəifləməklə iqtisadi artım azalır (Alesina və Perotti, 1993, 1996);
- böyüyən orta sinif və azalan doğum əmsalı arasında empirik əlaqə göstərmişdir ki, mənfi doğum əmsalı iqtisadi artıma müsbət və əhəmiyyətli təsir göstərir (Perotti, 1996);
- yüksək gəlir bərabərsizliyi aşağı gəliri olanları təhsilə, insan kapitalına daha az investisiya qoymağa məcbur edir. Bu isə məhsuldarlıq və uzunmüddətli artım üçün ciddi təhdiddir (Galor və Zeira (1993) və Aghion və Bolton (1997));

⁴Azərbaycan mətbəxinin yaranmasına və inkişafına təsir göstərmiş faktorlar. Azerbaijan.az

▪ gəlir bərabərsizliyi sağlamlıq vasitəsilə məhsuldarlığa və iqtisadi artıma təsir edir (Kennedy və b. (1996))

İlkin bölgü zamanı insanlar üç cür aktivdən gəlir əldə edirlər: fiziki aktivlər (ev, obyekt və s.), maliyyə aktivləri (əmanət, qiymətli kağız və s.) və insan kapitalı (bacarıqlar, səriştə və s.). İnküzivlik də məhz aktivlərə bərabər çıxış imkanlarının olması və dövlət fondlarının ədalətli bölgüsü əsasında müəyyənləşir. Gəlilərin əhali təbəqələri arasında bölgüsünün qeyri-bərabərliyini ifadə edən Cini indeksinə görə Azərbaycan dünyada pozitiv mənada öncül mövqelərdədir. Dünya üzrə hesablamalar göstərir ki, Cini indeksinin 1 faiz azalması gündəlik 1 dollardan az qazanan yoxsulların gəlirinin 4 faiz artımı ilə nəticələnə bilər. Beləliklə, Azərbaycan öz imkanları daxilində inküzivliyi təmin edib. Təsədüfi deyil ki, Davos İqtisadi Forumunun hesablamalarına görə Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkələrin arasında inküzivlik səviyyəsinə görə ilk üçlükdədir. Azərbaycan onunla bir səviyyədə gəlirləri olan ölkələrlə müqayisədə daha aşağı Cini əmsalına malikdir və deməli, gəlirləri nisbətən daha bərabər bölür.

Asiya İnkişaf Bankının hesablamalarına görə 2001-2015-ci illərdə Azərbaycanda hər nəfərə düşən ÜDM həcmi illik 10,58 faiz artımla Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada lider mövqeyə yüksəlmiş, inkişaf edən Asiya ölkələrinin orta göstəricisini (7,69 faiz) isə əhəmiyyətli üstələmişdir. Azərbaycan təkcə iqtisadi artımın yüksək tempi ilə deyil, həm də bu artımın yoxsulluğun azaldılmasına xidmət etməsi səviyyəsinə görə də qabaqcıl mövqelər qazanmışdır. Təsədüfi deyil ki, müqayisə olunan dövrdə nəinki Asiyada, hətta dünyada yoxsulluğu ən kəskin azaldan ölkələrdən biri də Azərbaycan olmuşdur. Təsəvvür edin ki, 2000-ci illərin əvvəlində Azərbaycanda hər iki nəfərdən biri yoxsul olduğu halda, indi bu göstərici 20-nin 1-ə nisbətindədir. Son 20 ildə Azərbaycanda təxminən 3,5 milyon nəfər yoxsulluqdan qurtulmuşdur. Yoxsulluğun azalması hesabına isə orta təbəqə güclənmişdir ki, bu da cəmiyyətin inküzivliyini, tarazlığını və dayanıqlılığını təmin edir.

Əmək məhsuldarlığı üç yolla arta bilər: Birincisi, statik effektdir ki, zamanla işçi qüvvəsi az məhsuldar sahələrdən daha yüksək məhsuldar sahələrə keçir; İkincisi, dinamik effektdir ki, işçi qüvvəsi bir sahədən başqasına eyni zamanda keçir; Üçüncü halda isə daxili effekt yaranır, yəni sektorda kapital qoyuluşu, texnoloji təkmilləşmə və idarəetmənin

yaxşılaşması hesabına əmək məhsuldarlığı artır. Azərbaycanda əmək məhsuldarlığının artmasında daha çox daxili effekt hiss olunur. Amma iqtisadiyyatın strukturu dəyişdikcə dinamik və statik effektin də güclənəcəyi gözlənilir.

Azərbaycanda 2019-cu ildə əmək haqqı artımı əmək məhsuldarlığının artımını orta hesabla dörd dəfə üstələdi. Bu fərqi "yumşaldılması" üçün də insan kapitalına davamlı sərmayə qoyulmalıdır. Elə əmək haqqının artımı həm də sonradan insan kapitalını daha da gücləndirməyə xidmət edir. Dünya Bankının və BMT İnkişaf Proqramının insan kapitalı və insan inkişafı indeksləri, həmçinin "Qlobal innovasiyalar hesabı", şagird bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üzrə hesabatın (PISA) və beynəlxalq olimpiada nəticələrinin təhlili göstərir ki, əldə etdiyimiz nailiyyətlərə rəğmən insan kapitalının inkişafı istiqamətində görəcəyimiz işlər də var. Xüsusilə, "bacarıqlar iqtisadiyyatı" şəraitində insan kapitalının inkişafını şərtləndirən əsas sahə - təhsilin bütün səviyyələridir.

Azərbaycan Avropada əhalisi ən sürətlə artan ölkələrdəndir və bizdə pensiya yaşı da artır. Bu hesaba gənclərin əhalinin strukturunda payı 2/3-dən keçib, əmək qabiliyyətli yaşda əhali sürətlə artır, işçi qüvvəsinin təklifi çoxalır və yeni iş yerlərinə ehtiyac güclənir. Hansı ki, texnoloji transfer də insan əməyinə ehtiyacı azaldır. Azərbaycanda 2006-2015-ci illərdə həyata keçirilən məşğulluq strategiyası daha çox Skandinaviya (dövlət dəstəyilə iş yerlərinin açılması) və Amerika (məhsuldarlığı elə də yüksək olmayan sahələrdə iş yerlərinin dəstəklənməsi) modelləri üzrə həyata keçirilmişdir. "2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası" isə məşğulluğun inkişafına və layiqli əməyin təmin olunmasına imkan verən məşğulluq siyasətinin ekstensiv mərhələdən intensiv mərhələyə keçidini təmin etməlidir. Yeni məşğulluq strategiyasında xüsusən qadınların və gənclərin məşğulluğunun gücləndirilməsi daha çox fayda verəcək. Məsələn, Banqladeş və Vyetnam kimi ölkələrin iqtisadi yüksəlişində məhz qadın işçi qüvvəsinin potensialından səmərəli istifadə olunub. Estoniyada isə innovativ inkişafın drayverləri Z-nəsləli və minilliyin nəslidir. Dünya Bankının hesablamalarına görə təkcə gəlirlərdə gender paritetinə nail olmaqla insan kapitalını 18 faiz artırmaq mümkündür. BMT-nin hesablamalarına görə, Azərbaycan gender bərabərsizliyinə görə Cənubi Qafqazda ən yaxşı vəziyyətdədir ki, bu da davamlı inkişafa xidmət edir.

Eyni zamanda insan ömrünün 10 faiz artırılması ÜDM-in illik 0,3-0,4 faiz artmasını təmin edir. Yəni insan kapitalına qoyulan sərmayə böyük verimliliyə malikdir. 2019-cu ildə sosial islahat paketi çərçivəsində əhalimizin 42 faizini əhatə edən sosial sərmayə həm də insan kapitalına yatırım idi.

Azərbaycanda daha bir demoqrafik trend odur ki, pensiya yaşına çatmış əhalinin sayının 2015-ci ildəkinə (841 min nəfər) nisbətən 2030-cu ilədək iki dəfə artacağı proqnozlaşdırılır ki, belədə pensiya sisteminin dayanıqlılığını təmin etməyin yolu məşğulluğun və məhsuldarlığın paralel artırılmasıdır. Sərmayəni cəlb etmək üçün ixtisaslı və ucuz işçi qüvvəsi – insan kapitalı da şərtidir.

Vaxtilə Asiya İnkişaf Bankının iqtisadi inkişaf məsələləri üzrə məsləhətçisi olarkən hazırladığımız bir tədqiqat əsasında 2016-cı ilin göstəricilərinə uyğun bəzi demoqrafik meyilləri qeyd etmək istəyirik. Azərbaycanda bir qadına düşən uşaqların sayı təxminən iki olmaqla, Cənubi Qafqazın digər iki ölkəsindən daha yuxarıdır və bu əhali artımı və gəncleşmə üçün yaxşı haldı. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda orta yaş həddi 30,9 ildir və bu onu göstərir ki, bizim əhalimiz orta hesabla Ermənistandan 3,7 il, Gürcüstandan isə 7,1 il gəncdir. Amma digər tərəfdən ailədə uşaqların sayı artdıqca bu, qadın məşğulluğuna mənfi təsir edir.

Azərbaycanda 65 və daha yuxarı yaşı olanların əhalinin sayında xüsusi çəkisi 8,4 faiz olduğu halda, Ermənistanda bu göstərici 34,6 faiz və Gürcüstanda isə 38 faizdir. Digər iki qonşumuzda yaşlı əhalinin xüsusi çəkisinin çoxluğu fiskal dayanıqlılıq və iqtisadi səmərəlilik baxımından problemdir. Azərbaycanda əksinə 14 yaşadək olan uşaqların əhalinin sayında xüsusi çəkisi 24,4 faiz təşkil etməklə, digər Cənubi Qafqaz ölkələrini üstələyir.

Azərbaycanda daha bir müsbət demoqrafik göstərici ondan ibarətdir ki, xalis miqrasiya dərəcəsi sıfıra bərabərdir, yəni immiqrantların (ölkəyə gələnlərin) və emiqrantların (ölkədən gedənlərin) say fərqi əhalinin sayına olan nisbəti sıfıra bərabərdir. Ermənistanda xalis miqrasiya dərəcəsi mənfi işarə ilə 5,7, Gürcüstanda isə 2,2-dir. Xalis miqrasiyanın tarazlı vəziyyətdə olması ölkəmizin vətəndaşlarının gələcəyə inamını göstərir.

Ermənistanın iqtisadi təhlükəsizliyi üçün bir məsələ də onun miqrantların göndərdikləri pul baratlarından asılılığıdır: 2011-2017-ci illərdə Ermənistan əhalisinin hər nəfərinə kumulyativ 3 min ABŞ dollarından artıq təkcə Rusiyadakı miqrantlardan pul köçürmələri olmuşdur, Azərbaycan üçün bu göstərici dörd dəfə az - 800 ABŞ dollarından da aşağıdır. Bir maraqlı faktı da qeyd edək ki, Ermənistan Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada yeganə ölkədir ki, emiqrantların tərkibində qadınlar çoxluq təşkil edir. Regionun ölkələrindən fərqli olaraq yalnız erməni emiqrantları ölkəni uzun müddətə tərk edir, digər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda emiqrantlar əsasən mövsümi işə gedirlər. Ümumiyyətlə, demoqrafik baxımdan Ermənistan "uğursuz millət"dir (failed nation).

Bir sözlə, Azərbaycanın Cənubi Qafqazda demoqrafik üstünlüyü şəxsizdir: regionun əhalisinin 60 faizi bizim ölkəmizdədir, gənclər, əmək qabiliyyətli əhali və əsgəri qüvvə üzrə payımız daha yüksəkdir. 4-cü sənaye inqilabı şəraitində əsas kapitalın insan kapitalı olmasını nəzərə alaraq demək olar ki, Azərbaycanın regional liderliyi getdikcə güclənəcəkdir. Biz kəmiyyət üstünlüyümüzü, həm də keyfiyyət üstünlüyünə çevirməyi bacarmalıyıq. Xüsusən də "əmək qüvvəsi tələsi"nin mövcud olduğu aşağı məhsuldarlıqlı sahələrdən daha məhsuldar – xidmət və sənaye sahələrinə keçid təmin olunmalıdır. Bunun üçün insan kapitalına – xüsusən də təhsil və səhiyyəyə yatırımların daha da genişlənməsi və idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində siyasət davam etdirilməlidir. İnsan kapitalının inkişafı ölkəmizin rəqəmsal transformasiyasını, rəqabətqabiliyyətini və milli təhlükəsizliyini daha da gücləndirə bilər.

Əslində bizim region ölkələrindən belə yüksək səviyyədə emiqrasiyanın olması onu göstərir ki, həmin ölkələrin mal və xidmət ixracı, eyni zamanda cəlb etdikləri sərmayə ölkənin tədiyyə balansını tarazlaşdırır bilmir. Belə olduqda iki yol qalır, ya əmək qüvvəsinin ixracını həyata keçirirsən, ya da ki, xarici borclanmaya gedirsən. Azərbaycan bu gün hər nəfərə düşən xarici borc, xarici sərmayə və strateji valyuta ehtiyatları baxımından regionda ən yaxşı vəziyyətdə olduğuna görə bizdə xalis miqrasiya əmsalı da daha əlverişli vəziyyətdədir. Məsələn, 2020-ci ilin əvvəlində adambaşına düşən xarici borc Azərbaycanda 799 dollar, Ermənistanda 1900 dollardır. Azərbaycanda strateji valyuta ehtiyatları

hər nəfərə 5 min dolları keçdiyi halda, nə Ermənistanda, nə də Gürcüstanda bu göstərici min dollara belə çatmır. Azərbaycan orta hesabla strateji valyuta ehtiyatlarının xarici borca nisbətində görə Ermənistan və Gürcüstanı yeddi dəfə üstələyir. Emiqrasiya həm də iqtisadiyyatın güzgüsüdür, ölkənin iqtisadi imkanları zəiflədikcə xüsusən də əmək miqrantlarının sayı artır.

Iqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində Maliyyə Proqramlaşdırılması əsasında (COVID-19 pandemiyasından əvvəl) aparılan hesablamalar göstərir ki, qarşıdakı 10 ildə əhalinin artımı potensial qeyri-neft ÜDM-ə illik 0,5 faiz və kapital qoyuluşu isə illik 1,5 faiz təsir edəcəkdir. Deməli, yüksək artım tempinə keçid üçün daha çox sərmayə cəlbinə ehtiyac var ki, bu da biznes mühiti, institutlar və insan kapitalının inkişafı ilə bərabər getməlidir.

Əmək qüvvəsi özü də qloballaşır – bu gün dünyada "gig economy" – "qoşqu iqtisadiyyatı" deyilən bir anlayış var. Artıq klassik mənada daimi iş yeri ilə yanaşı, həm də məsafədən və part-time işlər getdikcə aktuallaşır. Uber, Airbnb, Fiverr, Lyft, TaskRabbit, Postmates və Wonolob kimi şirkətlər buna yaxşı bir nümunədir. Frilanserlər bir ölkədə oturub başqa ölkələrdə xidmət göstərilər. Əslində əmək bazarında rəqabət mühiti özlüyündə formalaşır. Hətta iri şirkətlər kimin hansı "diplomu" daşmasından daha çox, nəyi bacardığına fikir verirlər. Çünki keçdiyimiz iqtisadi model – "bacarıqlar iqtisadiyyatıdır." Yəqin bizim atalar təsadüfi demirdi ki, "bacarana baş qurban".

Bu gün Amazon, Etsy və ebay kimi platformalarda part-time və ya frilanser olaraq pul qazanmaq mümkündür. Hətta 2020-ci ildə Azexport.az portalı "Amazonla qazan" təlimləri çərçivəsində praktiki satışların həyata keçirilməsi üçün təlimdə olan iştirakçılara Amazon hesabı və ABŞ bank hesabı açaraq plastik kartlar təqdim etmişdi. Bu gün Azexport.az həm də Azərbaycandan yaradıcı sənaye məhsullarının ixracı ilə məşğuldur. Azərbaycanda əmək bazarı üzrə Milli Observatoriyanın yaradılması əmək bazarının təhlilinin aparılması, strateji məşğulluq sahələri və kadr tələbatı üzrə orta, eləcə də uzunmüddətli dövrü əhatə edən proqnozlaşdırma sisteminin yaradılmasını təmin edə bilər. Düşünürük ki, biz əmək resurslarımızın inkişafı və istiqamətlənməsini həm yerli, həm də beynəlxalq təmayüllər nəzərə alınmaqla həyata keçirməliyik. Yalnız yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi yüksək dəyər yarada bilər.

Qlobal dəyər zəncirlərinin mallardan xidmətə doğru dəyişməsi Azərbaycanın əmək bazarı üçün nəzərə alınmalı amildir. Belə ki, dünyada 2007-2017-ci illərdə ÜDM-in orta artım tempi məhsullar üzrə 2,5 faiz, xidmətlər üzrə 3,9 faiz olmuşdur. Bu təmayül qarşıdakı illərdə də saxlanılacaq. Xüsusilə, telekommunikasiya, informasiya texnologiyaları, biznes xidmətləri, maliyyə texnologiyaları və s. daha sürətlə inkişaf edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, süni intellektin tətbiqi dünya əmək bazarında itkiləri çoxaldacaq, buna görə də ixtisaslı əmək qüvvəsi ilə rəqabətə hazır olmalıyıq. Artıq inklüzivlik deyəndə milli səviyyəni deyil, qlobal imkanları da nəzərə almalıyıq.

ƏHALİ ARTIMI

Iqtisadçılar və ictimai elmlər üzrə digər mütəxəssislər əhali artımının cəmiyyətə necə təsir etdiyi ilə bağlı uzun mübahisələr etmişlər. Birbaşa təsir işçi qüvvəsinin sayına olan təsirdir: Çox əhali əmtəə və xidmət istehsal etmək üçün daha çox işçi deməkdir. Bu, eyni zamanda, həmin əmtəə və xidmətləri istehlak edən daha çox insan deməkdir. Belə aşkar təsirlərlə yanaşı, əhali artımı daha az sezilən və mübahisəli yollarla digər istehsalın amilləri ilə qarşılıqlı təsirə malikdir.

▪ **Təbii Ehtiyatların Yayılması:** İngilis keşişi və ilk iqtisadçı mütəfəkkir Tomas Robert Maltus (1766-1834) "Əhali prinsipi və onun Cəmiyyətin Gələcək inkişafına Təsiri Haqqında Oçerk" adlı kitabı ilə məşhurdur. Kitabda, Maltus tarixin ən təhlükəli proqnozunun nə ola biləcəyi ilə bağlı fikirlərini göstərir. Burada Maltus iddia edir ki, əhali artımı cəmiyyətin özünü təmin etmək qabiliyyətini müntəzəm olaraq azalda bilər. Nəticədə, bəşəriyyət həmişəlik yoxsulluq içində yaşamağa məhkum olar.

Maltusun məntiqi çox sadədir. O qeyd edir ki, "ərzaq insanın yaşaması üçün çox vacibdir" və "cinslər arasında sevgi çox vacibdir və deməkdir ki, öz mövcüd vəziyyətində qalacaqdır". O fikrinə belə yekun verir: "insanların gücü dünyanın insanları yaşayış vasitələri ilə təmin etmək gücündən sonsuzluq qədər çoxdur." Maltusa görə, əhali artımının qarşısını alan yalnız "səfalət və şər"

olmuşdur". Onun iddia etdiyi kimi, xeyriyyə təşkilatları və ya hökumətlərin yoxsulluğu azaltmaq cəhdləri əks nəticə verir, belə ki, onlar yoxsul insanın daha çox uşağa sahib olmasına imkan verməklə, cəmiyyətin istehsal imkanlarının daha da azalmasına gətirib çıxarır.

Xoşbəxtlikdən, Maltusun qorxunc proqnozu özünü doğrultmamışdır. Dünya əhalisinin ötən iki əsr ərzində təxminən altı dəfə artmasına baxmayaraq, dünya üzrə həyat səviyyəsi orta hesabla daha yüksəkdir. İqtisadi artımın nəticəsi olaraq, bu gün aclıq və qida çatışmamazlığı halına Maltusun dövründə olduğundan daha az rast gəlinir. Aclıq zaman-zaman baş versə də, bu hallar qeyri-adekvat ərzaq istehsalından daha çox, gəlirlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi və ya siyasi qeyri-sabitliyin nəticəsi olmuşlar.

Maltus harada səhvə yol vermişdi? Fəslin əvvəlində müzakirə etdiyimiz kimi, bəşəriyyətin ixtira qabiliyyəti əhali artımının təsirlərini kompensasiya etmişdir. Zərərvericilərə qarşı mübarizə vasitələri, gübrələr, mexanikləşdirilmiş kənd təsərrüfatı avadanlıqları, yeni məhsul çeşidləri və Maltusun heç vaxt təsəvvür etmədiyi digər texnoloji nailiyyətlər hər bir fermerə daha çox sayda insanı qida ilə təmin etmək imkanı vermişdir. Hər bir fermerin bu qədər məhsuldar olması, hətta daha az sayda fermerin daha çox insanı qida ilə təmin etmək imkanı verir.

▪ **Kapital Ehtiyatının Dəyərinin Azaldılması:** Maltus əhalinin təbii ehtiyatlardan istifadəyə təsirləri ilə bağlı narahat olsa da, iqtisadi artımla bağlı bəzi müasir nəzəriyyələr əhalinin kapital yığılmasına təsirlərini xüsusi vurğulayır. Bu nəzəriyyələrə əsasən, işçilərin sayındakı sürətli artım kapital ehtiyatının daha çox hissələrə paylanmasına səbəb olduğundan, yüksək əhali artımı hər bir işçi başına düşən ÜDM-i azaldır. Başqa sözlə desək, əhali artımı sürətli olduqda, hər bir işçi daha az kapitalla təchiz edilir. İşçi başına düşən daha kiçik kapital miqdarı daha az istehsal imkanına və işçi başına düşən daha aşağı ÜDM-yə gətirib çıxarır.

Bu problem insan kapitalı ilə bağlı daha aydın nəzərə çarpır. Yüksək əhali artımı olan ölkələrdə daha çox məktəb yaşlı uşaq olur.

Bu təhsil sisteminin üzərinə daha ağır yük qoyur. Bu səbəbdən, yüksək əhali artımı olan ölkələrdə təhsil səviyyəsinin daha aşağı olması təəccüb doğurmur.

Dünya üzrə əhali artımındakı fərq böyükdür. Amerika Birləşmiş Ştatları və Qərbi Avropa kimi inkişaf etmiş ölkələrdə son onilliklərdə əhali hər il təxminən cəmi bir faiz artır və gələcəkdə daha aşağı sürətlə artacağı gözlənilir. Bunun əksinə, bir çox yoxsul Afrika ölkələrində hər il təxminən 3 faiz artır. Bu sürətlə, əhali hər 23 ildə iki dəfə artır. Bu cür sürətli əhali artımı işçilərin yüksək istehsal imkanı əldə etmək üçün lazım olan alət və qabiliyyətlərlə təchiz edilməsinə çətinlik törədir.

Sürətli əhali artımı az inkişaf etmiş ölkələrin yoxsul olmasının əsas səbəbi olmasa da, bəzi analitiklər hesab edirlər ki, əhali artımının dərəcəsinin azalması bu ölkələrə həyat səviyyəsini yüksəltmək imkanı verə bilər. Bəzi ölkələrdə bu məqsəd birbaşa olaraq ailələrinin sahib ola biləcəkləri uşaqların sayını tənzimləyən qanunla həyata keçirilir. Məsələn, Çində hər ailəyə yalnız bir uşağa sahib olmağa icazə verilir (indiki halda üç uşaq); bu qaydanı pozan ailəyə sərt cəza təyin edilir. Daha geniş azadlığa malik ölkələrdə, əhali artımının azaldılması məqsədi dolayı yolla doğuma nəzarət üsulları haqqında məlumatlandırılmanın artırılması ilə həyata keçirilir.

Bir ölkənin əhali artımına təsir edə biləcəyi digər bir yol Ekonomiksin On Prinsipindən birinin – İnsanlar stimullara cavab verir – tətbiq edilməsidir. Bəzi qərarlar kimi, uşaq dünyaya gətirmək alternativ dəyərə malikdir. Alternativ dəyər artdığı zaman, insanlar daha kiçik ailələrə sahib olmaq yolunu seçəcəklər. Xüsusilə, yaxşı təhsil və istədiyi işə sahib olmaq imkanına malik qadın cəmiyyətdə daha az imkana malik olan qadınla müqayisədə daha az uşağa sahib olmaq istəyəcək. Bu halda, qadına bərabər münasibəti təmin edən siyasətlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin əhali artımının qarşısını alması və güman ki, həyat səviyyəsini artırması üçün bir yoldur.

▪ **Texnoloji Tərəqqinin Dəstəklənməsi:** Sürətli əhali artımı hər bir işçinin malik olduğu kapitalın həcmi azaltmaqla iqtisadi

rifaha mənfə təsir göstərsə də, onun bəzi faydaları da mövcuddur. Bəzi iqtisadçılar dünyada əhali artımının texnoloji tərəqqi və iqtisadi rifah üçün hərəkətverici qüvvə olduğuna inanırlar. Bu mexanizm çox sadədir: əgər çox insan olsa, hər bir kəsin faydalandığı texnoloji tərəqqiyə öz tövhəsini verən daha çox alim, ixtiraçı və mühəndis olar.

İqtisadçı Maykl Kremer 1993-cü ildə "Quarterly Journal of Economics" – da nəşr edilən "Əhali Artımı və Texniki Dəyişiklik: eramızdan milyon il əvvəldən 1990-cı ilədək" adlı məqaləsində bu fərziyyəni dəstəkləmişdir. Məqalənin əvvəlində Kremer bəşər tarixi boyu, əhali artdıqca dünyada inkişaf səviyyəsinin yüksək olduğunu qeyd edir. Məsələn, dünya əhalisi 1 milyard olduğu zaman (bu təxminən 1800-cü ildə olmuşdur) inkişaf əhali cəmi 100 milyona (e.ə 500 ildə) çatdığı zaman olduğundan daha sürətli olmuşdur. Bu fakt daha çox insanın olmasının daha çox texnoloji tərəqqiyə səbəb olması fərziyyəsi ilə uyğunluq təşkil edir.

Kremerin ikinci sübutu dünya regionlarının müqayisəsindən meydana çıxır. Təxminən e.ə 10000-ci ildə Buz Dövrünün sonunda qütbdəki buz örtüklərinin əriməsi torpaq körpülərini dağıtmış və dünyanı min illər boyu bir-biri ilə əlaqə saxlaya bilməyən ayrı-ayrı regionlara bölmüşdür. Texnoloji inkişaf ixtiraçı insanlar çox olduqda sürətli olursa, onda daha geniş ərazilərdə inkişaf daha sürətli olar.

Kremerə görə, məhz bu baş vermişdir. 1500-cü ildə (Kolumbun texnoloji əlaqəni bərpa etdiyi dövr) dünyanın ən uğurlu regionu "Köhnə Dünya" sivilizasiyalarından ibarət olan geniş Avrasiya-Afrika regionu idi. Texnoloji inkişaf üzrə sonrakı yeri Amerikadakı Asteq və Maya sivilizasiyaları tuturdu. Onların ardınca isə Avstraliyanın ovçu-yığıcıları və hətta od əldə edən, daş və sümük alətləri belə olmayan Tasmaniyanın ibtidai insanları gəlirdi.

Təcrid olunmuş ən kiçik region Tasmaniya ilə Avstraliya arasında yerləşən kiçik Flinders adası idi. Əhalisi az olduğundan, Flinders adası daha az texnoloji inkişaf imkanlarına malik olmuş və geri qalmışdır. Təxminən e.ə. 3000-ci ildə Flindersdə insan cəmiyyəti tamamilə məhv olmuşdur. Kremer fikrinə belə yekun

vurur: böyük əhali texnoloji tərəqqi üçün ilkin şərtidir.

Mənbə: EKONOMİK SİN ƏSASLARI
N. Qreqori Mənkü

2.9. İqtisadi artım və biznes model

Azərbaycanda iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsi özəl sektor olaraq hədəfləndiyindən, biznes modelin üzərində dayanılması zəruridir. Kitabın bu bölməsində iki yanaşma – "təkmilləşdirici menecment" (lean management) və çevik (agile) idarəetmə arasında sinerjiyə dair mülahizəni bölüşürük. Təkmilləşdirici menecment 70 ildən çoxdur ki, biznesdə tətbiq edilir. 1940-cı illərdən etibarən Toyota İstehsal Sistemindən başlayaraq, təkmilləşdirici menecment istehsaldan xidmət sektoruna keçmiş, eləcə də dünyanın hər yerindən olan şirkətlərdə, dövlət orqanlarında və qeyri-hökumət təşkilatlarında yayılmışdır. Bu metodu tətbiq edən təşkilatlar müştəri və ya son istifadəçinin narazı qaldığı fəaliyyəti müəyyən etməyə və aradan qaldırmağa çalışırlar. Tullantıları, dəyişkənliyi və ləngliyi azaltmaq məqsədilə proseslərin və dəyər axınlarının belə sistemli təhlili, xərclərə nəzarət, məhsulun keyfiyyəti, müştəri məmnuniyyəti və kadrlarla iş sahəsində performans artırır. Bundan başqa, belə şirkətlər bütün işçilərin yeni fikirlər və təkliflər ortaya qoyduğu davamlı inkişaf və çevik iş prosesləri düşüncəsi tətbiq edirlər ki, bununla da təşkilat zamanla daha da yaxşılaşır. Dəyər yaratmayan tapşırıqlardan azad edilmiş insanlar əsasən diqqəti müştəriləri daha çox narahat edən məsələlərə yönəldirlər.

Çevik (agile) yanaşma isə daha yeni metod olub öz mənbəyini 1990-cı illərdə proqram təminatının hazırlanmasından götürür və 2001-ci ildə Çeviklik Manifestinin bəyanından sonra daha da sürətli tətbiq olunmağa başlamışdır. Son 10 ildə çevik metod sürətlə telekommunikasiya və bankçılıq kimi digər sahələrə və son zamanlarda isə mədən və neft və qaz kimi ağır sənaye sahələrinə də sirayət etmişdir.

Yeni məhsul və xidmətlərin hazırlanmasına ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq (bu metod daha ardıcıl və vaxt aparan idi), çevik metod daha cəld və daha elastik hesab edilir. Çevik modellərdə yeni məhsul və ya

xidmətin erkən prototipinin mümkün qədər tez bir zamanda müştərilərə təqdim olunmasını hədəfləyən iterativ (dövrü/təkrarlanan) inkişafa çağırış olunur. Komandalar daha sonra reaksiyaları almağa başlayır və məhsulu və ya xidməti zamanla təkmilləşdirərək sürətli dövrlər vasitəsilə təkrarlayırlar. Çevik yanaşmalar artıq məhsul inkişafının həddlərindən kənara çıxıb və şirkətlər getdikcə bütün fəaliyyətlərində çevik yanaşmaları daha çox tətbiq etməyə başlayıblar.

Ümumi olaraq yanlış düşüncə odur ki, təkmilləşdirici menecment və çevik yanaşmalar bir-birlərini istisna edir (bir-biri ilə uyğunsuzluq təşkil edir), əsas etibarilə fərqli prinsip və yanaşmalara əsaslanır və çox fərqli fəaliyyət növlərinə tətbiq edilə bilər. Bu düşüncə hələ də davam edir ki, təkmilləşdirici menecment vaxtaşırı, təkrar oluna bilən əməliyyatlar üçün və çevik metodlar yalnız layihələrə və ya yaradıcı tapşırıqlara tətbiq olunduğundan uyğun gəlmir. Buna görə də belə bir setereotip formalaşmış ki, biznes "lean" və "agile" yanaşmadan yalnız birini seçməlidir.

Lakin bu arqument həm təkmilləşdirici menecment, həm də çevik metodun fundamental olaraq yanlış anlaşıldığını göstərir. McKinsey-nin apardığı tədqiqatlar göstərir ki, əslində, hər iki sistem bir sıra mühitlərdə uğurlu olmuşdur və hər ikisi də oxşar təməl məqsədləri paylaşırırlar. Bu məqsədlər aşağıdakılardır: müştəriyə dəyərin səmərəli şəkildə çatdırılması; davamlı olaraq öyrənmək və inkişaf etmək üçün daha yaxşı iş yollarının tapılması; komandalar üçün məna kəsb edən məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi üçün strategiya və hədəflərin şəffaf şəkildə birləşdirilməsi; insanlara töhfə vermək və öz potensiallarından tam istifadə etmək imkanlarının yaradılması. Bu məqsədlər təşkilatdakı istənilən qrupa və ya fəaliyyətə şamil olunur. Lakin onlara nail olmağın müxtəlif yolları vardır. Həm təkmilləşdirici menecment, həm də çevik metod hər hansı təşkilatın uyğun bildiyi istənilən formada tətbiq edilə bilən komanda modellərini, iş üsullarını və alət dəstlərini ortaya qoyur. İki sistemin eyni təməl üzərində qurulması, onların ayrı-ayrı elementlərini bir-birini tamamlayan formaya gətirir. Bundan əlavə, fəaliyyət mükəmməlliyi çox vaxt müstəsna olaraq təkmilləşdirici menecment və ya çevik metodlar vasitəsilə əldə edilə bilməz, əksinə buna əlaqəli alətlər dəstindən istifadə etməklə hər iki sistemin kombinasiyası vasitəsilə nail olunur.

Komanda modelləri, dəyər gətirmək məqsədilə fərqləri fəaliyyət

modelində bir araya gətirən təşkilati quruluşlardır. Təkmilləşdirici menecment iş hücrələri kimi elə bir komanda modelləri, tətbiq edir ki, burada komandalar əvvəllər ayrı-ayrılıqda baş verən və yubanmalara həssas olan addımları tamamlamaq üçün birlikdə çalışırlar. Bu arada, çevik metodda çarpaz funksional komandalar və tam-ştatlı və prioritet ehtiyaclar əsasında müxtəlif tapşırıqları icra edən işçilər kimi anlayışlara istinad edilir. Bu anlayışlar da eyni fəlsəfəni özündə ehtiva edir. Bəzi ideyalar bütün sistem üzrə oxşardır, lakin fərqli adlarla ifadə olunur.

İş metodları komandaların zamanla işi yerinə yetirmək üçün istifadə etdikləri yanaşmalar və ya proseslərdir. Təkmilləşdirici menecmentə inteqrasiya olunmuş idarəetmə təcrübələri və davamlı təkmilləşdirmə, yaxud kayzen (davamlı mükəmmələşmə) daxildir. Təəccüblü deyil ki, əyani idarəetmə vasitələri kimi bəzi iş metodları həm təkmilləşdirici menecmentdə, həm də çevik metodda özünü göstərir.

Doğru komanda modeli, iş üslubu və istifadə üçün alətlər həyata keçirilən fəaliyyətin xüsusiyyətindən asılıdır. Baxmayaraq ki, təkmilləşdirici menecment yüksək dərəcədə təkrarlana və proqnozlaşdırıla bilən proseslər üçün yaradılmışdır, zaman keçdikcə bu metod qarşılıqlı asılılıqların maneəyə çevrilməzdən əvvəl həlli üçün kompleks münasibətləri koordinasiya edir. Çevik metod öz mənsəyini yaradıcı, müştəri ilə təmasda olan mühitlərdən götürür. Lakin çoxfunksiyalı və özünü idarə edən çevik qruplar kimi anlayışlar artıq xidməti ofislərdə və ya çağrı mərkəzlərində istifadə olunur. Komanda modellərinin, iş üsullarının və alətlərin ən yaxşı kolleksiyası təkmilləşdirici menecmentin və çevik metodun kombinasiyasından ibarət ola bilər. Bu cür biznes model mikroiqtsadiyyat səviyyəsində iqtisadi artıma xidmət edir. Çünki sahibkarlıq səviyyəsində rəqabət biznes modelin üzərində qurulub, daha məhsuldar model iqtisadi artıma daha çox töhfə verir.

Biznesin sürətlə elm və təhsilə yaxınlaşması iqtisadi artım üçün mikro səviyyədə əlavə bir potensiala malikdir. Bu gün dünyada aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, elmi kəşflərin və yeniliklərin əksəriyyəti universitetlərdə, akademiyalarda və beyin mərkəzlərində yox, biznesdə olur. Məsələn, "SpaceX" və "Tesla" şirkətlərinin rəhbəri Elon Musk innovasiyaların tətbiqində ən inkişaf etmiş ölkələri belə üstələyir. Tədqiqatlar göstərir ki, Harvard, Stanford və başqa nüfuzlu

Nurkse (1964) yoxsulluğu "qapalı çevrə" olaraq ifadə edir. Bu nəzəriyyəyə görə, kasıb ölkələrin yoxsulluq səviyyəsində qalması həm səbəb, həm də nəticədir. Belə ki, inkişaf etməyə çalışan ölkənin əlindəki sərmayə az olduğu üçün, investisiya qoya bildiyi az həcmdən əldə etdiyi gəlir də aşağı olur, beləliklə ölkə bu yoxsulluq çevrəsindən çıxıb inkişaf edə bilmir. Nurkse bu qapalı çevrədən xilas olmaq üçün yığımların və planlaşdırmanın önəmini vurğulamışdır. Və ona görə bir-birini tamamlayan investisiyaları bir neçə spesifik sahədə konsentrasiya edərək ölkələr inkişafı təmin edə bilər (Erbay və Özden, 2013; Solmaz, 2008).

Levisə görə, ölkənin inkişafı onun işçi qüvvəsinin sektoral paylanması ilə əlaqəlidir. Levis inkişafı təmin etmək üçün aqrar sektordakı artıq işçi qüvvəsinin sənaye sektoruna yönləndirilməsini təklif etmişdir (Todaro, Smith, 2015).

Paul Rosenstein-Rodan (1943) tərəfindən ədəbiyyata gətirilən "böyük təkən" konsepsiyasına görə, inkişaf üçün sürətli fəaliyyət və böyük miqdarda investisiya lazımdır. İqtisadçının fikrinə görə, kiçik həcmli lakin intensivliyi çox olan investisiyalar resursların itkisinə səbəb olur. Rosenstein-Rodan qoyulan irihəcmli investisiyaların və sənaye müəssisələrinin mükəmməl koordinasiyanın sığrayışa gətirib çıxaracağı və bunun nəticəsi olaraq gəlirlərin bərabərsizliyinin azalacağı fikrini ortaya qoymuşdur (Chenery, 1979). Yaponiya isə bu modelin uğurla tətbiq edilərək koordinasiya problemlərinin qarşısının alınması yolu ilə nail olunmuş inkişafın ən gözəl nümunəsidir. "Böyük təkən" sayəsində Yaponiyada inkişafı təşviq etmək üçün liberal dəyərlərə əsaslanan iqtisadiyyat yaradılmışdır. Eyni zamanda sosial-mədəni yetkinlik və milliyyətçilik bu konsepsiyanın Yaponiyada uğurunu artıran digər amil olmuşdur. Çünki Yapon xalqı qurtuluşun və "sağ qalmağın" yeganə yolunun birlik olduğunu başa düşmüşdü. Eyni zamanda Meiji İslahatı da Yaponiyanın inanılmaz sürətlə inkişaf etməsinə təkən verdi. Beləliklə ölkədə yaradılmış koordinasiya qurumları şirkətlər arasındakı dəyərlərin və bağların sıxlaşması, "yaradıcı milliyyətçiliyin" köməkliyi ilə güclənmişdir. İnkişaf mərhələsində bazarı səmərəli tənzimləyən dövlət müdaxiləsi bazar uğursuzluqlarının və digər mənfi amillərin qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır (İto və Veinşteyn, 1996; Qordon, 2003). Yapon möcüzəsi bir sıra aspektlərdən mühüm dərslər ortaya

qoyur. Belə ki, burada uğurun əsas sirri liberallıq, səmərəli dövlət müdaxiləsi, milliyyətçilik, institusional güc və koordinasiya olmuşdur.

Kremerin O-rinq (1993) modeli isə yoxsulluq tələlərinin mövcudluğunu, eyni zamanda bu tələlərə düşən ölkələrin yüksək gəlirli ölkələrə nisbətən bu qədər aşağı gəlirlərə sahib olmasının səbəblərini izah edir. Kremerin bu modelinə görə, istehsal funksiyası bir-birini tamamlayıcı xarakterdə olan resurslardan təşkil olunur və ölkələrin yüksək dəyərli məhsul istehsal etmələri üçün ixtisaslaşmış əmək qüvvəsinin bərabər işləməsi lazımdır. Bu model birbaşa olaraq əmək ehtiyatlarının ixtisaslaşması və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin insan kapitalının inkişafı ilə nəticələnməyini göstərir. O-rinq modeli müəssisədaxili səviyyədə, firmalararası səviyyəyə, bu səviyyədə isə makroiqtisadi və yekun olaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsiri izah edir (Todaro, 2015).

İqtisadi artım və inkişafın hər ölkədə xarakterik səbəbi olduğunu irəli sürən Hausmann, Rodrik və Velasko HRV modelini təklif etmişdirlər. Təklif edilən diaqnostik alət ölkənin həlledici məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması üçün yaradılan "qərar ağacı" modelidir. Hazırda Dünya Bankı və Asiya İnkişaf Bankı tərəfdən geniş istifadə edilən bu model Boliviya, Serbiya, Argentina kimi ölkələrdə uğurla tətbiq edilmişdir. Bu modelin tətbiqi zamanı ölkələrdə həlledici məhdudiyyətlər müəyyən edilərək, həll yolları təklif edilmişdir. Məsələn, HRV modelinin Salvador Respublikası üzrə tətbiqi zamanı ölkənin əsas probleminin innovasiyanın və ölkənin özünüqəşfinə marağının az olması müəyyən edilib. Eyni modelin Braziliyaya tətbiqi isə ölkədə məhsuldar ideyalara və potensial sahibkarların motivasiyasına baxmayaraq investisiya üçün sərmayə qıtlığı problemini üzə çıxarmışdır (Todaro, 2015).

İqtisadi səbəblərdən başqa siyasi və sosial səbəblər də ölkələrin iqtisadi inkişafı qarşısında problem yaradır. Məsələn, Yaxın Şərqdə vətəndaş müharibələri, üç cəbhəli idarəetmə sistemləri, hakimiyyətin dövlət, silahlı qruplaşmalar və oliqarxiya arasında bölüşdürülməsi cəmiyyətin ən bəsit haqlarına belə təhdid yaratmaqla inkişafın qarşısında əngəl yaradır.

Həmçinin, inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki əsas problemlərdən biri kimi korrupsiya göstərilə bilər. Jeffrey Sachs korrupsiyanı "yoxsulluq

tələsi" olaraq görür: yoxsulluq korrupsiyaya, korrupsiya isə yoxsulluğa səbəb olur. Bu tələdən çıxış yolu olaraq yoxsul ölkələrə asan monitorinq edilə bilən spesifik hədəflərə fokuslanmış maliyyə yardımlarının edilməsini təklif edir (Banerjee və Duflo, 2011). Bəzi iqtisadçılar isə yardımların dövlətlər arasında gəlirlərin bərabərsizliyinin azaldılması fikrinə qarşı çıxır. Məsələn, Artur Melvin Okun (1975) dövlətlər arasında gəlirin təkrar bölgüsünü "sızan vedrə"də su daşınması ilə müqayisə edir. İqtisadçıya görə, varlı ölkələrdən kasıb ölkələrə pul köçürmələrinin bir hissəsi həmişə istehlakçılara yarımçıq olaraq çatacaq, başqa sözlə inkişaf etməmiş ölkələr bu yardımlardan tam şəkildə faydalana bilməyəcəklər və bu yardımlar səmərəsiz olacaq (Kakwani və Son, 2005). 1996-cı ildə Uqandada təhsil fondu barədə keçirilən sorğu bu yardımların səmərəsiz olduğunu və Okunun "sızan vedrə"sinin həqiqət olduğunu göstərmişdir. Belə ki, Uqanda hökuməti tərəfindən məktəblilər üçün nəzərdə tutulan yardımların şagirdlərə çatıb-çatmaması barədə aparılan sorğu nəticəsinə əsasən, yığılan məbləğin sadəcə 13 faizinin məktəblilərə çatdığı ortaya çıxmışdır. Məktəblilərin yarısından çoxu ümumiyyətlə heç vaxt yardım almamışdır. Lakin Uqanda faktında növbəti illərdə maraqlı bir vəziyyət ortaya çıxmışdır. Belə ki, sorğu nəticələri ictimaiyyətə açıqlandıqda böyük qalmaqal doğurmuş, bu hadisələrdən sonra ölkənin institutları fond gəlirlərinin bölüşdürülməsi ilə bağlı hesabatlılığı və monitorinqi gücləndirmişdir. Bunun nəticəsi olaraq 5 il sonra, yəni 2001-ci ildə analoji sorğu nəticəsinə görə, gəlirlərin 80 faizi məktəblilər arasında bölüşdürüldüyü müəyyən edilib, Uqanda isə 2010-cu ildə Qlobal Şəffaflıq indeksinə görə 178 ölkə içərisində 127-ci yeri yüksəlib (Banerjee və Duflo, 2011). Bu fakt onu göstərir ki, passiv yardımlar güclü monitorinq və yaxşı siyasət nəticəsində uğurlu ola bilər.

Digər amil kimi ölkənin resurs və təbii sərvətlərə malik olmasının inkişafa təsirini bəzi alimlər pozitiv, digərləri isə neqativ qiymətləndirmişdir. Resurs və iqtisadi artım arasında müsbət əlaqənin olduğunu irəli sürən İnnis (1956), North (1955), Watkins (1963) resurslarla zənginliyin inkişaf etməmiş ölkələr üçün diversifikasiya imkanı yaratdığını irəli sürən "xammal tezisi"ni (staple thesis) ortaya qoymuşdular (Altman, 2003). Resurslarla iqtisadi artım arasında mənfi əlaqənin olduğunu irəli sürən Prebiş-Singer hipotezinə görə, resurslarla zəngin ölkələrdə resurslardan asılılıq və xammal ixracına yönəlmiş

İqtisadiyyat texniki tərəqqi yaratmadığı üçün ölkənin inkişafı zəifləyir (Todoro, 2015).

Resursların zənginliyinin iqtisadi artıma neqativ təsir kimi göstərən digər bir yanaşma "volatillik" nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, resursun qiyməti volatillikdən və xarici amillərin təsiri əsasında formalaşır ki, bu da protsiklik büdcə siyasəti şəraitində makroiqtisadi mühiti daha riskli edir, artım və inkişaf qarşısında təhdid ünsürünə çevrilir. İlk dəfə 1977-ci də "The Economist" jurnalında adı çəkilən "Holland xəstəliyi" isə Korden və Nearinin 1982-ci ildəki tədqiqatında təbii resurslar sektorundakı yüksək artımın əmək haqqını və milli valyutanın məzənnəsini yüksəltmək yolu ilə ticari sektoru sıxışdırmaq meyli qeyd edilmişdir (Korden və Neari, 1982). Ümumiyyətlə, resurslarla inkişaf arasında əlaqə şərtidir. Mehlum, Moene and Torvik (2006) və Boschini, Pettersson and Roine (2007) bu şərtiliyin mərkəzində institusional mühitin olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Belə ki onlara görə, resursların idarə edilməsi mühümdür, institutlar yaxşı olduqda təbii resurslar inkişafa kömək edir, pis olduqda isə bu lənətə çevrilir.

Ümumiyyətlə inkişaf dedikdə, tək resursların istifadəsində deyil, bütün inkişaf prosesini həyata keçirmək üçün institusional mühitin yaxşılaşdırılması əsasdır. Acemoğlu, Douglass, Williamson və Beck inkişafda institusional amillərə xüsusi diqqət yetirmişdirlər.

Acemoğlu və Robinson institutları ekstraktiv və inklüziv olaraq ayırmışdılar. Ekstraktiv institutlar istismarçı və cəmiyyəti yoxsulluğa sürükləyən siyasəti dəstəkləyən institutlardı, inklüziv institutlar isə əhatəli, ümumi mənfəət üçün dövlətin idarə olunmasında əhalinin iştirakına kömək edən qurumlar olaraq təsvir edilmişdir. Davamlı inkişaf üçün inklüziv institutlar mütləqdir (Robinson və Acemoğlu, 2012).

North Douglass institusional quruluşun ölkələrarası iqtisadi inkişaf fərqlərinin mənbəyi olduğunu vurğulamışdır. Douglass institutların insanların qarşılıqlı əlaqələrini tənzimlədiyini, bu əlaqələrdəki qeyri-müəyyənlikləri azaltdığını, nisbi qiymət dəyişikliklərini və əməliyyat xərclərini azaltdığını, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını təmin etdiyi fikrini irəli sürmüşdür. Bu səbəbdən, müəllifə görə, institutlar cəmiyyətlərdə siyasi, sosial və ya iqtisadi dəyişiklikləri təşviq edərək mülkiyyət hüquqları, əməliyyat xərcləri, institusional dəyişiklik və

iqtisadi inkişafa təsir göstərir (Eroğlu, 2018).

Bütün bu sadalananlardan başqa aşağıdakı səbəblər də inkişafa təsir göstərir:

- Sərvətlərin konsentrasiyası
- Kəlgə iqtisadiyyatı
- Korrupsiya, nepotizm
- İdarəetmə problemləri, xaotik idarəetmə sistemi, üç cəbhəli idarəetmə sistemləri (dövlət, silahlı qruplaşmalar, oliqarxiya)
- İnvestisiya mühitinin inkişafı üçün şəraitin yaradılmaması
- İxtisaslı əmək qüvvəsinin çatışmazlığı, insan kapitalının zəif olması
- Məhkəmə sisteminin düzgün qurulmaması
- İdxaldan asılılıq
- Kənd təsərrüfatından asılılıq

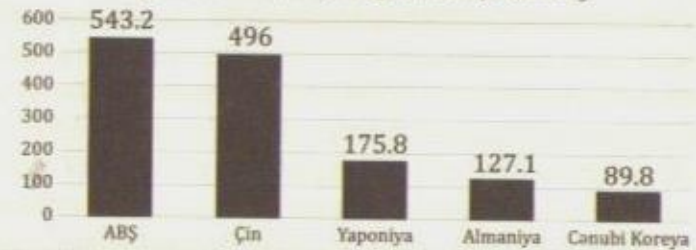
"İnkişaf iqtisadiyyatı" iqtisad elminin bir istiqaməti olaraq aşağı gəlirli ölkələrdə iqtisadi inkişaf məsələlərini, o cümlədən, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması imkanlarını öyrənir. Belə çoxamilli problemin öyrənilməsi "İnkişaf iqtisadiyyatı" predmetinin təkə iqtisadi və sosial deyil, bəzən siyasi aspektləri də əhatə etməsi ilə nəticələnir. Kitabın bu bölməsində də gördüyünüz kimi, "inkişaf iqtisadiyyatı" nı izah edərkən bəzən başqa bölmələrdə olan nəzəri-konseptual məsələləri də əhatə etməli olduq. London İqtisad Məktəbi, Birminqem Universiteti, Melburn Universiteti, Kent Universiteti, Mançester Universiteti və başqa nüfuzlu təhsil müəssisələrində "İnkişaf iqtisadiyyatı" bir predmet olaraq tədris edilir.

2.11. Tədqiqat və işləmələr

Son onilliklər ərzində dünya iqtisadi sisteminin inkişaf etməsi və bu xüsusda yeni-yeni çağırışlarla üzləşməsi elmin və texnoloji inkişafın daha da prioritetləşməsinə, sərf olunan vəsait və resursların da əhəmiyyətli şəkildə artmasına təkan vermişdir. YUNESKO-nun Statistika İnstitutunun (UIS)⁵ məlumatına görə, qlobal miqyasda tədqiqat və işləmələrə xərclənən vəsait rekord həddə - 1,7 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. Dünya üzrə bu xərclərin 80 faizi isə təxminən 10 ölkənin üzərinə düşür. ABŞ, Çin və Yaponiya dünyada tədqiqat və elmi işləmələrə ən çox vəsait ayıran ölkələrdir.

⁵<http://uis.unesco.org/apps/visualisations/research-and-development-spending/>

Şəkil 1. Dünyada tədqiqat və işləmələrə ən çox vəsait xərcləyən 5 ölkə (2017-ci il üzrə, milyard ABŞ dolları)

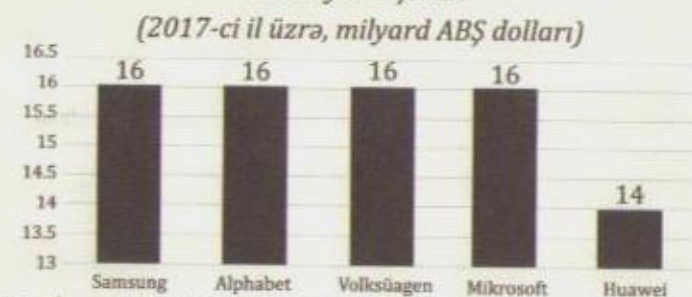

Mənbə: YUNESKO-nun Statistika İnstitutu (UNESCO Institute for Statistics, June 2019)

Qeyd edək ki, Davamlı İnkişaf Məqsədləri çərçivəsində dövlətlər 2030-cu ilə qədər tədqiqat və işləmələrə ayıracaqları vəsaiti və tədqiqatçıların sayını əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqları ilə bağlı da öhdəlik götürmüşdür.

Dünyadakı trendlər isə onu göstərir ki, hazırda dövlət büdcəsindən elmin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı özəl şirkətlər tərəfindən də tədqiqat və işləmələrə investisiya qoyuluşu artmaqdadır. Belə ki, YUNESKO-nun Statistika İnstitutunun məlumatı görə, ABŞ-da, Almaniya, İsveçdə, İsveçrədə tədqiqat və işləmələrə investisiya qoyuluşunda biznesin payı 60 faizdən çoxdur. Ümumiyyətlə, hazırda inkişaf etmiş ölkələrin bir çox iri şirkətlərinin elmi-tədqiqat xərcləri bir sıra dövlətlərin ümumi xərclərindən daha yüksəkdir. Belə şirkətlərə örnək olaraq, "Samsung" (Koreya Respublikası), "Alphabet" (ABŞ), "Volkswagen" (Almaniya), "Microsoft" (ABŞ), "Huawei" (Çin) və digərlərini göstərmək olar.

Şəkil 2. Dünyada tədqiqat və işləmələrə ən çox vəsait xərcləyən 5 şirkət (2017-ci il üzrə, milyard ABŞ dolları)

Mənbə: "Qlobal İnnovasiya İndeksi 2019" hesabatı

Dünya Bankının məlumatları da elmi istiqamətlərə sərf olunan vəsaitlərin artdığını göstərir. Belə ki, 1997-ci ildə dünya üzrə tədqiqat və

İsləmələrə çəkilən xərclərin orta göstəricisi ÜDM-in 1,97 faizi idisə, 2017-ci ildə bu göstərici 2,22 faiz təşkil etmişdir.⁶ Eyni zamanda bu indikator Cənubi Koreyada 4,55 faiz, İsraildə 4,54 faiz, İsveçrədə 3,37 faiz, İsveçdə 3,33 faiz, Yaponiyada 3,21 faiz, Danimarkada 3,06 faiz, Almaniyada 3,02 faiz, ABŞ-da 2,79 faiz, Finlandiyada 2,76 faiz, Rusiyada 1,11 faiz təşkil etmişdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) üzrə orta göstərici isə 1997-ci ildə 2 faiz olduğu halda, 2017-ci ildə 2,38 faizə yüksəlmişdir. Azərbaycanda isə tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin ÜDM-də payı dünya üzrə orta göstəricidən bir qədər aşağıdır. Son 20 ildə Azərbaycanda dövlət büdcəsindən elmə ayrılan vəsait davamlı olaraq artsa da, ÜDM-in artım sürəti daha yüksək olmuşdur. Dünya İqtisadi Forumunun 2019-cu ildəki hesablamalarına əsasən də Azərbaycan bu göstərici üzrə dünyada 94-cü yerdədir.⁷

Onu da qeyd edək ki, hazırda MDB ölkələrinin hamısında tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin ÜDM-də payı dünya üzrə orta göstəricidən aşağıdır. Ümumiyyətlə, MDB respublikaları elmi potensialın realizasiyası üzrə qlobal trendlərlə tam ayaqlaşma bilmir, tədqiqat və işləmələr sahəsində geriləmələr mövcuddur. Bunun bir səbəbi də bu ölkələrdə fundamental və tətbiqi elmlər sahəsində aparıcı qurum olan elmlər akademiyalarının qlobal çağırışlara tam cavab verə bilməməsi, islahat proseslərinin zəif aparılması, maliyyələşmə və kadr problemləridir. Bu baxımdan nisbətən aşağı göstəricilər Moldovada və Qırğızıstanda müşahidə olunur.⁸

Cədvəl 1. Elmi-texniki fəaliyyətin istiqamətləri üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclər

Ölkələr	Tarix	Elmi-texniki fəaliyyətin istiqamətləri üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclər /USD
Azərbaycan	2018-ci il	85,031,500
Befarus	2018-ci il	31,857,900
Qazaxıstan	2018-ci il	191,662,000
Qırğızıstan	2018-ci il	7,635,740
Moldova	2018-ci il	27,331,500
Rusiya	2017-ci il	16,480,300,000
Tacikistan	2017-ci il	6,625,830

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

⁶<https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS>

⁷http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

⁸<https://www.stat.gov.az/source/education/>

Təsadüfi deyildir ki, əhalinin hər min nəfərinə düşən ali təhsil müəssisələrində oxuyan tələbələrin sayı göstəriciləri üzrə ən çox azalma faizi (müvafiq olaraq, 21 və 30 faiz) müşahidə olunmaqdadır.⁹

Tədqiqat və işləmələr iqtisadi artımı tətikləyir, eyni zamanda iqtisadi artım da daha geniş miqyasda tədqiqat və işləmələrin aparılmasına imkan verir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan 15 ölkə üzrə aparılan tədqiqat göstərib ki, tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin 1 faiz artması iqtisadiyyatı 0,61 faiz böyüdə bilər.¹⁰ 2017-ci ildə tədqiqat və işləmələrə yatırılan dövlət sərmayəsinin gəlirliliyi əvvəlki 10 illə müqayisədə 20 faiz artmışdır.¹¹ Tədqiqat və işləmələr maliyyə və digər aktivlərə yatırılan sərmayədən daha çox gəlirlilik təmin edir. ABŞ-ın İnsan Genomu Layihəsinə yatırılan hər 1 dollar sərmayə yeni dərmanlar, məhsullar, xidmətlər və məşğulluq sahəsində 141 dollar dollar qazandırmışdı.

"Qlobal İnnovasiya İndeksi" hesabatında tədqiqat və işləmələr, elm və texnika sahəsində məqalələr, habelə "Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik Hesabatı"nda tədqiqat və işləmələr, elmi məqalələrin çap edilməsi göstəricilərinin təhlili onu göstərir ki, Azərbaycanın bu sahədə inkişaf potensialı böyükdür. Qlobal miqyasda elmin kommersionlaşdırılması trendi vüsət almaqdadır. Hazırda qlobal trend elm, təhsil və iqtisadiyyatın inteqrasiyasıdır. Ümumiyyətlə, elmi tədqiqat müəssisələri ilə biznes sahəsinin əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi, bu məqsədlə intellektual kapitalın və innovasiya sahibkarlığının inkişafı üçün işgüzar mühitin formalaşdırılması yeni qlobal tendensiyalardandır. Bunun üçün də **elmi tədqiqat işlərinin sənayenin və real biznesin, innovasiya iqtisadiyyatının inkişafına fokuslanması** vacibdir.

2.12. Nizami yaradıcılığında iqtisadi fikirlər

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi İli" elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalayıb. Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri

⁹<http://www.stat.gov.az/source/education/>

¹⁰<http://www.innovationfiles.org/fueling-innovation-the-rule-of-rd-in-economic-growth/>

¹¹<http://www.rdworltonline.com/how-important-is-rd-for-economic-growth/>

Şərqin misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır. Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb yaradaraq, Yaxın və Orta Şərq fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncə tarixini zənginləşdirən ecazkar söz sənəti incilərini də məhz burada ərsəyə gətirib. Nizami Gəncəvinin geniş şöhrət tapmış "Xəmsə"si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanmaqla yanaşı, həm də hazırda da aktuallığını qoruyan iqtisadi fikirlərlə də zəngindir. Nizami yaradıcılığında təməl iqtisadi biliklərdən olan qənaətlə, eyni zamanda xəsisliklə bağlı maraqlı yanaşma var. Belə bir bəndi misal çəkə bilərik:

Dünyadan əlimdə mal yoxsa əgər,

Qənaət ki vardır, kifayət edər.

Qənaət məsələsi bu gün iqtisad elminin, iqtisadi fikrin məhək daşındır. Bu gün istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fiskal dayanıqlıq və makroiqtisadi dayanıqlığın əsası qənaət rejiminin üzərində qurulub. Eyni zamanda yaşıl enerji yanaşması bundan ibarətdir ki, bizim enerjiyə etdiyimiz qənaət, həmin miqdarda enerjini istehsal etməkdən daha səmərəlidir. Bu həm ətraf mühitin qorunması, həm də iqtisadiyyat nöqtəyi-nəzərdən çox vacib bir baxışdır. Nizami demək olar ki, bütün poemalarında qənaət mövzusunə toxunur. Amma "Leyli və Məcnun" poemasında "Şadlıq və qənaət" adlı hekayəsini xüsusilə qeyd etmək istərdik. Əsərdə belə bir ifadə var: "İnsanlardan başqa bütün canlılar, qənaət evində tutmuşdur qərar". Bəli, insanlar bəzən acgözlük nümayiş etdirirək, əslində davamlı iqtisadi inkişafa xələl yetirmiş olurlar.

Beynəlxalq ərzaq təşkilatının məlumatına görə bu gün dünyadakı qida ehtiyatının üçdə biri israf olunur. Bu isə 1.3 milyon ton ərzaq deməkdir. İsraf olunan bu payın təxminən dəyəri 1 milyard dollara yaxındır. Başqa bir fakt nəzər yetirsək, digər tərəfdən dünyada hər doqquz nəfərdən biri achiq keçirir. Deməli, əslində normal qənaət olsaydı, israfçılıq olmasaydı və ərzaqdan düzgün istifadə olunsaydı, onda qida tapmaq problemi tamamilə aradan qaldırılmış olardı.

Böyük Nizami "İsgəndərnamə"də qənaətçilliyin faydasını göstərməklə yanaşı, həm də xəsislik etmənin doğru olmadığını yazır. Onun gözəl bir ifadəsini diqqətinizə çatdırım:

Xaqanın gəliri keçsə də ələ.

Sel kimi axıtma, yağıştək xərclə.

Malından bir az ye, bir az ver, ancaq

Başqalar üçün də azacıq saxla.

Dahi mütəfəkkirin yaradıcılığını diqqətlə gözdən keçirdikdə biz görürük ki, Nizami Qurandakı miyanə - yəni orta xətt paradiqmasından öz fəlsəfəsində istifadə etmişdir. Bu yanaşma bir tərəfdən qənaət etmək, digər tərəfdən xəsislikdən qorunmaqla iqtisadiyyatın bütün sferalarını - istehsal, bölgü, mübadilə, istehlakı tamamilə əhatə edir və optimallaşdırır. Yeri gəlmişkən, Nobel mükafatı laureatı Kantoroviç optimallaşmanı ötən əsrin 30-40-cı illərində kəşf etməsinə baxmayaraq, o zaman onun kəşfi düzgün başa düşülməmiş və yalnız 70-80-ci illərdə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Nizami isə 800 il bundan qabaq bu fikirləri irəli sürmüşdü ki, biz xəsisliklə qənaətin arasında dayanmalıyıq.

İkinci məsələ yığım və böhranla bağlı mübarizədir. Bu istiqamətdə Nizamının çox gözəl bir fikri var: "Yeddi gözəl" poemasında "Quraqlıq ili və Bəhramın rəiyyəyə mərhəməti" adlı hekayəsində 4 il Bəhram Şahın hakimiyyəti dövründə ölkədə quraqlıq baş verdiyi yazılır. Bəhram Şah bütün anbarların ağzını açır, kənardan da taxıl gətirir, əhaliyə yardım edir, dəstək verir. Nizami vəziyyəti belə təsvir edir:

"Səxavətli şahın dən anbarından,

Bol buğda apardı hər gələn insan.

Şahın karvanları yad ölkələrdən

Daşayıb gətirdi təzə-təzə dən.

Xəznənin pulları dönmüşdü suya,

Bəhram şah qalırdı qeydə, qayğıya".

2020-ci ildə quraqlıq böhranı, Ermənistanın hərbi fitnələrinə qarşı əks-həmlə əməliyyatı, neft qiymətlərinin tarixdə görülməmiş 15 dollara qədər azalması kimi böhranlarla Azərbaycan eyni vaxtda mübarizə apardı. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamaları göstərir ki, 2020-ci ildə Azərbaycan 40 inkişaf etməkdə olan ölkənin arasından kumulyativ fiskal dəstək nöqtəyi-nəzərindən, yəni daha çox dövlət resurslarının hesabına iqtisadiyyatın və biznesin dəstəklənməsinə görə birinci yərə çıxmışdır. Bu siyahıya bizdən dəfələrlə varlı ölkələr olan Çin, Səudiyyə Ərəbistanı və Hindistan kimi ölkələr daxildir.

Daha iki məqamı qeyd etmək olar. Bunlardan biri Nizami Gəncəvinin

elmə, insan kapitalına verdiyi dəyərdir.

**"İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti malı"**

Harvard universitetinin professoru Ricardo Hausmann texnologiyanın üç hissədən ibarət olduğunu bildirir: Texnologiyanın birinci hissəsi alətin özüdür. İkinci hissəsi ondan istifadə təlimatıdır. Əgər sənin vəsaitin varsa kompüter ala bilərsən və təlimatı da sənə e-mail vasitəsilə göndərə bilərlər. Ricardo Hausmann burda ən vacib məsələnin bilik - o kompüteri və təlimatları istifadə etmək bacarığı və səriştəsi olduğunu vurğulayır. Hansı ki, bu bilik başdan başa keçmir, onu bir yerdən başqa yerə aparmaq mümkün deyil. Nizami də yuxarıda qeyd olunan misralarda insanın bilik və bacarığı qədər böyük bir kapitalın olmadığını deyir. Təsadüfi deyil ki, bizim yaşadığımız cəmiyyətdə bilik iqtisadiyyatı, səriştə iqtisadiyyatı, bacarıqlar iqtisadiyyatı kimi anlayışlar var. Nizami Gəncəvi böyük ensiklopedik alim olaraq, bu haqda hələ 800 əvvəl yazırdı.

Dayanıqlılıq və inklüziv cəmiyyət barədə danışaq. Bizə tədris edirdilər ki, ticarətin əhəmiyyətindən bəhs edən merkantilizm 16 - 17-ci əsrlərdə formalaşmış və Fransa bu sistemin üzərində ticarət imperiyası qurmuşdu. Nizami isə merkantil iqtisadi ideyalardan çox əvvəl cəmiyyətin inkişafında ticarətin mütərəqqi rolu barədə yazırdı. Təsəvvür edin ki, bu gün Beynəlxalq Valuta Fondu, Dünya Bankı, Dünya Ticarət Təşkilatı kimi qurumlar, ötən əsrin 80-90-cı illərində qəbul olunmuş Vaşinqton Konsensusu belə azad ticarətdən danışır. Nizami azad ticarətin iqtisadiyyat üçün böyük əhəmiyyətini hələ o dövrdə qeyd edirdi.

Eyni zamanda Nizami insanın insanla, insanın cəmiyyətlə, insanın təbiətlə vəhdətini təbliğ edirdi ki, bu BMT-nin hazırkı dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə tamamilə üst-üstə düşən bir məsələdir.

Yekunda Nizaminin əmək məhsuldarlığı ilə bağlı fikirlərini onun bu beyti ilə qeyd etmək olar:

**"Hər halda sən çalış, həyat əməkdir,
Cənnət kahıllığı nəyə gərəkdir"**

Məşhur Nobel mükafatı laureatı Pol Krugmanın belə bir fikri var ki, "Məhsuldarlıq hər şey demək deyil, amma uzun müddətdə hər şey deməkdir". Faktiki olaraq Nizami Gəncəvi hələ 800 il öncə əməyi, əmək

məhsuldarlığını önə çəkməklə bu gün bütün iqtisadiyyatların çatmağa çalışdığı məhsuldarlıq hədəfini vurğulayıb. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində maliyyə proqramlaşması əsasında hesablama aparılıb və bizim hesablamalar onu göstərdi ki, Azərbaycanda bir vahid məhsulun atmasına 0.6 vahid əmək, 0.4 vahid kapital lazımdır. Bu da Azərbaycanda əməyin rolunun kapitalin rolundan daha çox olduğunu göstərir. Burada söhbət əsasən kvalifikasiyalı, savadlı, bacarıqlı əməkdən gedir ki, dahi Nizami 800 əvvəl insan kapitalının vacibliyini bizim diqqətimizə çatdırmışdı.

Nizami ilə tanış olandan sonra aydın olur ki, o həm də çox möhtəşəm bir iqtisadçıdır. İqtisadiyyat elminin yaranmasını Aristotelin vaxtı ilə "ekonomiks" sözünü elmə gətirməsilə və ya Adam Smitin bunu klassik elm formasına salması ilə əlaqələndirirlər. Amma Nizamini oxuduqca başa düşürsən ki, Nizami ensiklopedik alim olaraq, həm də iqtisadiyyat sahəsində dərin iz buraxıb və bu sahədə də ondan öyrənməyə dəyər.

Şəkil 3. İqtisadi artım amilləri

FƏSİL 3

İqtisadi artım: Azərbaycandan baxış bucağı

3.1. İlham Əliyev: İslahatçı liderin portreti

"Mən Ona özüm qədər inanıram"

Heydər Əliyev, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

3.1.1. Xarizmatik lider və "qızıl orta"

Xarizma yunan sözü olub (χάρισμα -khárisma) mənası "verilmiş, bağışlanmış"dır. İlham Əliyevin xarizması həm ulu öndərin varisi kimi, həm də sonradan öz üzərində işləməklə qazanılmış bir istedaddır. İlham Əliyev bir xarizmatik lider olmaqla - ətrafa öz güclü xarakteri, uzaqgörənliyi, rəşadət və milli maraqlara xidmət edən siyasətilə təsir göstərir, insanları inandırır və arxasınca aparır. Bu xarizma özünü tabeçiliyində olanlara münasibətdə nə qədər soyuqqanlı, tələbkar və işgüzar olaraq göstərsə, sadə insanlar - xüsusilə, şəhid ailələri, qazilər, ehtiyacı olanlarla münasibətdə bir o qədər humanist və istiqanlı rəftarla seçilir. İlham Əliyev məhz bu iki diaqonal qütbü birləşdirməklə monolit bir lider obrazı yaratmışdır. O, hökumətə bütövlükdə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsini tapşırmaqla yanaşı, əhəlinin problemlə kreditlərini dövlətin hesabına həll edilməsini təmin etmişdir. Burada qənaətlə səxavət, dövlətin fiskal maraqları ilə əhəlinin rifahı, ümumi və fərdi maraqlar arasında bir tarazlıq qorunur. İlham Əliyevin xarizmasının gücü, cazibəsi və təsir imkanlarını məhz belə "qızıl orta"da axtarmaq lazımdır.

Hazırda dünyada liderin rolu daha da artmışdır. Çində, Rusiyada, Böyük Britaniyada, Türkiyədə, ABŞ-da və s. ölkələrdə liderin rolunun artması, sağ meyillərin güclənməsi, milli maraqların önə çəkilməsi, proteksionizm, hətta ticarət müharibələrinə gedib çıxan millətlərin yarışmasının şahidiyik. Bu yarışmada güclü lider və müasir idarəetmə texnologiyalarını tətbiq edən İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan özünün rəqabətqabiliyyətini və milli təhlükəsizliyini gücləndirir.

3.1.2. Yeni iqtisadi modelin müəllifi

Ben Bernankenin "Addım atmaq cəsarəti" memuarı bu sözlərlə başlayır ki, böhran zamanı əsas qərar verməkdir və bu, istənilən qərarlılıqdan yaxşıdır. Hər bir lider həm də anında cəsarətli qərarları ilə lider olur. Prezident İlham Əliyev bir neçə dəfə, o cümlədən strateji yol xəritələri ilə yeni iqtisadi model quruculuğuna başlayanda, 2018-ci ilin prezident seçkilərindən sonra islahatların yeni səhifəsini açanda və

nəhayət 2020-ci ildə Vətən müharibəsində məhz belə cəsarətli qərarlar vermişdi.

Maykl Spens və David Brady ikinci dünya müharibəsindən sonra ən sürətlə və davamlı inkişaf edən ölkələrin təcrübəsini təhlil edərək liderin davamlı iqtisadi artımda nə dərəcədə əhəmiyyətli rol oynadığını sübut etmişdilər. Onların fikrincə, lider ilk mərhələdə modeli və strategiyayı, ona uyğun institutları formalaşdırır, ikinci mərhələdə isə lider seçilmiş modeli yeni çağırışlara uyğunlaşdırmağı bacarmalıdır. Fikrimizcə, Prezident İlham Əliyevin etdiyi də elə budur: Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelini daimi yeniləməklə, davamlı inkişafı təmin etmək.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Yaponiya, 1961-ci ildən başlayaraq Koreya, Mədəni inqilabdan sonra Çin, 1949-cu ildən Tayvan, Malayziyadan ayrıldıqdan sonra Sinqapur qarşılaşdıqları böhrandan güclü liderlər çıxardılar. Elə Malayziya "iqtisadi möcüzəsi"nin yaradıcısı – "modernizasiyanın atası" (Bapa Pemodenan) Mahathir Məhəmmədi 1981-2003-cü illərdə baş nazir olduğu halda, yenidən 2018-ci ildə 92 yaşında hakimiyyətə dəvət etdilər. Kamal Dərviş də Türkiyəni böhrandan çıxarmaq üçün 19 islahatı (adi vaxtda bu mümkün olmazdı) parlamentdə keçirməklə öz ölkəsinin inkişafını təmin etdi. Uğurlu lider hər bir böhranı və çatışmazlığı imkana çevirən və davamlılığı təmin edən liderdi.

Prezident İlham Əliyevin miqyaslı lider olması, onun dünya görüşü və intellektual potensialının zənginliyi, həmçinin qlobal düşüncə tərzini Azərbaycanın islahatlarının uğurunu təmin edir. Vaxtilə Çin lideri Deng Xiaoping öz ölkəsi üçün bazar iqtisadiyyatı modelini seçəndə, onun Sinqapur və Nyu-Yorka səfərləri Çin liderində güclü təəssüratlar yaratmışdır. Məhz xarici innovativ təcrübənin təsiri altında Deng Xiaoping Çin iqtisadi inkişaf modelinin əsasını qoydu. Prezident İlham Əliyev isə Deng Xiaoping-dən fərqli olaraq qlobal innovativ agendanın formalaşmasında özü birbaşa iştirak edir. BMT Təhlükəsizlik Şurası, Davos İqtisadi Forumu, Qoşulmama Hərəkatı, Türkdillli Ölkələrin Şurası, Mədəniyyətlərarası dialoq və s. platformalarda Prezident İlham Əliyev qlobal və regional gündəliyin formalaşdırılması prosesində iştirak etməklə yanaşı, həm də Azərbaycanın bu gündəliyə uyğun inkişafını təmin edir. Özü də bu gün Azərbaycan təkcə qlobal inkişafdan faydalanmaqla kifayətlənmir, həm də bu inkişafa multikulturalizm, tolerantlıq, iqtisadi islahatların idarə edilməsi modeli, ASAN, DOST,

Azexport və s. dəyərlər, brendlər və innovativ mexanizmlərlə rəng qatır.

3.1.3. Çağırışı imkana çevirən lider

Prezident İlham Əliyev də hər bir çətinliyi üstünlüyə çevirməyi bacaran liderdi. Azərbaycanı "coğrafiyanın lənətindən" – okeanlara birbaşa çıxışıımızın olmamasından – yan keçirərək ölkəmizi nəqliyyat-logistika habına çevirmək məhz dediyimizə nümunədir. Çünki Prezident İlham Əliyev kvant fizikasının əsas qanunlarından birinə əsaslanaraq, obyektə başqa bucaq altında baxır və belədə obyekt həmin bucağa uyğun görüntülənir. Bu halda liderə güclü fəhm və dərin təfəkkür lazımdır ki, düzgün variant – bucaq seçə bilsin. Həzrəti Əlinin belə bir deyişi var ki, "ağıllı adamın zənni də gerçək olur". İlham Əliyevin güclü intuitsiyası, mühakimə qabiliyyəti və iti ağılı hər bir vəziyyətdə optimal qərar qəbul etməyə imkan verir.

Cənab Prezident həm də Azərbaycanı digər təbii ehtiyatlarla zəngin olan ölkələrin qarşılaşdığı - "resursların lənətindən" və "orta gəlir tələsindən" məharətlə uzaqlaşdırır. İsveçin 1990-cu illərdə qarşılaşdığı iqtisadi böhran onun sonrakı inkişafı üçün imkanlar açdı, yəni problem imkana çevrildi. Yapon fəlsəfəsində "kintsugi" – "qızıl bərpa" deyilən bir anlayış var: sınımış məişət əşyasını elə zövqlə bərpa edirlər və sınığın izlərini elə saxlayırlar ki, yəni bu əşyanın sonu deyil, həyatının davamını göstərsin. Əslində cənab Prezidentin 2020-ci ildə quraqlıq, aşağı neft qiymətləri, pandemiya və Ermənistanın hərbi təxribatlarına çevik, müdrik və sistemli reaksiyası, ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi, onun çağırışı üstünlüyə necə çevirməyinin daha bir nümunəsi oldu. Əgər islahat bir incəsənətdirsə, Prezident İ.Əliyev onun ustasıdır. Çünki Prezident Əliyev "qutudan kənarı fikirləş" ("think out of the box") yanaşmasından daha bir addım irəli gedib. Onun qlobal təfəkkürü üçün ümumiyyətlə, "qutu" yoxdur.

3.1.4. İdarəetmənin "grossmeyestri"

İlham Əliyev S.Huntington və başqalarının irəli sürdüyü bürokratik siyasət modelinin (Bureaucratic politics model) Azərbaycanda işləməsinə, yəni müxtəlif marjinal qrupların dövlət siyasətini öz maraqlarına istifadə etməsinə bir an imkan vermədi. Yeltsin dövründə Rusiyanın və ya Ukraynanın yaxın tarixinin acı təcrübəsi belə qrupların siyasətə təsirinin nə ilə nəticələndiyini açıq göstərir. "Mayl qanunu"na

görə "hansı mövqeni seçməyiniz, harda oturmağınızdan asılıdır". Azərbaycanda son kadr və struktur islahatları fonunda kimin hansı mövqedə oturmasından asılı olmayaraq, hamı Prezidentin monolit komandasının üzvü kimi dövlət siyasətinə xidmət edir. Məsələn, Prezidentin yaratdığı Biznes Mühiti və Beynəlxalq Reytinglər üzrə komissiyada, onun 19 işçi qrupu və katibliyində 300 nəfər dövlət, özəl, akademiya, vətəndaş cəmiyyəti və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri cəmləniblər. Azranking.az portalı üzərindən islahatların rəqəmsal generasiyası - islahatların "həyat tsikli"nə aid bütün mərhələlərdə dövlət-özəl əməkdaşlığı və dialoqu formatı işləyir. Bu formatda "hansı mövqeyi seçməyiniz, harda oturmağınızdan asılılığı yoxdur."

Beləliklə, polievristik nəzəriyyəyə (poliheuristic theory) uyğun olaraq Prezident Əliyev qərar qəbul etmə prosesində koqnitiv və rasionel yanaşmalardan istifadə edir. Rasionel seçim modelinə (rational choice model) görə bir lider kimi İlham Əliyev məhz Azərbaycan dövlətinin maraqlarına uyğun olaraq prioritetləri düzgün müəyyənləşdirir və onların rasionel ardıcılığını təmin edir. Məsələn, 2016-2019-cu illərdə iqtisadi islahatlarla böhran aradan qaldırılan kimi, dərhal sosial islahatlarla əldə edilmiş nəticələr əhali qrupları arasında bölüşdürüldü və siyasi islahatlara, o cümlədən hakimiyyətin hər üç qanadının islahatına – dövlət idarəetmə islahatlarına "yaşıl işıq yandırıldı". Beləliklə, qısa müddətdə iqtisadi-sosial-siyasi islahatlar alqoritmı ilə ölkə tam reformat olundu. İnstitusional iqtisadçılar iqtisadi davranışların məhz təkamül prosesi və institutların iştirakı ilə formalaşdığını deyirlər. Prezident İlham Əliyevin bir lider olaraq iqtisadi, sosial və siyasi institutları təkamül yolu ilə reformat etməsi və yeni iqtisadi davranışa keçidin təmin olunması bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Azərbaycan növbəti dövrdə də bütün istiqamətlərdə texnoloji transferi sürətləndirməyə hazırdı.

3.1.5. *İslahatların rəvan yolu*

2019-cu ildə Azərbaycan tarixində ən irimiqyaslı sosial islahatlar, iqtisadi islahatlar, struktur islahatları, siyasi islahatlar, məhkəmə-hüquq islahatları və kadr islahatları aparılıb. Ölkə bir ilin ərzində tam "reformat" olduğu halda, heç bir gərginlik yaşanmayıb.

Hansı ki, başqa ölkələrdə bu çapda deyil, daha kiçikmiqyaslı islahatlar

belə ağırlı prosesə çevrilir. Məsələn, elə həmin dövrdə Fransada, Çilidə, Finlandiyada, İranda və başqa ölkələrdə islahatların necə narazılıq doğurduğunu və gərginlik yaratdığını şahidiyik. Bu ölkələrin hər biri Azərbaycana nisbətən daha böyük resurslara malikdir. Azərbaycanda isə islahatlar rəvan gedir - təkamül yolu ilə seçilibdir. Çünki cənab Prezident hansı islahatların və nə zaman aparılmasını zərgər dəqiqliyilə müəyyənləşdirir: dövlətin, biznesin və əhalinin maqlarını uzlaşdırır. Dünyada az ölkə tapılar ki, iki il dalbadal "Doing Business" hesabatında dünyanın ən islahatçı ölkələrinin sırasında olsun, amma bu islahatlar cəmiyyətin ahəngini pozmadan aparılsın.

Artıq dünyada "Azərbaycanda İqtisadi İslahatların İdarəedilməsi Modeli" deyilən bir narrativ formalaşmışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəhbəri Kristalina Georgiyeva etiraf etmişdi ki, qlobal iqtisadi artımın yavaşması fonunda İlham Əliyevin apardığı iqtisadi islahatların əhəmiyyəti yüksəkdir.

Ötən əsrin 60-cı illərində belə fikir vardı ki, Standard Oil, Kommunist Partiyası və Katolik kilsəsi ən yaxşı planlaşdırılan və idarə olunan təşkilatlar idi: gələcəyi necə planlaşdırırdırsa elə də olurdu. Sonradan strateji idarəetmə önə çıxdı. Müasir dünyada isə təkcə planlamaqla deyil, eyni zamanda günün tələbinə və gələcəyin çağırışına uyğun elastiki və çevik yanaşma önəmlidir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yaradılmış iqtisadi islahatların idarəedilməsi modeli plan və elastikliyin qovuşmasındadır. Məsələn, tikinti icazələri və elektrikə çıxış sahəsində "bir pəncərə"nin yaranması ilə onun rəqəmsallaşması elə bir ardıcılıqla və ahəngdarlıqla baş verdi ki, əvvəlcədən planlaşdırılardan fərqli, amma mükəmməl bir sistem alındı. Çünki cənab Prezidentin yanaşmasının əsasında - Venna diaqramının prinsipi dayanır: plan və elastiki yanaşmanın "qızıl ortası" tapılır.

2016-cı ildə qlobal şokların təsiri altında böhranla üzləşən Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulların istehsalı, məsələn, pambıqçılıq kütləvi işsizliyin qarşısının alınması üsullarından biri kimi istifadə edildi. 2019-cu ildən bu sahədən məhsuldarlıq artırıldı. Hazırda pambıqçılıq həm gəlirli sahədir, həm də dəyər zəncirinin sonrakı mərhələlərinin (iplik, parça və trikotaj, həmçinin digər yüngül sənayə məhsulları) inkişafında baza rolunu oynayır. Prezident İlham Əliyev cəmi üç ilin ərzində resursları

mobilizasiya etməklə çox çevik siyasətlə pambıqçılığın əvvəlcə məşğulluq, daha sonra isə məhsuldarlıq-əsaslı inkişafını təmin etdi.

3.1.6. *Üzünü gələcəyə tutan lider*

Məşhur futuroloq Kurzveil belə bir proqnoz irəli sürmüşdü ki, qarşıdakı 100 ildə 20 min il ərzində toplanan bilik qədər bilik yaranacaq. Qlobal miqyasda texnologiya artıq ədədi silsilə ilə deyil, həndəsi silsilə ilə artır. Buna uyğun idarəetmənin qanunları və texnologiyaları da dəyişir. Biz artıq xətti idarəetmədən qeyri-xətti idarəetməyə keçirik. Yunan filosofu Aristotelin belə bir fəlsəfi deyimi var: "Bir adamın dediyi ya doğrudur, ya yalan". Əslində isə bu iki kateqoriyanın arasında xeyli variasiyalar var. Lütifzadənin qeyri-səlis məntiqi də bunu deyir. Hazırda idarəetmə məhz qeyri-səlis məntiqə söykənməlidir. Artıq təkə keçmişə baxıb, gələcəyi proqnozlaşdırmaq olmur, həm də elə gələcəyə baxıb gələcəyi proqnozlaşdırmaq və idarəetmənin çevik həyata keçirmək zərurəti yaranmışdır. Biz idarəetməni rəqəmsal transformasiya etdiyimiz halda, kvant transformasiyası qarımızı döyür. İdarəetmə adaptiv və "agile" olmalıdır, yəni situasiyaya dərhal uyğunlaşma həyata keçirilməli və qərarlar verilməlidir. Prezident İlham Əliyev bu trendi gözəl bilir və çevik idarəetmə modeli yaradıb. Təsadüfi deyil ki, Davos İqtisadi Forumunun hesablamalarına görə "hökumətin dəyişikliklərə çevik reaksiyası" göstəricisinə görə Azərbaycan dünyanın 140 ölkəsinin arasında 5-ci yeri tutur. Əslində dünyada rəqabət məhz idarəetmə modelləri arasındadır. Belə olmasaydı İsrail, Koreya, Yaponiya kimi təbii sərvətləri zəngin olmayan ölkələr inkişaf edə bilməzdi. "Millətlər niyə çökür?" əsərində Əcəmoğlu və Robinsin inkişafın əsas səbəbinin institutların səmərəliliyində görürlər. Məhz Heydər Əliyev dühası və onun varisi İlham Əliyevin idarəetmə bacarığı sayəsində Azərbaycan bütün təhdidlərə rəğmən hazırda dünyanın ən islahatçı, sabit inkişaf edən və real müstəqilliyi olan ölkələrindən biridir. İlham Əliyev təkə dünənin və bu günün deyil, həm də gələcəyin lideridir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə idarəetmədə aparılan islahatlarda əvvəlcə məmur-vətəndaş təmaslarından elektrona, indi isə elektrondan rəqəmsala keçid baş verir. Eyni zamanda dövlət idarəetmə islahatları məcburetmədən könüllü riayətə, imperativ idarəetmədən tənzimlənməyə, yoxlamadan monitorinq və qiymətləndirməyə və "kölgə iqtisadiyyat"dan leqallaşmaya keçidi təmin edir.

Prezident İlham Əliyevin idarəetmə islahatlarının tərkibi kimi kadr islahatlarını aparması və gəncləri öna çəkməsi, eyni zamanda nəsilərarası varisliyi qoruması islahatın uğurunu təmin edir. Görkəmli alim Xudu Məmmədov deyirdi ki, "üzünü gəncliyə tut, səsin gələcəyə çatsın". Z-nəslə və minilliyin nəslinə stavka edilməsi və onların idarəetməyə cəlb olunması Azərbaycanın dünya ilə ayaqlaşması üçün əhəmiyyətlidir.

Prezident İlham Əliyev 2019-cu ili - fəlsəfinin mərkəzində "kamil insan" dayanan Nəsimi ili elan etmişdir. Əslində 2019-cu ildə miqyas etibarlı ilə ən iriçaplı sosial islahatların həyata keçirilməsi, bir tərəfdən rifahın yaxşılaşmasına xidmət edirdisə, digər tərəfdən də insan kapitalının inkişafına yatırılan sərmayə kimi qiymətləndirilə bilər. İlham Əliyev "kamil insan"ı 4-cü sənaye inqilabı şəraitində bu xüsusiyyətləri ilə təqdim edir: peşəkar və vətənpərvər. Məhz belə bir insan post-industrial dövrdə - xidmət sektorunun, deməli həm də insan kapitalına əsaslanan sektorun inkişafı ilə öz vətəninə xidmət edə bilər. Çünki hazırda ən böyük trend - qlobalizasiya özü də keçid dövrünü yaşayır: Ticarətin və dəyər zəncirlərinin gələcəyi daha çox xidmət sektoru və data ilə, deməli, həm də insan kapitalı ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyev bu nöqtədən - Azərbaycan insanının maraqlarından yola çıxıb.

3.1.7. *Miqyasları aşan lider*

İlham Əliyevin lider portreti ona kənardan daha çox diqqət cəlb edir. Çünki bu portret siyasəti, ideoloji, psixoloji və tarixiylə seçilir. Dost Ukraynanın Prezidenti V.Zelenski Bakıda olanda Azərbaycan Prezidentinə belə demişdi ki, "mənim bir ideyam var. Siz bir neçə dəfə rəqəmlər səsəndirdiniz - Azərbaycanda dövlət borcu azdır, son 15 ildə ümumi daxili məhsul üç dəfədən çox artıb. Bütün bunlar sizdə var, istərdik ki, bizdə də belə olsun." Bunu o ölkənin prezidenti səsəndirir ki, elə son 15 ildə orada müxtəlif rəngli inqilablar olmuşdu. Ərazisi Azərbaycandan yeddi dəfə, əhalisi 4,5 dəfə çox olan və Avropanın coğrafi mərkəzində yerləşən ölkəni Azərbaycan kimi olmağa sövq edən lider - İlham Əliyevdi! Məhz İlham Əliyevin təkamül yolu ilə irəlilətdiyi Azərbaycan bütün mötəbər dünya reytinglərində Ukraynanı üstələyir. Gürcüstan Prezidenti Salome Zurabişvili də bildirmişdi ki, "İlham Əliyev zamanəmizin ən uğurlu liderlərindən biridir". Məhz İlham Əliyevin liderlik etdiyi Azərbaycanın gerçəkləşdirdiyi infrastruktur layihələri

qonşu Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin gücləndirilməsinə təkan verməklə bu ölkədəki demokratik inkişafın əsasında dayanır. Bu gün İlham Əliyev bir siyasi lider olmaqla bu bölgədə tarazlığın, sabitliyin və inkişafın əsas qarantlarından biridir.

Sinqapur "iqtisadi möcüzəsi"nin atası Li Kuan Yu deyirdi, "bir millət təkcə sayına görə böyük deyil. Böyüklük xalqın iradəsi, birliyi, dözümlülüyü, nizam-intizamı və liderlərinin keyfiyyəti ilə ölçülür ki, məhz lider tarixdə xalqına şərəfli yer qazandırır." Azərbaycan ərazisinə görə dünyada 112-ci və əhalisinə görə 90-cı yerdə olsa da, nüfuzlu "US News"-un hesabatına görə dünyada "irəliləməsinə" (Movers) görə 35-ci ölkədir. Bunun nə demək olduğunu izah etmək üçün Azərbaycanın bu sıralamada Almaniyaya və Finlandiyaya kimi inkişaf etmiş ölkələrin arasında yerləşməsinə qeyd etmək kifayətdir. Prezident İlham Əliyev məhdud imkanlar və sərt qonşuluq (tough neighborhood) şəraitində, Azərbaycanı US News-un hesabatına görə dünyada 45-ci gücə çevirməyi bacarmışdır. Hesabata "güc" amilini müəyyənləşdirən parametrlər – iqtisadi, siyasi, hərbi olmaqla yanaşı, həm də liderin roluna yer ayrılır. Təsəvvür edin ki, bu sıralamada Azərbaycan dünyanın əhalicə ən böyük (270 milyon) müsəlman ölkəsi İndoneziyadan öndədir. Li Kuan Yunun millətin gücünün kəmiyyətdə deyil, keyfiyyət parametrlərində, o cümlədən, liderin rolunda olması barədə fikri tam yerinə düşür.

3.1.8. Birinci xanım və Portretin tamamı

Azərbaycan cəmiyyəti tarixən radikalizmi deyil təcridi, inqilabı deyil təkamülü üstün tutduğu kimi, bazar iqtisadiyyatının da daha yumşaq formasını – sosial bazar modelini tərcih edir. Frayburq məktəbində ötən əsrin 30-cu illərində yaradılmış sosial bazar modeli sonralar Almaniyanın iqtisadiyyat naziri olmuş Ludviq Erhardın təşəbbüsü ilə müzakirələrə çıxarılmış və Almaniya iqtisadi düzən kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan dünya ölkələri arasında 3-cü ən inklüziv cəmiyyət qurması göstərir ki, ölkəmizdə iqtisadi azadlıq və sosial cavabdehlik bir-birinə uğurla bağlanmışdır. Prezident İlham Əliyevin yaxın silahdaşı olaraq Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın sosial, humanitar və iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə oynadığı rolun böyük əhəmiyyəti var. Azərbaycanın sosial bazar modeli quruculuğunda bu tandem mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Mehriban Əliyevanın "softpower"dən istifadə edərək Azərbaycanı

dünyada mədəniyyət carçısı, sivilizasiyalararası dialoq məkanı və tolerantlıq nümunəsi kimi təqdim etməsi Prezident İlham Əliyevin lider portretini uğurla tamamlayır.

3.2. Azərbaycanda iqtisadi artımın mərhələləri

Azərbaycanın müstəqilliyinin 30 ili ərzində milli iqtisadiyyatımız bir neçə mərhələlərdən keçmişdir. Strateji yol xəritələrində olan yanaşmanı əsas götürərək bu mərhələləri belə təsnifləşdirmək mümkündür:

▪ **Tənəzzül dövrü (1991-1994-cü illər):** Dövlət müstəqilliyinin bərpasının ilk illərinə təsadüf edən bu dövr, Azərbaycanın müharibə şəraitində olması, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərilə üzlaşması ilə birlikdə keçmiş İttifaq respublikaları arasında ticarət əlaqələrinin zəifləməsi, nəticədə sosial-iqtisadi vəziyyətin kəskin pisləşməsi ilə xarakterizə edilə bilər. Həmin dövrdə regional qeyri-sabitlik, iqtisadi idarəetmədə səriştəsizlik, mövcud iqtisadi institutların səmərəsizliyi Azərbaycanda iqtisadi böhranı dərinləşdirmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatlarına əsasən, bu dövrdə Azərbaycan iqtisadi potensialının 60 faizini itirmiş, mövcud istehsal infrastrukturunu əhəmiyyətli şəkildə sıradan çıxarılmış, işsizliyin kəskin artımı fonunda hiperinflyasiya müşahidə edilmişdir. 1991-1994-cü illər ərzində Azərbaycanın real ÜDM-i ildə orta hesabla 17 faiz aşağı düşmüş, dövlət büdcəsinin maliyyələşməsi əsasən emissiya kanalları hesabına reallaşdırılmış, tədaviyə buraxılan milli valyuta kəskin ucuzlaşmışdır.

▪ **Dərin iqtisadi islahatlar, keçid və bərpa dövrü (1995-2003-cü illər):** Ümummilli lider Heydər Əliyevin yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonrakı bu dövr, ilk növbədə, ölkədə siyasi sabitliyin bərpası, bazar iqtisadiyyatına keçidi və səmərəli iqtisadi münasibətləri təmin edəcək strateji iqtisadi islahatların reallaşdırılması nəticəsində yüksək keyfiyyətli iqtisadi artım üçün zəmin formalaşdırılması ilə xarakterizə edilə bilər. Genişmiqyaslı torpaq islahatları, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi kimi mühüm islahatların reallaşdırılması bu dövrə təsadüf edir. Dövrün digər mühüm xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycanın yüksək sürətlə inkişafını təmin edən neft strategiyasının təməlinin məhz bu dövrdə qoyulmasıdır. 1994-cü ildə 13 şirkətdən ibarət

beynəlxalq konsorsiumla Azəri-Çıraq-Günəşli neft yataqlarının işlənməsinə dair ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu və birbaşa təşəbbüskarlığı ilə imzalanmış "Əsrin Müqaviləsi"nin ilkin iqtisadi sərəməsi özünü göstərməyə başladı. Bu dövrdə iqtisadi artım təmin edilməklə itirilmiş potensial bərpa edilmiş, milli valyutanın və qiymətlərin sabitliyinə, işsizliyin əhəmiyyətli səviyyədə azaldılmasına nail olunmuşdur. Ölkənin strateji xarici valyuta ehtiyatları formalaşdırılmış, bank sistemində etimad bərpa edilmiş, dövlət büdcəsinin dayanıqlı maliyyələşmə mənbələri təmin edilmişdir.

• **İqtisadi inkişaf və tərəqqi dövrü (2004–2014-cü illər):** Bu dövrdə reallaşdırılmış iqtisadi artım modeli Azərbaycan iqtisadiyyatını dünyanın ən sürətlə artan iqtisadiyyatlarından birinə çevirmişdir. Əldə edilmiş neft gəlirlərinin bir hissəsinin aktiv şəkildə ölkə iqtisadiyyatına investisiya edilməsi nəticəsində Azərbaycan qısa müddətdə yüksək-orta gəlirli ölkəyə çevrilmiş, sosial-iqtisadi infrastruktur tamamilə yenilənmiş, qlobal rəqabət qabiliyyətinə görə dünyada 37-ci yerdə qərarlaşmışdır. Görülən tədbirlər və təbii sərvətlərin qiymətindəki artımlar ölkə iqtisadiyyatının sıçrayışlı inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuş və 2004-2010-cu illər ərzində ÜDM ildə orta hesabla 16,9 faiz artmışdır. Neft-qaz istehsalının həcmində və qiymətinin artması neft sektoruna birbaşa xarici investisiya (BXİ) cəlb edilməsinə də öz töhfəsini vermişdir. 2006-cı ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin rəsmi açılışı olmuş və Azərbaycan qlobal səviyyədə iqtisadi əlaqələri yaxşılaşdırmaqla, neft-qaz istehsalı və ticarətinin davamlılığını təmin etmişdir. Bu illər ərzində neft gəlirləri tikinti, xidmət, dövlət idarəetməsi, müdafiə və sosial təminat kimi bir sıra digər sektorların da inkişafına birbaşa yol açmaqla ölkəyə tərəqqi gətirmişdir. İqtisadi artım prosesinin mühüm mərhələsini uğurla reallaşdırmağa imkan verən artım modeli sayəsində iqtisadiyyat 3 dəfə böyümüşdür. Bu dövr ərzində ölkədə qiymətlərin sabitliyi qorunmuş, xarici valyuta gəlirlərinin əhəmiyyətli artması nəticəsində böyük həcmdə strateji valyuta ehtiyatları formalaşdırılmış, milli valyutanın məzənnəsinin izafi möhkəmlənməsinə yol verilməməklə beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti qorunmuşdur. Dövr ərzində bank sektorunda aktivlik yüksəlmiş, əmanətlərin həcmi 11 dəfə, kreditlərin həcmi 19 dəfə artmışdır. Bu dövrdə diqqət edilməli məqamlardan biri də 2011-ci ildən sonra iqtisadi artım sürətinin aşağı

düşməsidir. İqtisadiyyata dövr ərzində qoyulan investisiyaların artmasına baxmayaraq, iqtisadi aktivliyin zəifləməsi müşahidə edilmişdir. Aktiv şəkildə kapital yığılı modeli bu dövrdən sonra özünü "doymululuq" səviyyəsinə çatmışdır.

• **Aşağı neft qiymətləri dövrü (2014-2016):** 2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya əmtəə bazarlarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşmasının və ticarət tərəfdaşlarında resesiyanın mənfə təsirləri 2015-ci ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə edilməyə başlamışdır. Mənfə təsir, ilk növbədə, tədiyə balansına, daha sonra iqtisadi artımın maliyyələşmə kanalları üzərindən iqtisadi aktivliyə ötürülmüşdür. ABŞ dollarının məzənnəsi milli valyutaya qarşı iki dəfəyə yaxın bahalaşmış, maliyyə sabitliyinin təmini üzrə bir sıra risklər formalaşmış, dövlət borcunun ödənilməsi üzrə fiskal yük artmışdır. Azərbaycan hökuməti iqtisadi aktivliyin bərpa edilməsi məqsədilə iqtisadi siyasətin daha da təkmilləşdirilməsi, institusional islahatların sürətləndirilməsi istiqamətində bir çox tədbirlər görmüşdür.

• **Bərpa dövrü (2017-2020 mart):** 2016-cı ildə Prezident İlham Əliyev strateji yol xəritələrini qəbul etmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı əvvəlcə xarici şokların mənfə təsiri nəticəsində yaranmış vəziyyətdən çıxaraq qısamüddətli dönmədə sabitləşmiş, 2017-2018-ci illərdə bərpa dövrünü keçərək, 2019-2020-ci ilin martına qədərki müddətdə inkişaf fazasına qədəm qoymuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan "Doing Business" hesabatına əsasən iki il dəlbadal dünyanın ən islahatçı ölkələrinin sırasına daxil olaraq, 190 ölkənin arasında 25-ci yerə qədər irəliləməyi bacarmışdı. 2019-cu il inqilabi sosial islahatlarla bərabər, həm də dövlət idarəetmə islahatları və iqtisadi islahatlarla yadda qalmışdır. Lakin dövrün sonunda COVID-19 pandemiyası iqtisadi inkişaf tsiklinin pik fazasına daxil olmağa imkan vermədi. Azərbaycan iqtisadiyyatı da dünya trendinə uyğun olaraq resesiya daxil oldu və 2020-ci ildə 4,3 faiz gerilədi.

• **Böhran idarəetməsi dövrü (2020-ci ilin martından başlamışdır və 2021-ci ildə yekunlaşmışdır):** Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövləti eyni vaxtda pandemiya, quraqlıq, aşağı neft qiymətləri və Ermənistanın hərbi təxribatına qarşı böhran idarəetməsi nümunəsi göstərdi. 2021-ci ilin ortalarına doğru resesiya dayandı və kövrək də olsa, iqtisadi artım bərpa olundu. Azərbaycan pandemiya ilə mübarizə nəticələrinə, eyni zamanda vaxsınlaşma siyasətinə görə öncül

mövqe tutmaqla yanaşı, həm də global səviyyədə töhfəsini verdi. 2020-ci ildə Azərbaycanda məcmu dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti dünya üzrə göstəricidən təxminən 4 dəfə az oldu. AYİB-in sorğularına əsasən orta gəlirli ölkələrin 30 faizi, aşağı gəlirli ölkələrin isə 50 faizində borc böhranı proqnozlaşdırılır. Azərbaycan qarşılaşdığı xarici şoklarla mübarizədə xarici deyil, öz resurslarına əsaslanmaqla borc dayanıqlılığını qoruya bildi. 2020-ci ildə dövlət büdcəsinin azalan gəlirləri və artan xərclərini tarazlaşdırılması üçün "fiskal fəza"dan istifadə etməklə büdcə dürüstləşdirilməsi çərçivəsində 2,3 milyard manatlıq əlavə maliyyə təminatı yaradıldı. Büdcə qaydasının tətbiqini müvəqqəti dayandırmaqla 2020-ci ildə yumşaq kontrsiklik büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi böhranla mübarizədə effektiv oldu. 2020-ci ildə pul təklifinin artması və uçot dərəcəsinin azaldılması fonunda monetar siyasətin yumşaldılması fiskal genişlənmə siyasəti ilə əlaqələndirildi. Beləliklə, fiskal və monetar siyasətin əsas hədəfi makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi aktivlik arasında balansın qorunması olub. Pandemiya əleyhinə mobilizasiya olunan 3,5 milyard manatlıq vəsait hesabına iqtisadi geriləmə yumşaldıldı, makroiqtisadi sabitlik qorundu, məşğulluğa dəstək verildi, sahibkarlara kömək olundu, sosial layihələr genişləndirildi, bank kreditləri restrukturizasiya edildi, zəmanət və subsidiyalar verildi. Bu dövrün, bütövlükdə Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindən biri Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Ordumuzun ölkəmizin ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi oldu. Beləliklə, Azərbaycan post-pandemiya və post-konflikt dövrünə qədəm qoydu.

Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır:

1. dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi.

Qeyd edilən Milli Prioritetlər, eyni zamanda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik"dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda Məcmu Buraxılış Kəsiri

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində maliyyə proqramlaşdırılması əsasında aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azərbaycanda 2020-ci ildə faktiki ÜDM potensial ÜDM-dən aşağıdır və məcmu buraxılış kəsiri (output gap) mənfi işarəyə malikdir.

Məcmu buraxılış kəsiri faktiki real ÜDM ilə potensial real ÜDM arasında fərqi göstərir. Potensial ÜDM istehsal amillərinin tam məşğulluğu (tam yüklənməsinin) şəraitində istehsal edilən məhsul buraxılışının maksimum səviyyəsidir. Nəzəriyyədə istehsal amillərinin uzunmüddətli dövrdə tam məşğulluq səviyyəsində olacağı fərz edilir. Bu səbəbdən potensial ÜDM-ə həm də istehsalın uzunmüddətli səviyyəsi və ya trendi kimi də tərif verilir. Qısamüddətli dövrdə faktiki ÜDM öz potensial səviyyəsindən kənarlaşa bilər. Bu dövrdə faktiki ÜDM-in öz potensial səviyyəsindən kənarlaşması daha çox məcmu tələblə bağlı olur. Faktiki daxili istehsalın potensial səviyyədən yuxarı olması istehsalın izafi yükləndiyini və iqtisadiyyatda hərəkətlənmə baş verdiyini bildirir. Tam tərsinə, faktiki istehsalın potensial səviyyədən aşağı olması iqtisadiyyatda deflyasiya meyillərinin olduğunu və məcmu tələbin adekvat səviyyədə olmadığını göstərir.

3.3. İqtisadi artım və tsikllər

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı bir neçə global və yerli tsiklin təsiri altındadır. İlk növbədə qısa dalğalardan başlayaq. İqtisadi tsiklə uyğun olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı 2015-2016-cı illərdə resessiya və 2017-2018-ci illərdə bərpa dövrünü keçərək, 2019-2020-ci ilin martına qədərki müddətdə inkişaf fazasına qədəm qoymuşdu. Lakin pandemiya və global şoklar Azərbaycanda 2015-2020-ci illərdə olan iqtisadi tsiklin kuliminasiya nöqtəsinə çatmasına imkan vermədi və bundan sonra yeni tsikl yaranır. Bu həm də global iqtisadi inkişaf tsikli ilə sinxronlaşdırılma olacaq. Beləliklə, 2021-ci ildən başlayaraq iqtisadi tsiklə uyğun şəkildə resesiyadan sonra yenidən bərpa dövrünə qədəm qoyacağıq. Bundan əvvəlki 2015-2020-ci illəri əhatə edən iqtisadi tsiklin pandemiya səbəbilə yarımçıq qalması, yəni pik mərhələsinə keçə bilməməyimiz,

indiki halda "genetik yaddaş"a uyğun iqtisadi artıma tətikləyici təsir göstərə bilər.

Ümumiyyətlə dünyada iqtisadi artım sürətinin aşağı düşməsi müşahidə edilir. (Bu arada COVID-19 pandemiyası səbəbilə 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatında geriləmədən sonra iqtisadi artımın BVF-nin proqnozlarına əsasən 2021-ci ildə 6 faiz, 2022-ci ildə isə 4,4 faiz olacağı proqnozlaşdırılır. Müxtəlif ölkələrdə ingilis əlifbasının hərfləri (W, V, U, K, L və s.) ilə ifadə olunan iqtisadi artım ssenariləri olacağı proqnoz edilir.) COVID-19-dan əvvəlki dövrdə qlobal iqtisadiyyat 3-3,5 faizlik illik artım tempində "ilişib qalmışdı". Hətta iqtisadi artımla bağlı "yüz ilin çöküşü" və "daimi durğunluq" kimi terminlər yaranmışdı. Klaus Şvab özünün "Dördüncü Sənaye İnqilabı" kitabında yazır ki, hazırda qlobal artımın niyə azaldığının, kapitalın yanlış bölgüsündən borclanmaya və demoqrafik dəyişikliklərə qədər bir çox fərqli izahları vardır. Şvab yalnız iki amilin qocalma və məhsuldarlığın üzərində dayanır. Çünki ikisi də, xüsusi ilə texnoloji inkişafı qarşılıqlı əlaqədədirlər. Hazırda 7,2 milyard olan dünya əhalisinin sayının 2030-cu ildə 8 milyarda, 2050-ci ildə isə 9 milyarda yüksələcəyi gözlənilir. Bu, məcmu tələbdə bir artıma səbəb olacaqdır. Lakin əlavə olaraq, güclü bir demoqrafik trend də var: qocalma. Qocalma iqtisadi təhdid yaradır. Çünki pensiya yaşları cəmiyyətin yaşlı üzvlərinin də iş qüvvəsinə qoşulmasına imkan verəcək (bir çox iqtisadi faydası olan iqtisadi məcburiyyət) şəkildə əhəmiyyətli dərəcədə artırılmadığı təqdirdə, bir tərəfdən asılı yaşlıların sayı artacaq, digər tərəfdən isə əmək qabiliyyətli yaşda olan əhəlinin sayı azalacaqdır. Dünyanın ən çox əhaliyə malik olan ölkəsi Çin qocalmanın qarşısını almaq üçün 2021-ci ildə ailələrə üç uşağa sahib olmaq üçün icazə vermişdi. Hansı ki, 2016-cı ildə Çin hökuməti ailələrə bir uşağ əvəzinə iki uşağa sahiblənmək hüququ tanımışdır. Ümumiyyətlə, COVID-19 pandemiyası da əhəlinin yaş strukturunda dərin izlər buraxmışdır.

Son on il ərzində, texnoloji tərəqqidə və innovativ investisiyalarda baş verən sürətli artıma baxmayaraq, dünya üzrə məhsuldarlıq səviyyəsində (həm əmək məhsuldarlığı, həm də Məcmu Faktor Məhsuldarlığı - MFM) durğunluq müşahidə edilir. Məhsuldarlıq paradoksunun ən son təəcəssümü - texnoloji innovasiyanın məhsuldarlığı artırma bilməməsi ilə bağlı təsəvvür - hazırki dövrün ən böyük iqtisadi sirlərindən biridir. Böyük Resesiyaadan öncə ortaya çıxan bu faktla bağlı hələ də yetərli bir

açıqlama yoxdur. Klaus Şvab bildirir ki, məhsuldarlıq, uzunmüddətli artımın və həyat standartlarındakı yüksəlmənin ən əhəmiyyətli determinantıdır. Buna görə əgər yetərsiz məhsuldarlıq səviyyəsi dördüncü sənaye inqilabı boyunca davam edərsə, o zaman iqtisadi artım da, həyat standartlarındakı yaxşılaşma da zəif olacaqdır. Dördüncü sənaye inqilabı dövründə istehsal olunan innovativ məhsul və xidmətlər əhəmiyyətli dərəcədə daha yüksək funksionallığa və keyfiyyətə malikdir, ancaq ənənəvi olaraq bildiyimiz bazarlardan tamamilə fərqli şəkildə işləyən bazarlarda təqdim olunurlar.

Dördüncü sənaye inqilabı şəraitində rəqabətqabiliyyətli olmağın əsas amili innovativ yanaşmadır. Özü də bu təkcə məhsul və xidmətləri deyil, institusional məsələlərdən başlamış insan kapitalının inkişafına qədər fərqli spektri əhatə edir.

DÖRDÜNCÜ SƏNAYE İNQILABINDA MEQA TRENDLƏR

Meqa trendləri müəyyən etmək və dördüncü sənaye inqilabının texnoloji hərəkətverici qüvvələrinin geniş mənzərəsini vermək üçün mən üç əsas klasterdən - fiziki, rəqəmsal və bioloji - ibarət olan siyahı hazırladım. Bunların hər üçü də öz aralarında dərin qarşılıqlı əlaqədədir və müxtəlif texnologiyalar bir-birilərinin reallaşdırdığı ixtira və irəliləyişlərdən qarşılıqlı şəkildə faydalanırlar.

1. Fiziki

Texnoloji meqa trendlərin dörd başlıca fiziki təzahürü var və maddi xarakter daşıdıqlarından bunları asan şəkildə görmək mümkündür:

- Avtonom nəqliyyat vasitələri;
- Üçölçülü çapetmə;
- Qabaqcıl robotlar;
- Yeni materiallar.

2. Rəqəmsal

Dördüncü sənaye inqilabının fiziki və rəqəmsal tətbiqlər arasında yaratdığı başlıca körpülərdən biri, bəzən "hər şeyin

interneti" kimi də adlandırılan əşyaların internetidir (Əİ). Əşyaların interneti ən sadə formada obyektlər (məhsullar, xidmətlər, məkanlar və.s.) ilə insanlar arasında qoşulma texnologiyaları və müxtəlif növ platformaların yaratdığı əlaqə kimi izah oluna bilər. Sensorlar və fiziki dünyadakı obyektləri virtual şəbəkələrə qoşmaq üçün istifadə edilən digər saysız-hesabsız vasitələr heyrət doğurucu sürətlə inkişaf edir. Proses çərçivəsində emaldan infrastrukturaya və səhiyyəyə qədər bütün sektorlarda transformasiya doğurucu təsir ortaya çıxacaqdır.

3. Bioloji

Bioloji sahədə, xüsusilə də genetikadakı innovasiyalar da eyni dərəcədə həyəcanvericidir. Son illərdə gen düzülüşündə, lap son dövrlərdə isə genləri aktivləşdirmə və ya dəyişdirmə prosesində xərclərin azaldılması və rahatlığın artırılması sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. "İnsan Genomu Layihəsi" 10 ildən çox müddətdə 2,7 milyard dollara başa gəlmiş halda, hazırda bir genomun düzülüşü bir neçə saat ərzində və min dollardan da az xərclə gerçəkləşdirilə bilər. Hesablama gücündə baş verən irəliləyişlərin nəticəsində artıq elm adamlarının sınaq və yanılma metodundan istifadə etmələrinə ehtiyac qalmır, bunun əvəzinə hansı spesifik genetik variasiyaların müəyyən xüsusiyyətləri və xəstəlikləri yarada bildiklərini yoxlaya bilərlər. Sintetik biologiya artıq növbəti mərhələdir. Bu, bizə DNT-ni yazıb, orqanizmləri modifikasiya etmək bacarığını qazandıracaqdır.

Klaus Şvabın

"DÖRDÜNCÜ SƏNAYE İNQİLABI" kitabından

İsrail intellektualı Yuval Noy Harari bildirir ki, 19-cu əsrdə Britaniya sənayeləşmədən sonra dünya hegemonluğuna başladı, 21-ci əsrdə də süni intellekt sahəsində önə keçən dövlət(lər) eyni ssenarini təkrarlayacaq. Hazırda süni intellekt yarışmasının önündə Çin və ABŞ gedir. Əgər süni intellektin gətirdiyi faydalar insanlar arasında bölünməyə, bəzi ölkələr yüksək texnologiyalı həblərə, qalanları isə istismar olunan data-koloniyalara çevrilə bilərlər. Hararinin fikrincə, bioloji bilik, kompyuterin gücü və data hətta insanı tam nəzarətə

götürməyə imkan verəcək. ABŞ alimi Noam Komski, rus alimləri T.V. Çerniqovskaya və S.Y. Qlazıyev bəşəriyyətin tarixində görünməmiş miqyasda texnoloji inqilabın olacağını proqnozlaşdırırlar. Akademik Qlazıyev Kondratyevin uzun dalğalar nəzəriyyəsinə əsasən texnoloji uklad anlayışını daxil edib (Qlazıyev, 1993)¹. Qlazıyevin fikrincə, hazırda yeni texnoloji dalğaya keçid dövrüdür. Azərbaycan dövləti və cəmiyyəti texnoloji inqilaba yaxşı hazırlaşmaqla, xüsusən də dördüncü və (növbəti) beşinci sənaye inqilabının nəticələrini mənimsəyib tətbiq etməklə növbəti inkişaf mərhələsində texnoloji haba çevrilməyi hədəfləyə bilər. İqtisadiyyatın və cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyası son illərdə Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. "Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 aprel 2021-ci il tarixli Fərmanında deyilir ki, ölkədə rəqəmsallaşma, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsində yeni infrastruktur quruculuğu, müasir texnologiyaların tətbiqi və modernizasiyası sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. İqtisadiyyatın və dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin, informasiya təhlükəsizliyinin və vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə İKT infrastrukturunun əsasını təşkil edən genişzolaqlı internet şəbəkəsinin inkişafı, "Hökumət buludu" (G-Cloud), "Böyükhəcmli məlumatlar" (Big Data), "Ağıllı şəhər" (Smart City) və "Ağıllı kənd" (Smart Village) kimi rəqəmsal təşəbbüslər həyata keçirilir. Azərbaycanın regionda rəqəmsal mərkəzə çevrilməsi istiqamətində ardıcıl islahatlar aparılır. Hazırda genişzolaqlı internet şəbəkəsi ölkənin bütün ərazisində tətbiq olunur, o cümlədən özəl sektorun fəaliyyəti üçün səmərəli hesab edilməyən ucqar məntəqələrdə rəqəmsal infrastruktur qurulur, dövlət şirkətləri vasitəsilə müasir xidmətlər təqdim edilir, cəmiyyətdə müvafiq sahədə vərdişlər formalaşdırılır. Dövlət "Böyükhəcmli məlumatların" (Big Data) ölkə üzrə əsas təminatçısı olmaqla yanaşı, mövcud infrastrukturun və məlumatların qorunması üzrə kibertəhlükəsizlik çağırışlarını prioritetləşdirir. Bu sahədə işləyən xidmət operatorları rəqəmsal transformasiya və kibertəhlükəsizlik üçün kritik infrastruktur və məlumat təminatçısı rolunu yerinə yetirirlər. Təhlillər göstərir ki, hazırkı mərhələdə rəqəmsal xidmət sahələrinin profil üzrə idarə edilməsinin

¹Слазнев С.Ю. 1993. Теория долгосрочного технико-экономического развития. Москва. Влэддэр

mühüm strateji əhəmiyyəti vardır. Sahəvi rabitə operatorları zəruri infrastruktur və məlumat təminatçısı funksiyasını yerinə yetirərək, rəqəmsal cəmiyyətin, o cümlədən innovasiya nəhənglərinin fəaliyyət göstərdiyi texnologiya bölgələrinin təşəkkülünə mühüm töhfə verir. Rəqəmsal transformasiya sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasəti üzrə idarəetmə, əlaqələndirmə və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, kommersiya fəaliyyəti ilə yanaşı, dövlət və ictimai əhəmiyyət daşıyan funksiyaların effektiv həyata keçirilməsi tələb olunur.

18-ci əsrin sonlarında böyük iqtisadçı Adam Smit Qərb və onun müstəmləkələri arasında qüvvələrin bərabərləşəcəyini proqnozlaşdırmışdı. İtalyan tarixçisi Giovanni Arriqi 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi "Adam Smit Pekində" kitabında Çinin fəvqəladə yüksəlişini göstərməklə dünyada kapitalın mərkəzinin Qərbdən Şərqə doğru dəyişməsinə göstərir və A.Smitin uzaqgörənliyini təsdiqləyir.

Beləliklə, dünyada üç mühüm tsiklin həlledici mərhələsində olduğumuzu qeyd edə bilərik: biznes tsikli, texnoloji inqilab və kapitalın Qərbdən Şərqə yerdəyişməsi. Azərbaycan indiki halda "2021-2025-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası", "Rəqəmsal transformasiya konsepsiyası" və Qarabağın dirçəldilməsi üzrə strategiya kimi sistem formalaşdıran sənədlər əsas olmaqla qlobal çağırışlara cavab vermək və inkişaf xəttini davam etdirmək əzmindədir.

3.4. Optimal idarəetmə

Korona-böhranın maraqlı tərəfi bu oldu ki, dünya tarixindəki əvvəlki iqtisadi böhranlara nisbətən tez aradan qaldırılır, amma əvəzində Şumpeterin dediyi "yaradıcı dağılma" (creative destruction) baş vermədi: dünyada iqtisadi artım templəri aşağıdır, inflyasiya zəifdir, bərabərsizlik artır, iqtisadiyyatın struktur irəliləyişləri əhəmiyyətli deyil. Çünki korona-böhran əslində iqtisadi deyil, tibbi təhdid idi ki, sonradan pandemiya və iqtisadi böhrana gətirdi. İqtisadiyyat 2021-2022-ci illərdə bərpa olunacaq, amma yüksək artım trayektoriyasına keçid hələ ki, proqnozlaşdırılmır. Bu arada dünyada idarəetmə modelləri üç istiqamətdə haçalanıb: totalitar rəqəmsal diktatura, sosial rifah dövləti 3.0 və kvazi-dövlət rəqəmsal sistemləri. Keynsin dediyi kimi dövlətlər "mümkünsüz trillema"da üç hədəf – azadlıq, səmərəlilik və ədalətlik

arasında seçim edirlər. Eyni zamanda dövlət və cəmiyyət arasında Əcəmoğlu və Robinsunun təsvir etdiyi kimi "dar cığır"la inkişaf xətti müəyyənləşir. Azərbaycan Dəniz Rodrikin dediyi "aralıq institutlar"la bu dövrdə dövlət və millət quruculuğu prosesini Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla aparır. Xüsusən də, ərazi bütövlüyünün bərpası, korona ilə mübarizədə son mərhələ - vaksinasiyaya ilk keçən ölkələrdən bir olmaq, aşağı neft qiymətləri şəraitində makroiqtisadi və ictimai-siyasi sabitliyi təmin etmək və yeni regional geosiyasi və geoiqtisadi arxitekturanın müəyyənləşdirilməsini görkəmli dövlət xadimi İlham Əliyevin idarəetməsinin aktivinə yazmaq olar. Prezident İlham Əliyev hər bir çağırışı imkana çevirməyi bacaran liderdir. Qaret Consun "10 faiz az demokratiya" kitabında izah olunur ki, əslində ən yaxşı nəticə optimal hökumətin qurulmasıdır. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda optimal idarəetməni qurduğundan biz dünya üçün "Böyük Depressiya"dan sonra ən böyük böhran ili - 2020-ci ili imkana çevirməyi bacardıq. Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın uğurlu fəaliyyəti ilə xüsusən də Azərbaycandakı bazar modelinə sosial rəng qatması ictimai müqavilə və harmoniya üçün vacibdir.

Yapon fəlsəfəsində "kintsugi" – "qızıl bərpa" anlayışına görə sınımış məişət əşyası elə zövqlə bərpa edilir ki, sınığın izləri qalsa da, əşyanın sonu yox, onun həyatının davamı göstərilir. 2020-ci ildə rastlaşdığımız çağırışlar həyatımızda izlərini saxlasa da, yeni reallıqda daha üstün pillədə dövlət və xalq olaraq inkişafımız üçün perspektivlər açılib.

3.5. Milli prioritetlər əsasında yeni iqtisadi inkişaf strategiyası

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Qarabağın azad edilməsindən sonra Azərbaycanda dövlət quruculuğu, milli iqtisadi inkişaf və ictimai həyat yeni mərhələyə qədəm qoyub. İndi Azərbaycanın regional güc mərkəzi olaraq mövqelərinin daha da möhkəmləndirilməsi, bu istiqamətdə yeni narrativin yaradılması qarşıda duran əsas vəzifədir.

Aya adam göndərmək mürəkkəb məsələdir, amma bəlli bir "resepti" var. İqtisadi artımın isə hər bir ölkə üçün fərqli "resepti" işlənilməlidir. Buna görə də, Amerikan professoru Matt Andryus qeyd edir ki, iqtisadi artım – kompleks problemdir və onun həlli "problemin hərəkət etdirdiyi və təkrarlara əsaslanan uyğunlaşma" (PDIA – problem-driven iterative

adaptation) yanaşması ilə mümkündür. Yəni iqtisadi artım üçün əvvəlcə problemin dəqiq diaqnozu qoyulmalıdır, daha sonra problemin həlli üçün adaptiv strategiya işlənilməlidir. Karona böhran yeni iqtisadi artım modelinə keçid üçün yaxşı imkanlar yaratmışdır. Menegment üzrə alim Con Kotter qeyd edir ki, böhranlar dərin təşkilati dəyişikliklərə səbəb olur. Digər alim Kim Kameron da bildirir ki, institusional dəyişiklikləri əsaslandırın uğurlardan deyil, böhranlardan əldə edilən nəticədir. Buna görə də böhrana imkan kimi baxmaq lazımdır. Belə bir deyim var ki, böyük hökumətlərin ortaya çıxması üçün bir böhrana ehtiyac var, lakin bütün böhranlar böyük hökumətlər yaratmır.

Milli prioritetlər sənədi əsasında iqtisadi artım probleminin dekonstruksiyası, yəni detallarına qədər xırdalanması vacibdir. Yaponların "beş niyə sualı" və ya "balıq skeleti" metodları ilə problemin daxilinə nüfuz etmək mümkündür. Məhz bu yolla problemlərin kök səbəblərini tapıb müalicə etməklə Toyota öz istehsalını demək olar ki, qüsursuz səviyyəyə çatdırı bilmişdi. 2010-cu illərdə Harvard Universitetinin dəstəyilə Albaniya hökuməti məhz bu metodologiyayı tətbiq etməklə yaratdığı strategiya əsasında ölkədə geyim sənayesinin inkişafını təmin etmişdir. Bu zaman Prezident Fərmanında göstərilədiyi kimi, iqtisadi strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsində bütün maraqlı tərəflərin cəlb edilməsilə inklüzivliyin təmin olunması nəzərdə tutulub. Strateji yol xəritələrinin yaratdığı institusional yaddaşa əsaslanaraq deyə bilərik ki, iqtisadi artımın problemlərini müəyyənləşdirəndən sonra, haradan başlamaq sualına cavab vermək üçün "3 A" (Authority, Acceptance, Ability) yanaşması tətbiq edilə bilər. Birincisi, iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün səlahiyyətin (authority) olması vacibdir, daha sonra bütün maraqlı tərəflərin problemi başa düşərək icra etməsi (acceptance), bir növ sahiblik hissənin formalaşdırılması, üçüncüsü isə, imkanların (ability) olması şərtidir.

"Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"ə uyğun olaraq, "2021-2025-ci illərə dair sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın formalaşdırılması, bu sahədə strateji planlaşmanın və idarəetmənin effektiv təşkili və əlaqələndirilməsi, habelə uyğun siyasət və islahat istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün yaradılan işçi qrupları "müzakirə şura"ları (deliberation council) rolunu oynayaraq dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri ilə birlikdə dəyər zənciri

üzrə problemləri xırdalığına qədər açmaq üçün yaradılmışdır. Asiyadakı "iqtisadi möcüzə" göstərən ölkələrin təcrübəsi "müzakirə şura"larının effektivliyini sübut edib. 200-ə qədər "müzakirə şura"sı olan Yaponiyada hətta sumo güləşinin problemlərini çözmə şura da fəaliyyət göstərir. Steykholder kapitalizminin ruhuna uyğun olaraq yalnız bütün maraqlı tərəflərin cəlb olunduğu işçi qruplarının iqtisadi problemlərə dəqiq diaqnoz qoymaq imkanları var.

Harvard Universitetində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dünya üzrə cəmi 14,5 faiz liberallaşma islahatları iqtisadi artımın sürətlənməsi ilə nəticələnib (Hausmann, R., L. Pritchett, and D. Rodrik. 2006.). 18,2 faiz halda isə iqtisadi artım iqtisadi liberallaşmanın nəticəsidir. Buna görə də Azərbaycan hazır "resept"ləri deyil, yerli konteksti nəzərə almaqla və əsas çağırışların aradan qaldırılmasına fokuslanmaqla iqtisadi artımı bərpa edə və sürətləndirə bilər.

3.6. Strateji planlaşdırma və çevik idarəetmə arasında balans

İngiltərənin baş naziri Uinston Çörçil deyirdi ki, "plan böyük əhəmiyyət kəsb etməsə də, amma planlaşdırma vacibdir". Beləliklə, Cənubi Koreyanın "iqtisadi möcüzəsini" planlar deyil, planlaşdırma prosesi özü izah edə bilər. Çünki planlaşdırma prosesi bütün steykholderləri əhatə edir, müzakirələr aparılır, ideyalar yaranır, vəziyyət öyrənilir, daha düzgün qərarlar alınır. Milli prioritetlər əsasında 2021-2025-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması üçün işçi və alt işçi qruplarının yaradılması, habelə akademik, biznes və konsaltinq nümayəndələrinin, habelə beynəlxalq partnyorların cəlbə məhz sistemli planlaşdırma baxımından əhəmiyyətlidir. Cənubi Koreyada iqtisadi artımın lideri Park Çanq Hi və Sinqapur möcüzəsinin atası Li Kuan Yu məhz bu tip strateji planlaşdırmanı həyata keçiriblər.

Bununla yanaşı inkişafa adaptiv və çevik yanaşma da lazımdır. Biz strateji planlaşdırma və çevik idarəetmə arasında balans qurmalıyıq.

3.7. Azərbaycanda iqtisadi artımın əsasları

Iqtisadi artımın sürətləndirilməsi qarşıya qoyulan əsas vəzifədir. Iqtisadi artımı coğrafi determinizm və ənənədən asılılığa (path dependance) bağlayanlar bu suala cavab verə bilmirlər ki, necə olur ki,

Sinqapur və Malayziya eyni hövzədə yerləşdikləri halda fərqli artım templəri ortaya qoymuşdur. Eyni zamanda resursların iqtisadi artımı təmin edən əsas amil olmasını da əsaslandırmaq çətindir. Belə ki, Dünya Bankının məlumatına əsasən Kanada və Konqo Respublikası təbii resurslarla eyni dərəcədə təmin olunub və buna sübut 2014-cü ildə hər iki ölkədə təbii resurslardan rentanın adambaşına 1200 ABŞ dolları təşkil etməsidir. Lakin elə həmin ili hər nəfərə düşən ÜDM həcminə görə Kanada Konqo Respublikasını təxminən səkkiz dəfə üstələyirdi. Hər iki ölkə startda resursdan asılı olduğu halda Kanadanın sonradan daha məhsuldar qeyri-resurs iqtisadiyyatı yaratdığı bəllidir. "Millətlər niyə çökür?" əsərində Əcəmoğlu və Robnson iqtisadi artım üçün institutların effektivliyini əsas gətirirlər. Məsələn, Şimali və Cənubi Koreya, eləcə də Şərqi və Qərbi Almanyanın təcrübəsi göstərir ki, hətta eyni coğrafiyada eyni millətlər müxtəlif institutların təsiri altında fərqli inkişaf səviyyələrinə malik olurlar. Təsadüfi deyil ki, istər strateji yol xəritələrində, istərsə də yeni milli prioritetlərdə intitutsional islahatlara geniş yer ayrılıb. Amma eyni bir hüquqi rejim, valyuta, makroiqtisadi şəraiti olan bir ölkənin içərisində hər nəfərə düşən gəlirin fərqlənməsi, misal üçün Türkiyədə İstanbul, İzmir, Ankara və Qarsda gəlir səviyyələrinin müxtəlifliyi məsələnin institutların effektivliyi ilə tam izah edilməsini çətinləşdirir. Harvard professoru Rikardo Hausman bu məsələnin izahını başqa bucaqdan verir. Hausmana görə iqtisadi artımda əsas məsələ kollektiv bilik və bacarıqlardır (personbayt). Çünki texnologiya hamı üçün əlçatardı, əsas bu texnologiyalardan istifadə etməyi bacaran insanların olmasıdır. Beləliklə, personbaytı çox olan dövlətlər daha mürəkkəb - kompleks məhsullar istehsal edirlər. Harvard Universitetinin hesabladığı Komplekslilik indeksi məhz bu prinsipin üzərində dayanır. Ölkə nə qədər çox kompleks məhsul istehsal etsə, bir o qədər də çox nou-haudan istifadə edəcək. Məsələn, bu gün bizim regionumuzda meyvə-tərəvəzi bütün ölkələr istehsal edə bilir, amma neft-kimya məhsulu kimi kompleks məhsulu az ölkə ərsəyə gətirir. Harvard Universitetinin təklif etdiyi metodologiya əsasında müəyyənləşdirmək olur ki, əgər ölkə iqtisadiyyatının komplekslilik səviyyəsi milli gəlir səviyyəsindən aşağıdırsa iqtisadi artım zəifləyəcək. Bizim araşdırmalar göstərir ki, bu baxımdan Azərbaycan komplekslilik indeksini milli gəlir səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq və onu aşmaqla iqtisadi artımı sürətləndirə bilər.

3.8. İqtisadi komplekslilik

Daha çox kollektiv nou-hauya malik olmaq, personbaytı artırmaq və mövcud sektorların yaxınlığında olan sektorlara keçməklə iqtisadi artımı sürətləndirmək mümkündür. Çünki biz "aşağıda asılmış meyvələri" (low-hanging fruits) dərməklə aşağı risk və mənfəətlə qənaətlənmiş olarıq. Yox əgər mövcud iqtisadiyyatımıza uyğun gəlməyən və biliklərimizi üstələyən sektorlara sıçrayış etmək istəsək, qazancımızla yanaşı, risklərimizi də artırma bilərik. Bir sözlə, pomidor kimi az kompleks və təyyarə kimi çox kompleks məhsulun arasında balanslı mövqe tutmağımız məsləhətdir ki, risk və qazancı tarazlaşdıraq. İqtisadi artımın sürətlənməsi və diversifikasiya zaman alan prosesdir, buna görə də, vaxt itirmədən milli prioritetlərin əsasında yeni strategiyaya işlənilir.

Məhsulun kompleksliliyi artdıqca, onun istehsalını daha az ölkə həyata keçirir. Biz yalnız başqalarının daha az istehsal etdiyi və daha çox kompleks olan məhsulları istehsal etməliyik ki, ixracın diversifikasiyasına nail olaq. Professor Hausman qeyd edir ki, 1960-cı illərdə Tayland və Qana eyni inkişaf səviyyəsində olsa da, indiki fərqləri altı dəfəyə yüksəlib. Çünki Tayland mərhələlərlə əvvəlcə yüngül sənaye, daha sonra elektronika və maşınqayırma sahələrinə keçid etməyi bacardı, Qana isə yerində saydı. 1971-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra xarici yardımlardan asılı vəziyyətdə olan və Kissincerin "dibsiz səbət" adlandırdığı Banqladeş bu gün Çindən sonra ikinci ən böyük geyim ixracatçısına çevrilməyi bacarıb.

Sadəəcə bir həqiqəti qəbul etməliyik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında dominant olan karbohidrogen sektoru başqa sahələrlə əlaqəsi zəifdir və buradakı nou-haunu başqa sahələrdə tətbiq etmək imkanı məhduddur. Məsələn, biz ən müasir neft texnologiyalarını və bilikləri, uzağa getməyə, plastik sənayesində istifadə edə bilmərik. Dubayın təcrübəsi göstərir ki, biz modern infrastruktur, ixtisaslı əmək qüvvəsi və əlverişli biznes mühiti təklif etməklə "əvvəlcədən potensial tələbi" (in advance of demand) yarada və sərmayə cəlb edə bilərik. Bu hesaba vaxtilə iqtisadiyyatının yarısını neft təşkil edən Dubayda "qara qızıl"ın payı hazırda 1 faizə enib. Azərbaycanın global reytinglərdə öncül mövqeyi bu baxımdan xüsusi qeyd olunmalıdır. 2020-ci ildə Azərbaycan Dünya Bankının "Doing Business 2020" hesabatında 10 ən islahatçı ölkənin

sırasında yer almışdır. Bununla da, Azərbaycan Dünya Bankı tərəfindən ardıcıl iki dəfə dünyanın ən islahatçı on ölkəsi sırasına daxil edilən nadir ölkələrdən biri kimi tarix yazdı. Bu il ölkənin global reyting sıralamasında mövqeyi 191 ölkə arasında 28-ci mövqedə qərarlaşmışdır ki, bu da əksər post-sovet, Mərkəzi Asiya və Şərqi Avropa regionu üzrə ölkələrin mövqeyindən daha yaxşı göstəricidir. Azərbaycan "Davamlı inkişaf hesabatı 2020" sənədində dünyanın 166 ölkəsi arasında "davamlı inkişaf məqsədləri indeksi" üzrə 54-cü pillədə qərarlaşmışdır. Bununla da, Azərbaycan "davamlı inkişaf məqsədləri indeksi" nə görə dünyada hər üç ölkədən ikisini qabaqlaya bilib və bu indeksə görə Azərbaycan regional liderdir. Hesabatda Rusiya 57-ci, Gürcüstan 58-ci, İran 59-cu, Qazaxıstan 65-ci, Türkiyə 70-ci, Ermənistan 75-ci və Türkmənistan 114-cü mövqedədir. "Heritage Fondu"nun "İqtisadi azadlıq indeksi 2020" də mövqeyimiz 2019-cu ildəki 60-cı yerdən 2020-ci ildə 44-cü yerədək yüksəlmişdir. Dünya İqtisadi Forumunun "Global Rəqabətlik Hesabatı"nın reyting siyahısında da mövqeyimiz 2018-ci ildəki 69-cu yerdən 2019-cu ildə 58-ci yerədək yaxşılaşmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının "Global İnnovasiyalar İndeksi 2020" reyting siyahısında da öz mövqeyini 2 pillə, Portulans İnstitutunun "Şəbəkə Hazırlığı İndeksi 2020" reytingində isə 4 pillə yaxşılaşdırmaqla, uyğun olaraq, 82 və 66-cı mövqələrdə qərarlaşmışdır. İqtisadiyyat və Sülh İnstitutunun (IEP Institute) hazırladığı "Global Terrorizm İndeksi 2020" reyting cədvəlində Azərbaycan ən təhlükəsiz ölkələrdən biri kimi 112-ci pillədə qərarlaşmışdır. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan bir sıra region ölkələrindən daha yaxşı mövqeyə sahibdir və daha təhlükəsiz ölkə hesab olunur. Örnək olaraq, müvafiq reytingdə Ukrayna 36, Rusiya 39, Qazaxıstan 93, Gürcüstan 100, Ermənistan 104-cü pillələrdədir. (reytingdə ön mövqe neqativ hesab olunur.). Uşaq Hüquqları Fondu və Erasmus Rotterdam İnstitutununun açıqladığı "Uşaq Hüquqları İndeksi 2020"-də Azərbaycan 60-cı mövqedə qərarlaşmışdır ki, bu da Rusiya (87-ci yer), Ukrayna (91-ci yer), Ermənistan (114-cü yer) və digər region ölkələrinin mövqələrindən daha yüksək göstəricidir. Nüfuzlu "Əmlak Hüquqları Alliansı"nın açıqladığı "Beynəlxalq Əmlak Hüquqları İndeksi 2020" reyting siyahısında Azərbaycan 67-ci mövqedə qərarlaşmaqla bir sıra region ölkələrini xeyli qabaqlamışdır. Örnək olaraq, müvafiq reyting

siyahısında Gürcüstan 73, Ermənistan 83, Qazaxıstan 85, Rusiya 88, Moldova isə 111-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Varlı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi artım zamanı daha çox diversifikasiyaya üstünlük vermək lazımdır. Burada bir incə məqam var. İnsanlar nə qədər dar ixtisaslaşmaya getsələr, iqtisadiyyatlar da bir o qədər diversifikasiya olacaq. Beləliklə, mikro səviyyədə ixtisaslaşma makro səviyyədə diversifikasiyaya və deməli, iqtisadi artıma gətirir.

3.9. Bilik və bacarıqların iqtisadiyyatı

Bir məsələ də var ki, biz xammal son məhsula çevirməklə paralel, həm də biliklərimizin üzərinə daha çox bilik gətirməliyik. Məsələn, meşə ilə zəngin olan Finlandiya nə oduncaq, nə də ki, mebeldən deyil, daha çox kompleks məhsullardan gəlir götürür. Finlər əvvəlcə klassik iqtisadçıların dediyi kimi oduncaq, sonralar ənənəvi iqtisadçıların məntiqinə əsasən ağac materialları və mebel istehsal etdikləri halda, nəhayətdə ağac kəsən maşınların üzərində işləyərək maşınqayırma sənayesinə keçdilər. Harvard Universitetinin Artım Laboratoriyasının hazırladığı nəzəriyyəyə əsasən Finlandiya bacarıqlarının üzərinə bacarıq gətirdi, daha sonra da Nokia telefonunun istehsalına başladı. Göründüyü kimi, Finlandiya yalnız öz xammalının üzərinə gətirdiyi dəyərlə kifayətlənmədi, həm də yeni sahələrdə iqtisadiyyatını şaxələndirməklə, personbaytlarını artırmaqla inkişaf etmiş ölkəyə çevrildi. Bu iqtisadi artımın incə fəlsəfəsidir. Böyük filosofumuz Nizami buna görə deyirdi ki, "qüvvət elmdədir!" Bizim əsas sərvətimiz insan kapitalıdır. Təhsil səviyyəsi yüksək olan Almaniyanın təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatı şaxələndirən pioner şirkətlər bəzən beyini kənardan gətirirlər. Elə "Silikon vadisi" də bu baxımdan fərqlənir. Bütün dünya "beyin ovu"ndadır, çünki iqtisadi artımı personbaytlar – bilikli və səriştəli insanlar təmin edir. Məsələn, ABŞ universitetlərində xaricdə doğulan professorlar üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan, biz miqrasiya siyasətini elə tənzimləməliyik ki, beyin axınına yol vermədən, əksinə beyin cəlb edə bilək ki, iqtisadi artımı dəstəkləyək, üstəlik modern təhsil və təlimlə bacarıq, səriştə və biliklərimizi artıraraq.

Facebook-un Whatsup-ı alması təcrübəsi göstərir ki, əgər imkan varsa, hazır texnologiyaları almaq daha sərfəlidir, nəinki onu yaratmaq.

Bu gün 50 milyard dolları aşan strateji ehtiyatlarımız imkan verir ki, mövcud texnologiyaları personbaytı ilə birlikdə alağ. Vençur fondları bu sahədə çox iş görə bilər: bir platforma olaraq izafi maliyyəni biznes ideyaların gerçəkləşməsinə yönəldər. Bir sıra suveren fondlar bu sahədə investisiyalar qoymaqla innovativ inkişafı dəstkləyirlər.

Azərbaycanın fundamental elmi tədqiqatlara nisbətən, daha çox tətbiqi elm istiqamətində getməsi məqsədəuyğun olardı. Məsələn, bizim İT şirkətlərinin soft həllər və soft development, habelə platforma yaratmaq sahəsində daha çox imkanı var, nəinki Teslanın etdiyi kimi fundamental R&D həyata keçirmək. Biz hazır texnologiyaların tətbiqi sahəsində getməliyik. Məsələn, informasiya və rabitə xidmətləri Azərbaycanda böhrana qədərki müddətdə iki-rəqəmli artım göstərmiş, 2020-ci böhran ilində isə az da olsa böyüyüb. Dördüncü Sənaye İnqilabı Mərkəzinin afilə edilmiş qurumunu yaratmaqla Azərbaycan həm də rəqabət üstünlüyü olan bio, fiziki və rəqəmsal texnologiyalar sahəsində ixtisaslaşmışdır.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi xərclər-buraxılış və tarazlıq modellərinin əsasında sahələrarası və məhsullararası multiplikator effektlərini öyrənir. Amma iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün bu kifayət etmir, həm də biliklərin – nouhauarın bir sahədən başqasına transferini təmin etmək lazımdır. Texnologiyanın üç komponenti var: alətin özü, davranış qaydası və personbayt, yəni səriştə və bilik. Aləti və ondan davranış qaydasını əldə etmək asandır, ən çətini biliklərin və səriştələrin yayılmasıdır, onun bir insandan başqasına keçididir. Məsələn, Barselona futbol klubunda Barselona şəhərindən olan futbolçular çox azdır. Barselona klubunu sahibi futbol komandasını necə yaratmağı, yəni nou-hau-nu bilir. Məhsulu necə yaratmağı bilmək – yəni nou-hou, məhsul üçün resursdan daha vacibdir. Belə olmasaydı, məhdud və əlverişsiz şəraitə malik olan İsrail özündən ərazicə 823 dəfə böyük olan Rusiyaya aqrar məhsullar ixrac etməzdi. Balıq deyil, tilov və ondan istifadə bacarığı daha vacibdir.

3.10. Artım diaqnostikası

Ricardo Hausmann, Dani Rodrik və Andres Velaskonun birgə yazdığı "Artım diaqnostikası" əsərində göstərilir ki, islahatlar biristiqamətli

deyil, kompleks olanda, yəni ən azından, başlıca problemləri aradan qaldıranda uğurlu olur. Məsələn, ötən əsrin sonlarında El Salvador və Argentina Çilidəki islahatları təkrarlasalar da, onlarda "Çili möcüzəsi" baş vermədi. Bir ölkədə eyni vaxtda bütün fundamental şərtlərin (əlvərişli biznes mühiti, sabitlik, ədalətli məhkəmə, yaxşı infrastruktur, insan kapitalı, maliyyəyə çıxış və s.) paralel mövcudluğu iqtisadi artımı təmin edə bilər, əsas şərtlərdən cəmi birinin ödənməməsi kifayətdir ki, iqtisadi artım tormozlansın. Cəmi bir sahədə idarəetmə və ya bazar uğursuzluğu qalarsa, islahatların müvəffəqiyyətinə təhlükə yarana bilər. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin beş əsas milli prioriteti paralel həyata keçirməyi tapşırması əhəmiyyətlidir.

2021-ci ildə Dünya Bankı Azərbaycanda iqtisadi artımın 2,8 faiz, gələn il 3,9 faiz olacağını proqnozlaşdırır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun "Qlobal İqtisadi Mənzərə - 2021" hesabatına əsasən Azərbaycanda iqtisadi artımın 2021-ci ildə 2,3 faiz, 2022-ci ildə isə 1,7 faiz olacağı proqnozlaşdırılır. Eyni zamanda BVF Azərbaycanda cari əməliyyatlar balansını üzrə proqnozları da pozitivə doğru yeniləmişdir. Belə ki, cari əməliyyatlar balansının defisitinin ÜDM-ə nisbəti 2021 və 2022-ci illərdə müvafiq olaraq 3,6 və 4,4 faiz olaraq proqnozlaşdırdığı halda, yeni hesabatda müvafiq defisit profisitlə əvəz olunmaqla 1,1 və 0,5 faiz ətrafında qiymətləndirilmişdir.

Birincisi, iqtisadi artımın adekvatlığı müəyyənləşdirilməlidir. Məsələn, artım faizi müqayisə oluna biləcək ölkələrdəki analoji göstərici ilə tutuşdurulmalıdır və ya artımın dövlətin qarşıya qoyduğu hədəflərə uyğunluğu araşdırılmalıdır. Milli prioritetlərdə qarşıya qoyulan məqsəd iqtisadi artımın yüksək trayektoriyaya keçirilməsidir. İkincisi, tədiyyə balansının tarazlığı və fiskal dayanıqlılıq baxımından iqtisadi artımın davamlılığına baxılmalıdır. Azərbaycanda tədiyyə və fiskal balans son illərdə ümumilikdə qənaətbəxşdir, eyni zamanda, neft amilininin təsirinin azalması trendinə uyğun olaraq iqtisadi artımın dayanıqlılığının artırılması üçün yeni strategiyada fəaliyyətlər nəzərdə tutulub. Üçüncüsü, iqtisadi artımın inklüziv olması, yəni cəmiyyətin bütün təbəqələrinin iqtisadi artımdan faydalanması üçün imkanların yaradılmasıdır. Azərbaycan inkişaf etməkdə olan ölkələrin arasında iqtisadiyyatın inklüzivliyinə görə ilk üçlükdədir və 2030-cu ilə qədər Azərbaycan əhalisinin BMT hesabatına əsasən 600 min nəfər artmasını

da nəzərə alaraq inklüzivliyin saxlanması hədəflənilir. Dördüncüsü, iqtisadi artım "baha başa gəlməli" deyil.

3.11. İqtisadiyyatın "hərəkətverici qüvvələri"

"Hərəkətverici qüvvələr" anlayışına İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində aparılmış "xərclər-buraxılış modeli" - hesablamalar əsasında cavab vermək mümkündür. Burada iki yanaşma var: birincisi, multiplikator yanaşması, digəri isə sektorun özündən əvvəl (backward linkage) və özündən sonra (forward linkage) gələn sektorlara nə dərəcədə təsir göstərməsidir. İqtisadiyyatın sahələri 4 əsas multiplikator üzrə effekt yaradır: buraxılış (output) multiplikatoru, əmək gəliri multiplikatoru, məşğulluq multiplikatoru və əlavə dəyər multiplikatoru.

Məsələn, bizim hesablamalara görə, buraxılış multiplikatoru 26 istiqamətdə, o cümlədən, elektrik avadanlığı, geyim, ərzaq, əczaçılıq, kimya və içki sənayesində 2-dən çoxdur və ən yüksəkdir. Yəni bu sahələrin buraxılışı ümumi iqtisadiyyata daha çox təsir göstərir. Neft-qaz hasilatının isə buraxılış multiplikatoru 1,16 olmaqla ən aşağı həddə yaxındır, bu sahənin artımının ümumi məhsul buraxılışına birbaşa təsiri cüzdür.

Eyni zamanda, aqrar sahə, turizm və özünüməşğulluq proqramı daha çox məşğulluq, neft-kimyası kimi sektorlar daha çox əlavə dəyər, maliyyə-bank sektoru kimi sektorlar isə daha çox əmək gəliri yaradır. Biz iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi zamanı bu xüsusiyyətləri, yəni buraxılışı, əmək gəlirlərini, məşğulluğu və əlavə dəyəri nəzərə almaqla optimallaşdırmaya getməliyik. Mövcud resurslarımız, coğrafiya, qlobal trendlər və yerli şərait, həm də ənənə və perspektivlər milli iqtisadiyyat quruculuğunda nəzərə alınması məsələlərdir.

Milli Prioritetlərdə göstərilən iqtisadi suverenliyi təmin etmək üçün ÜDM-in tərkibində xarici komponentin - qoyuluşun (input) optimallaşdırılmasına da ehtiyac var.

İqtisadi artımı tətikləyən sahələri diqqətlə seçməliyik. Məsələn,

Azərbaycanda tikintinin məhsulundan 84 sahə (downstream) faydalanır, tikinti özü isə 44 sahənin (upstream) məhsulundan və xidmətindən yararlanır. Beləliklə, tikinti elə bir həlqədir ki, onun vasitəsilə bütün zənciri tərpətmək, eyni zamanda, həm tələb, həm də təklif yaratmaq mümkündür. Qarabağda tikinti bumu bu mənada bütün iqtisadiyyatı canlandırma bilər. Tikintinin hər 3 manatlıq buraxılışına qarşı 1 manat da idxal düşdüyündən tikintidə istifadə olunan məhsul və xidmətləri də mümkün qədər yerli istehsalın hesabına təmin etməklə əlavə dəyər yarada bilərik. Tikinti qədər emal sənayesi də "upstream" və "downstream" istiqamətlərində təsir imkanlarına malikdir. Çünki istər kənd təsərrüfatı məhsulu olsun, istərsə də dağ-mədən, emal sənayesi xammal resursuna dəyər əlavə etməklə, emal dərinliyini artırmaqla iqtisadiyyatı canlandırır, əlavə dəyər və iş yeri yaradır.

"Downstream"də ticarət, maliyyə-bank, biznes, rabitə və informasiya xidmətləri, "upstream"də isə turizm daha çox təsirə malikdir. Bir sözlə, biz dəyər zəncirində həlledici həlqələrin üzərində daha çox fokuslanmaqla - nöqtəvi təsirlə iqtisadi artımı təmin edə bilərik.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində (İİTKM) bütün sektorların həm daxili resurs dəyəri əsasında rəqabət qabiliyyəti təhlil edilir, həm də sektorun başqa sahələrə təsirini ifadə edən dispersiya effekti hesablanır. Əgər iqtisadi təhlükəsizlik üçün təhdid yaratmırsa, rəqabət üstünlüyü olmayan sahələrin dəstəklənməsi lazım deyil. Əvəzində rəqabət üstünlüyü olan sahələri dəstəkləməklə resurslarımızı daha səmərəli istifadə edərək, faydamızı maksimallaşdırma bilərik.

Hazırda Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatı üçün əsas "dartıcı qüvvə" daxili tələbdir, qeyri-neft ixracının qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti təxminən 5 faizdir, qalan qeyri-neft ÜDM-in 95 faizinə yerli tələb var. Bu mənada beynəlxalq müqayisə göstərir ki, bizim ixrac potensialımız böyükdür və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti artdıqca xarici tələb daha böyük rol alacaq. Sinqapur və Maldivin təcrübəsi göstərir ki, uğur qazanan kiçik iqtisadiyyatlarda artımın əsas drayveri xarici tələb - ixrac olmalıdır. Böyük iqtisadiyyatlar, məsələn, Çində əksinə miqyas effekti imkan verir ki, daxili tələb əsas hərəkətverici olsun. Azərbaycan iqtisadi artımı daha çox xarici bazarlara çıxmaqla təmin edə bilər. Azərbaycanın qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulması üçün dağ-mədən, neft-kimya,

nəqliyyat-logistika, tekstil, emal sənayesi kimi sahələri daha perspektivlidir.

Azərbaycanın 2030-cu il hədəflərindən danışanda, biz həm də əhali artımını da nəzərə almalıyıq. 2030-cu ilə qədər əhalimiz BMT-nin proqnozlarına əsasən 600 min nəfər artacaq. Bir tərəfdən Qarabağın 167 faydalı təbii resursları, torpaq, su və meşə fondu, tarixi və mədəni abidələri, digər tərəfdən isə 600 min insan yaxın perspektivdə iqtisadiyyatımıza əlavə güc qatacaq. İstər təbii ehtiyatlar, istərsə də insan kapitalını daha səmərəli istifadə etmək üçün şərait yaratmalıyıq.

3.12. İqtisadi artım: Dəyər zəncirlərinə qoşulma, ixracyönümlülük və idxalın əvəzlənməsi

İqtisadiyyatın miqyas effekti sübut edir ki, hər bir milli iqtisadiyyat (xüsusən də kiçik) yalnız o halda uğurla inkişaf edə bilər ki, kifayət qədər həcmi olan bazarlara çıxışı olsun. Qloballaşma və ticarət müharibələrinin fonunda Azərbaycan yeni dövrdə yeni xarici iqtisadi fəaliyyət istiqamətlərinin konturlarını müəyyənləşdirərək, xüsusilə, xarici bazarlara çıxış imkanlarını yenidən qiymətləndirə bilər. Bu mənada qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulma, həmçinin effektivlik, strateji obyektlər və bazarlar axtaran xarici birbaşa sərmayələrin cəlbə məqsəduyğundur.

Azərbaycanda 10 milyonluq daxili bazar iqtisadi artım üçün yetərli tələbi təmin edə bilməz. İqtisadi artımın sürətlənməsi üçün qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulma və ixracyönümlülüyün təmin edilməsi zəruridir. Strateji yol xəritələrinə əsasən qeyri-neft sektoru üzrə ixracın hazırda adambaşına 200 ABŞ dollarından 2025-ci ildə ən azı 450 ABŞ dollarına qaldırılması hədəflənib. Başqa sözlə, biz qeyri-neft ixracını illik 15-20 faiz artırmalıyıq ki, hədəfimizə çataq. Azərbaycan iqtisadiyyatının idxal tələbi adambaşına ortalama 1000 ABŞ dollarıdır. İdxalı tarazlaşdırmaq üçün Azərbaycandan hazırda adambaşına 2 min ABŞ dolları həcmində məhsul ixrac olunur ki, bunun da 90 faizini getdikcə əlavə dəyəri azalan və qiymətləri dəyişkən olan neft-qaz təşkil edir. Deməli, qeyri-neft ixracının artımı iqtisadi təhlükəsizlik və makro sabitlik üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Amma qeyri-neft ixracının artımı kəmiyyət deyil, keyfiyyət baxımından, başqa sözlə, yaradılan mənfəət baxımından daha əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə Azərbaycanın yeni qeyri-neft ixracı

stratejiyasına ehtiyacı var.

Azərbaycanda həyata keçirilən ixracın dəstəklənməsi siyasətində dünya təcrübəsində mümkün olan hər üç istiqamətin əhatə olunması məqsəduyğundur: standart ticarət, qlobal dəyər zəncirləri və klasterial yanaşma.

Birincisi ondan başlayaq ki, müasir dünyada standart ticarətə nisbətən qlobal dəyər zəncirləri önəmini daha da artırır. Dünya Bankının hesablamalarına görə, dəyər zəncirində iştirakın 1 faiz artması hər nəfərə gəliri 1 faizdən də çox artırır, hansı ki standart ticarətdə bu göstərici 0,2 faizdi. İxracda e-ticarət və e-kommersiya önə çıxır. Azərbaycan UNESCAP-ın hesablamalarına görə, kağızsız ticarət və ticarətin asanlaşdırılması kriteriyalarına görə Cənubi Avropadan başlamış Çinə qədər geniş bir coğrafiyada lider ölkədir. Azərbaycan eyni zamanda standart ticarət imkanlarından yararlanır.

Ticarətin əhəmiyyəti: 1990-2017-ci illərdə qlobal yoxsulluq səviyyəsi 36 faizdən 9 faizə enib. Bu dövrdə inkişaf edən ölkələrin qlobal ixracatda payı 16 faizdən 30 faizə yüksəlib. Dünya Bankı tərəfindən hazırlanan "Ticarətin bölüşdürmə təsirləri" adlı araşdırmada bu və digər göstəricilər əsasında belə bir qənaət hasil olunur ki, ticarət həm də rifah halının yaxşılaşmasına xidmət edir.

Azərbaycan qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulanda məhsulun istehsalının bütün mərhələlərini (upstream, midstream və downstream) deyil, rəqabət üstünlüyü olan mərhələsində fokuslanmalıdır. Məsələn, Banqladeş, Kamboca və Vyetnam geyim sənayesini inkişaf etdirməklə xammal ixracatından hazır məhsul ixracına keçidin yaxşı nümunəsini sərgilədilər. Amma hər üç ölkə hazır paltar ixracını tekstili idxal etməklə həyata keçirdilər. Təsəvvür edin ki, hər bir kiloqram pambıq mahlıcının ixracına nisbətən pambıq paltarın ixracı üç dəfədən də çox gəlir gətirir. Azərbaycan 2019-cu ildə 122 milyon dollar pambıq mahlıcı ixrac etmişdir ki, bunun da son məhsula çevrilməsi təxminən 400 milyon dollar gətirə bilərdi. Azərbaycan 2019-cu ildə pambıq lifinin hər tonunu orta hesabla 1500 dollara satırdı, bir addım emal dərinliyini artıranda,

yəni pambıq ipliği ixrac edəndə hər tonda orta hesabla 2500 dollar qazanırıq. Beləliklə, emal dərinliyinin artırılması üçün sahibkarlar daha çox sərmayə yatırmalıdır. Bu sahibkarların gəlirlərini daha çox artıracaq və "Adam Smitin görünməz əli" ilə yeni iş yerləri, əlavə dəyər, ixrac və vergi bazası baxımından faydalı olacaq. Eyni qaydada meyvə-tərəvəz, tütən, kartof, üzüm və digər aqrar məhsulların son məhsula çevrilməsi çox vacibdir. Bu yolla Azərbaycan həm ixracını genişləndirə, həm də idxalı əvəzləşdirə bilər.

Qlobal dəyər zəncirlərində ölkə, sektor və ya şirkət səviyyəsində iştirak etmək olar. Burada iki formanı fərqləndirmək mümkündür: hürümçək formalı və ilan formalı. Məsələn, Azərbaycanda avtomobil istehsalı daha çox hürümçək formalı dəyər zəncirinə oxşayır. Müxtəlif ölkələrdən gətirilən avtomobil hissələri bizdə yığılır və son məhsula çevrilir, dəyərin bir hissəsi də bizdə qalır. Hürümçək formalı dəyər zəncirlərində üç məsələyə daha çox fikir verməliyik: məhsuldarlıq, bazarlara çıxış və dəyər zəncirində daha dərinə gedib istehsalı genişləndirmək.

İlan formalı dəyər zəncirlərini biz nəqliyyat dəhlizlərinin üzərində qura bilərik. Məsələn, Çindən Avropaya gedən fiberoptik kabel imkan verəcək ki, biz Azərbaycanda Data Mərkəzi yaradıb əldə olunmuş dataları emal edərək sataq. Hazırda dünyada da belə bir tendensiya var ki, qlobal dəyər zəncirləri həm də data axınlarının üzərində qurulur. Eyni prinsipi tətbiq etməklə Ələt Azad İqtisadi Zonasının ərazisində Orta Asiyadan gələn məhsulları emal edərək Avropaya satmaq mümkündür.

Dünyada ölkələrin dəyər zəncirlərində iştirakı da müxtəlif səviyyələrdədir. Avropa və Şərqi Asiyada qlobal dəyər zəncirləri daha çox regionun daxilində ticarətin hesabına inkişaf edir, Şimali Amerikanın yaratdığı dəyər zəncirləri isə daha çox qlobal xarakter daşıyır. Avropa və Şərqi Asiyanın geoiqtisadi tarazlıq mərkəzində yerləşən Azərbaycan bu iki nəhəng dəyər zəncirləri kompleksinin inteqrasiyasında əlverişli mövqelərə çıxıb bilər.

Qlobal dəyər zəncirləri dərin ixtisaslaşmaya aparır ki, hazırda Azərbaycanın buna ehtiyacı var. Azərbaycan post-neft dövrünün əsas drayverlərini – sektorlarını əsasən müəyyənləşdirib: turizm, aqrobiznes, nəqliyyat-logistika, neft-qaz kimyası, İKT və metallurgiya. İndi lazımdır

ki, daha dərinə gedərək subsektorları seçək və ixtisaslaşaq.

İnkişaf səviyyəsinə görə ölkələrin dəyər zəncirlərində iştirakı dörd səviyyədə ola bilər: xammal, məhdud istehsal, qabaqcıl istehsal və xidmətlər, innovativ fəaliyyətlər. Dəyər zəncirlərinə qoşulan şirkətlər daha məhsuldar və kapital-tutumlu olmağa çalışırlar, beləliklə, istehsalı genişləndirirlər və məşğulluğu təmin edirlər. Belədə dəyər zəncirlərinə qoşulan şirkətlər inkişaf edən ölkələrdə məşğul əhalinin az məhsuldar sahələrdən daha məhsuldar istehsal və xidmət sahələrinə keçidini təmin edirlər. Bir müşahidəni də deyək ki, dünya üzrə göstəricilər sübut edir ki, dəyər zəncirlərinə qoşulmaqla qadın məşğulluğu daha sürətlə artır.

Azərbaycanda SOCAR Polimer zavodunun istehsal etdiyi polimerlərin əsasında klaster yaratmaq imkanı var. Azərbaycan SOCAR Polimeri istifadəyə verməklə qabaqcıl istehsalı yaradıb. Belə ki, burada illik 300 min ton məhsul istehsal olunacaq və məhsulun 70 faizinin xarici bazarlara ixrac planlaşdırılır. Göründüyü kimi biz xammaldan məhsul istehsalına keçməklə daha çox dəyəri ölkədə saxlayırıq. Digər bir tərəfdən SOCAR Polimer multiplikasiya effekti yaradaraq ölkədə bir sıra sənaye sahələrinin inkişafını təmin edə bilər. Son illərdə Azərbaycanın ixracının artmasında SOCAR Polimer və SOCAR Karbamid kimi zavodların əhəmiyyətli rolu olub. SOCAR Polimer-in layihə müddətində 6,6 milyard dollar gəlir gətirməsi proqnozlaşdırılır. Bu gəlirin də təxminən 30 faizi xalis mənfəətdir. Buradan Azərbaycanın dövlət büdcəsinə 400 milyon dollar mənfəət vergisi və 450 milyon dollar da əlavə dəyər vergisi gəliri proqnoz olunur. SOCAR Polimerin istehsal etdiyi polietilen və polipropilen imkan verəcək ki, biz həmin məhsulları Azərbaycanda son məhsula çevirək.

Azərbaycanın əmtəə ixracı ilə yanaşı, həm də xidmət ixracına xüsusi diqqət yetirməsi məqsədəuyğundur. COVID-19 pandemiyasına qədər turizm xidmətlərinin ixracı ikirəqəmli ədədlərlə ifadə olunurdu. Bu gün Azərbaycan rezidentləri turizmlə yanaşı informasiya-kommunikasiya, nəqliyyat-logistika, təhsil, səhiyyə, maliyyə-bank, tikinti, kosmik xidmətlər sahəsində ixrac imkanlarını daha da genişləndirə bilərlər.

Azərbaycandan "kreativ ixrac"ın da genişlənmək potensialı var. Yaradıcı və mədəniyyət sənayeləri (YMS) üzrə ixrac imkanlarımız da yeni qeyri-neft ixrac strategiyasında nəzərə alınması məqamdır. Yaradıcı və mədəniyyət sənayeləri dünya iqtisadiyyatında dinamik inkişaf edən

sektorlardan biridir. YMS-lər iqtisadiyyat, mədəniyyət, yaradıcı texnologiya sahələrini birləşdirən sənaye növüdür. Beynəlxalq kateqoriya və təsnifatlandırmaya əsasən YMS-lər musiqi, rəqs və teatr, dizayn, memarlıq və moda sənəti, sənətkarlıq və təsviri sənət, film, video və foto sənəti, ədəbiyyat və nəşriyyat, reklam, TV və radio yayımı, oyunlar və yaradıcı texnologiyalardan ibarətdir. YMS-lərin inkişafına dair qlobal kontekstdə müxtəlif araşdırmalar aparılıb. Ən son təfəssilatlı analiz BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı təşkilatının 2002-2015-ci illər üzrə Yaradıcı İqtisadiyyata Baxış sənədidir. Bu sənədə əsasən YMS-lər dünya üzrə araşdırma aparılan illər ərzində orta hesabla illik 7.3%-lik artım göstəriblər. Bununla yanaşı qeyd edilən illər ərzində YMS-lərin məhsul və xidmətləri üzrə dünya ixracı iki dəfədən çox artıb. Belə ki, 2002-ci ildə bu göstərici 208 milyard dollar olduğu halda 2015-ci ildə artaraq 509 milyard dollar olub. Azərbaycanda Yaradıcı və Mədəniyyət Sənayeləri ənənəvi olaraq müxtəlif formalarda mövcuddur. Bura həm qədim sənətkarlıq növləri, həm dərin musiqi ənənələri, həm də ədəbiyyat, film, rəssamlıq, foto və digər sahələr daxildir. Azərbaycan xalqı yaradıcı və inkişafa meyilli xalq olduğundan, YMS-lər həmişə ictimai həyatda mərkəzi rol oynayıb. Qarabağın işğaldan azad olunması və Şuşanın Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi YMS-in inkişafı üçün yeni səhifənin açılması deməkdir.

Yeni qeyri-neft ixracı strategiyasında qarşıya qoyulan əsas məqsəd ixracın daha çox mənfəət gətirməsi, regionlarımızın ixraca qoşulması, ixracın coğrafiyasının şaxələndirilməsi və ixraca daha çox KOB subyektlərinin cəlb olunmasıdır.

3.13. Startap hərəkəti

Qlobal şəbəkə və data platforması olan "CB Insights"ın "Dünyanı dəyişən şirkətlər 2020" adlı hesabatında qeyd edilir ki, dünyanı dəyişmə potensialı olan 36 şirkətdən təkcə 23-ü ya Birləşmiş Ştatlarda qurulub və yaxud sonradan ora köçüb. Bu bir daha Birləşmiş Ştatların qlobal müstəvidə ən qabaqcıl innovasiya ekosisteminə malik olduğunun göstəricisidir. Bunun nəticəsidir ki, digər ölkələrdə təsis olunan innovativ layihələrin əksəriyyəti nəhəng bazar imkanlarından və şəbəkələşmə diapazonundan yararlanmaq üçün Birləşmiş Ştatlara üz tuturlar və əhatə dairələrini genişləndirmək üçün bu ölkənin ekosistemindən

faýdalanırlar. Bundan əlavə hesabatda digər ölkələrin sırasında Kanada, İsrail, İsveç, Sinqapur və Birləşmiş Krallıq yer alıb. Onu da qeyd edək ki, 200-dən artıq unikal investor həmin 36 şirkətə investisiya edib və hətta 20 investor layihələrin sırasından paralel olaraq bir neçəsinə yatırım edib. Buna görə də, Azərbaycandakı KOBİA, EnterpriseAzerbaijan.com, Inoland və başqa inkubator və akseleratorlarımız startaplarımızı qlobal miqyasda daha sistemli şəkildə hazırlamalıdır.

Dünyada startaplarda İKT-nin tətbiqi öndədir. Bəs İKT-nin məhz hansı sahələri üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələr "Dünyanı dəyişən" adına layiq görülüb? Deməli, 12 kateqoriya üzrə bölünmüş siyahıda çoxluğu səhiyyə və tibb sektoruna töhfə verəcək kateqoriyalar təşkil edir. Gəlin bir neçəsinə nəzər salaq: Süni intellektə əsaslanan zülal proqnozlaşdırması, kimyəvi dərmanları əvəz edəcək elektro-impuls terapiya, mikrobiomların utilizasiyası, psixi və ruhi xəstəliklərin o cümlədən əqli və zehni çatışmazlıqların zişansız və asudəlik yaratmayan vasitələrlə müalicəsi, həm insanlara, həm də səhiyyənin inkişafına faydalı olan genetik məlumatların etibarlı mübadiləsinə təşkil edən DNT məlumat bazarları və s. Digər kateqoriyalara nəzər salsaq burada süni intellekt, kvant kriptografiyası, karbon qazı emissiyalarının smart idarə olunması, yeni nəsil nüvə enerjisi texnologiyaları və işıq-sürətli mikroçiplər yer alır. Bunlardan daha çox maraq doğurarı işıq-sürətli mikroçiplər və foton texnologiyasına əsaslanan misli görünməmiş əməliyyat gücünə malik prosessorlardı. "Big Data"nın əhəmiyyətli olduğu bir dövrdə yeni nəsil kompüterlər daha yuxarı sürət və daha yüksək əməliyyat gücü tələb edir. Siyahıda bu kateqoriyaya daxil olan və hazırda bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən şirkətlər mikroçiplərdə elektrik-elektron transmissiyasının optik-foton transmissiyası ilə əvəzlənməsi üzərində çalışırlar. Bizim startaplarımız da dünya trendlərinə uyğun olaraq texnoloji və sosial yönümlü layihələrə daha çox üstünlük verməlidirlər.

Qlobal startap iqtisadiyyatı 2016-2018-ci illər arasında 2.8 trilyon dollar dəyər yaradıb. Bu göstərici əvvəlki dövrdən 20,6% daha çox artım və beş il əvvəlkindən isə iki dəfə çox artım deməkdir. 2018-ci ildə on illiyin ən yüksək göstəricisi – toplam olaraq 220 milyard ABŞ dolları dəyərində vençur kapital investisiyalar olunub. Ekosistemin mərkəzləşdiyi coğrafiyadan danışsaq, hər zaman ikinci Silikon Vadisinin

harada olacağı aktual mövzu olub. Amma hazırki vəziyyət və inkişaf onu göstərir ki, ikinci Silikon Vadisi olmayacaq, əksinə, ikidən qat-qat artıq, 30-a qədər Silikon Vadisi kimi ekosistemlərin formalaşacağı şübhə doğurmur. Bu həblər bütün planet üzrə ya regional olaraq mərkəzlər kimi, ya da sub-sektorlar olaraq spesifik sahələrdə yayılacaq. Doğrudur, yaxın gələcəkdə bu həblərin heç birinin Silikon Vadisi qədər böyük olacağı gözlənilmir, amma hər biri əhəmiyyətli şəkildə intensiv inkişaf edəcək.

Regionumuzda 4-cü Sənaye İnqilabı Mərkəzi ilə əməkdaşlıq quran ilk dövlət olaraq Azərbaycanın bu perspektivi nəzərə alması və bu sahədə daha çox işləməsi məqsədmüvafiq olardı. "Vergi Məcəlləsi"yə əsasən Azərbaycanda mikro və ya kiçik sahibkarlıq subyekti olan və hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən startaplar "Startap" şəhadətnaməsi aldığı tarixdən innovasiya fəaliyyətindən əldə etdikləri mənfəəti 3 il müddətinə vergidən azad olunur. Azərbaycanda 20-dən çox inkubasiya və akselerasiya mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bunların sırasında həm dövlət həm də özəl sektor tərəfindən təsis olunan mərkəzlər yer alıb. Həmçinin dövlət-özəl əməkdaşlığı çərçivəsində fəaliyyət göstərən mərkəzlər var. Inkubasiya və akselerasiya mərkəzləri və onların seçilmiş rezidentləri əhəmiyyətli sayda beynəlxalq forum və sammitlərdə iştirak ediblər. Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Məşğulluq Xidməti özünüməşğulluq proqramı çərçivəsində EnterpriseAzerbaijan.com portalı ilə birlikdə innovativ və ənənəvi olmayan layihələrə dəstək verir. Azərbaycan startap ekosisteminə təkan vermək məqsədilə İnnoland Akselerasiya və Inkubasiya Mərkəzi tərəfindən ABŞ-ın Silikon Vadisində Azərbaycanın "Tech Diasporası" yaradılıb. Burada əsas məqsəd Azərbaycanda startap ekosisteminin inkişafı, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlı startap ekosistem iştirakçılarının, innovativ texnoloji sahədə fəaliyyət göstərən azərbaycanlıların ölkəmiz ilə əlaqələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, onlar arasında əlaqələrin və birgə fəaliyyətin təmin olunmasıdır. Amerika Birləşmiş Ştatlarının "Silikon Vadisi"ndə Azərbaycan İnnovasiyalar Evinin açılış mərasimi keçirilib. Azərbaycan İnnovasiyalar Evi İnnoland Inkubasiya və Akselerasiya Mərkəzi tərəfindən yaradılıb. İnnovasiyalar Evinin əsas fəaliyyəti Azərbaycan startaplarına dəstək verməkdən ibarətdir. ABŞ-da işini qurub, genişləndirmək istəyən

startaplar "İnnovasiyalar Evi"ndən istifadə edə bilər. "İnnovasiyalar Mərkəzi"nin təşkilatçılığı və "PAŞA Holding" in baş sponsorluğu ilə həyata keçirilən "Azərbaycan 500 ASAN Startap Proqramı" yerli startapçıların bilik və bacarıqlarının artırılmasına, onların investorlara çıxışına töhfə verir. Azərbaycanda ilk dəfə EnterpriseAzerbaijan.com yerli innovativ startap və məhsul sahiblərinə "kraudfandinq" imkanları təqdim edir. Həmin layihələrin investisiya və öncədən satış əldə etmək üçün global müstəvidə beynəlxalq investor və donora ABŞ-n "kraudfandinq" (crowdfunding) platforması olan "Kickstarter" platforması üzərindən çıxışı təmin olunur. EnterpriseAzerbaijan.com portalı Nyukasl Universiteti ilə birlikdə "Creative Spark" layihəsi çərçivəsində Azərbaycanda sahibkarlığın tədrisinin inkişafı və startapların dəstəklənməsi məqsədilə fəaliyyətlər həyata keçirir.

Azərbaycanda startap hərəkatının əsas çağırışlarını belə qruplaşdırmaq olar: 1. Startaplar bir çox hallarda ardıcılıq nümayiş etdirə bilmir, "komfort zona"dan çıxmağa tələsmirlər; 2. Startapların dünya maliyyə bazarlarına çıxış üçün bacarıq və kanalları yetərli deyil; 3. Startaplar ixtisaslı kadrlar və komanda işi baxımından çətinlik çəkirlər; 4. Startapların əksəriyyəti yeni ideya əvəzinə, artıq dünyada mövcud ideyalara əsaslanırlar; 5. Startapların menecment, o cümlədən, planlama, marketinq və satış sahəsində çağırışları var; 6. Startapların dəstəklənməsi üçün daha geniş miqyasda kovorkinq, akselerator və inkubatorlara ehtiyac var; 7. Startap layihələrinə yerli investorların maraqları yetərincə deyil və s. Göstərilən çağırışlar həm startaplar, həm investorlar, həm də onların arasında əlaqələri yaradan ekosistemin bütün üzvlərinə aiddir. Deyilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycanda startap hərəkatının daha sistemli xarakter alması və iqtisadi artıma xidmət etməsi üçün kompleks tədbirlərə ehtiyac var.

3.14. Azərbaycanın post-pandemiya dövrünün üstünlükləri

Bizim fiskal fəza imkan verir ki, xarici və daxili borclanma həddini aşmadan, strateji obyektləri milli təhlükəsizliyin əleyhinə əldən vermədən, devalvasiya və vergi dərəcələrini artırmaqla yükü əhəlinin və biznesin üzərinə qoymadan iqtisadi artımı təmin etmək üçün daha rahat olaq. 2021-ci ilin martında BVF-nin yaydığı və müəllifləri Sonali Das and Philippe Wingende olan bloqda da göstərilirdi ki, post-pandemiya

dövründə iqtisadi artımı bərpa etmək üçün fiskal fəza əsas şərtlərdəndir. 2021-ci ilin əvvəlində Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatlarının ÜDM-in 1,2 mislində və xarici dövlər borcunun isə iqtisadiyyatın beşdə biri həddində olması, həmçinin dövlətin digər ehtiyatları fiskal fəzanın əlverişli miqyasını göstərir. Bundan başqa Azərbaycanda iqtisadi artım üçün ictimai-siyasi və makroiqtisadi sabitlik, yaxşı infrastruktur, dünyada 30 ən yaxşı biznes mühitlərindən biri, yüksək savadlılıq dərəcəsi və strateji investorlarla yaxşı əməkdaşlıq ənənəsi təmin olunub.

Suveys kanalında son insident Şərq-Qərb daşımalarında quru nəqliyyat infrastrukturunun imkanlarını daha da artırdı. Çinin qatarla daşımaları 2020-ci ildə 50 faiz və 2016-cı illə müqayisədə 7 dəfə çoxalıb, hətta 2021-ci ilin ilk iki ayında Çindən Avropaya gedən qatarların sayı əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə iki dəfə artıb. Avrasiyada quru daşımalarının əhəmiyyəti artdığı bir halda Zəngəzur dəhlizinin aktuallaşması və Azərbaycanın indiyədək tikdiyi Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti, altı beynəlxalq aeroport, minlərlə kilometr avtomobil və dəmir yolları Prezident İlham Əliyevin nə qədər müdrikcəsinə siyasət yürütdüyünü göstərir. Nəqliyyat-logistika sahəsində rəqabət üstünlüyümüz iqtisadi artımda öz sözünü deyə bilər.

Qarabağın reinteqrasiyası da iqtisadi artımda əhəmiyyətli rol oynayacaq. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində aparılan hesablamalar göstərir ki, Qarabağın reinteqrasiyası nəticəsində ÜDM 3 faiz, o cümlədən, kənd təsərrüfatı 10,4 faiz, mədəniyyət sənayesi 5,3 faiz, emal sənayesi 4,3 faiz, turizm 5,5 faiz, nəqliyyat xidmətləri 4,9 faiz artacaq. Eyni zamanda regional kommunikasiyaların açılması Azərbaycanda ÜDM-i 1,2% artırma bilər. Müzəffər qələbəmiz iqtisadi artım üçün zəmin yaradıb.

F.Ruzvelt deyirdi ki, "tarixdə durduğumuz nöqtə imkan və təhlükələrlə doludur", bu yaxınlarda bu fikri BVF-nın rəhbəri Kristalina Georgiyevna da təkrarladı. Azərbaycan 2020-ci ildəki Vətən müharibəsindəki qələbəsindən sonra daha çox imkanlara malikdir.

Azərbaycanın Cənubi Qafqazda gücün bütün parametrləri – iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən önə çıxması regionun geopolitikasını və geoiqtisadiyyatını yenidən şəkilləndirir. Azərbaycan regionun geopolitik mənzərəsini dəyişmək üçün quru, su və hava üstünlüyünə malikdir.

Yaradıcılığı ABŞ, Yaponiya və Fransa'nın dəniz doktrinasını qidalandıran Mahan dəniz gücünün vacibliyini qeyd edirdi. Azərbaycan dəniz donanması, dənizdə neft-qaz hasilatı, dəniz infrastrukturunu və təsərrüfatı, Xəzərdə ən böyük limanı və Xüsusi İqtisadi Zonası ilə dəniz gücünü təsbit etmişdir. Mackinder isə hesab edirdi ki, gücün mənbəyi qurudadır. Bu mənada Azərbaycanın Cənubi Qafqazda ərazisinin yarısına yaxınına, əhali və iqtisadiyyatın isə 2/3-ə qədərində malik olması ölkənin quru gücünü göstərir. Hava məkanına gəlincə deməliyik ki, Xəzər dənizi də nəzərə alınmaqla 165 min kvadrat kilometrə artıq hava məkanına və 20 beynəlxalq hava dəhlizinə nəzarət edən Azərbaycan Cənubi Qafqazda ən böyük mülki hava infrastrukturuna, ən böyük təyyarə parkına, ən çox sayda süni peykə sahib olan ölkə kimi son hərbi münaqişədə hərbi hava qüvvələrinin, xüsusilə PUA-ların üstünlüyünü nümayiş etdirdi. Beləliklə, Azərbaycanın regional liderliyi hava-su-quru istiqamətlərdə komplektləşir. Güc güc gətirər. Azərbaycanın regional üstünlüyü iqtisadi artım üçün əlavə bir təkandır.

3.15. Xərclər Buraxılış modeli və Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün multiplikator effektləri

3.15.1. Xərclər Buraxılış modeli

İqtisadi artımı qiymətləndirmək üçün ən yaxşı və asan edilə bilən analitik alətlərdən olan xərclər-buraxılış modeli rus riyaziyyatçısı və iqtisadçısı, 1925-ci ildən ABŞ-da yaşayan Vasili Leontyev tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Leontyev milli iqtisadiyyatı maddi və dəyər göstəricilərinin köməyi ilə cədvəl formasında təsvir etmişdir ki, bu da aşağıda qeyd edilən dörd hissədən ibarətdir:

- Məhsulun istehsalına çəkilən maddi xərc göstəriciləri;
- Bilavasitə istehlak, yığım və ixrac üçün istifadə olunan son məhsul göstəriciləri;
- Xalis məhsul göstəriciləri (əmək haqqı, mənfəət, xalis vergilər);
- Xalis məhsulun yenidən bölüşdürülməsi.

Cədvəlin sütunlarında dəyər ifadəsində ümumi məhsulun formalaşmasına çəkilən xərclər, üfuqi sətirlərdə isə bu məhsulun bölüşdürülməsi qeyd edilir. Bu məlumatlardan istifadə etməklə, xərclərin xüsusi çəkisini asanlıqla müəyyən etmək olar. Bu məqsədlə sütun-

dan və ya sətirdən götürülmüş (seçilmiş) göstərici ümumi məhsulun kəmiyyətinə bölünür.

Xərclər buraxılış modeli öz növbəsində müxtəlif iqtisadi göstəricilərin digər göstəricilərə təsirlərini araşdırmaq üçün geniş şəkildə istifadə edilir. Bu istiqamətdə hesablamaları aparmaq üçün müxtəlif multiplikatorlardan istifadə edilir. Belə ki, iqtisadi analizlərin aparılması üçün buraxılış, əlavə dəyər və gəlir multiplikatorlarından iqtisadi ədəbiyyatda geniş istifadə edilir.

3.15.2. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün tərtib edilən xərclər-buraxılış cədvəlləri

Xərclər-buraxılış cədvəlləri Milli Hesablar Sisteminin tərkib hissəsi kimi Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən Azərbaycanda 5 ildən bir hazırlanır. İlk dəfə 2001-ci ildə hazırlanan cədvəllərin sonuncusu 2016-cı ildə hazırlanmışdır. Xərclər-buraxılış cədvəllərinin qurulması üçün istifadə olunan əmtəə və xidmətlərin təsnifatı məqsədlərdən asılı olaraq bir neçə növ ola bilər. Azərbaycanda xərclər-buraxılış cədvəllərində əmtəə və xidmətlərin təsnifləşdirilməsi qüvvədə olan İqtisadi Fəaliyyət Növləri Təsnifatına uyğun olaraq aparılmışdır. 2016-cı ildə hazırlanan cədvəldə Azərbaycan iqtisadiyyatının 81 sektoru üçün hesablamalar aparılmışdır.

Son hazırlanan cədvəllərə əsaslanaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün buraxılış multiplikatorları, gəlir multiplikatorları və əlavə dəyər multiplikatorları yuxarıda qeyd edilən metodologiyaya əsasən hesablanmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, hesablamalar və onların nəticələri bir başa iqtisadi siyasətdə tətbiq edilməsi arzu olunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Buna görə də alınan nəticələrin iqtisadi diskussiyalarda bir növ orientir kimi istifadə edilməsi məqsədə uyğun sayıla bilər. Təbiidir ki, aparılan hesablamaların nəticələrinin realıqla uyğunluğuna əlavə edilmiş ilkin statistik məlumatlar ciddi şəkildə təsir edir.

3.15.2.1. Buraxılış multiplikatorları

Buraxılış multiplikatoru iqtisadiyyatın sahələri üzrə son məhsul istehsalının 1 manat artmasının və ya həmin məhsul üzrə tələbin (daxili və ya xarici) artmasının ümumi iqtisadiyyat üzrə son məhsul istehsalını nə qədər artıracağını hesablamağa imkan verir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün hesablanmış buraxılış multiplikatorları Cədvəl 1-də hesablanmışdır. Cədvəl 1-ə əsasən modeldən çıxan nəticələrə görə sahələr üzrə buraxılışın artımı iqtisadiyyatın digər sahələrinə müxtəlif formada təsir edir. Belə ki, ağac, ağac və mantar materialları, mebeldən başqa, samandan və hörgü materiallarından məmulatlar (2.85); kağız və kağız məmulatları (2.66); elektrik avadanlıqları (2.65); geyim və xəzlər (2.56); rezin və plastik kütlə məmulatları (2.54); dəri və dəriyə oxşar məmulatlar (2.52); mebel (2.45); tütün məmulatları (2.39); qida (yeyinti) məhsulları (2.36) istehsalı sahələri ən yüksək 10 buraxılış multiplikatorlarına malik sahələrdirlər. Digər tərəfdən isə ən kiçik buraxılış multiplikatorlarına malik olan sahələrə daş kömür və liqnit (1.00); üzvlük təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlər (1.10); məcburi sosial təminat üzrə xidmətlərdən başqa, sığorta, təkrarsığorta və pensiya təminatı xidmətləri (1.11); xam neft və təbii qaz (1.12); kompüter proqramlaşdırması, məsləhət və bununla əlaqədar xidmətlər (1.16) aid edilə bilər.

Cədvəl 1. Buraxılış multiplikatorları

Sektorlar	Buraxılış multiplikatorları
1 Ağac, ağac və mantar materialları, mebeldən başqa, samandan və hörgü materiallarından məmulatlar	2.85
2 Kağız və kağız məmulatları	2.66
3 Elektrik avadanlıqları	2.65
4 Geyim; Xəzlər	2.56
5 Resin və plastik kütlə məmulatları	2.54
6 Dəri və dəriyə oxşar məmulatlar	2.52
7 Mebel	2.45
8 Tütün məmulatları	2.39
9 Kanalizasiya xidmətləri; tullantı suları	2.37
10 Qida (yeyinti) məhsulları	2.32

Sektorlar	Buraxılış multiplikatorları
11 Əsas əczaçılıq məhsulları və əczaçılıq preparatları	2.30
12 Mərkəzi ofislərin xidmətləri; idarəetmə məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri	2.26
13 Metal filizləri	2.24
14 Mədəncixarma sənayesinin sair məhsulları	2.22
15 Mədəncixarma sənayesinə yardımçı xidmətlər	2.21
16 Digər tullantıların yığılması və ləğv edilməsi üzrə xidmətlər	2.18
17 Maşın və avadanlıqlar istisna olmaqla hazır metal məmulatları	2.17
18 Kinofilmlərin, video və televiziya proqramlarının hazırlanması, səsyazma və musiqi nəşrləri üzrə xidmətlər	2.12
19 Digər qruplara daxil edilməyən maşınlar və avadanlıqlar	2.12
20 Kompüter, elektron və optik məmulatlar	2.12
21 Çap məhsulu və informasiya daşıyıcıları	2.12
22 Kimyəvi maddələr və kimyəvi məhsullar	2.08
23 Avtomobillər, qoşqular və yarımqoşqular	2.06
24 Memarlıq və mühəndislik sahəsində xidmətlər; texniki sınaq və təhlil sahəsində xidmətlər	2.03
25 İçkilər	2.03
26 Əsas metallar	2.02
27 Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	1.97
28 Tikinti və tikinti işləri	1.95

Sektorlar	Buraxılış multiplikatorları
29 Maliyyə xidmətləri və sığorta xidmətləri sahəsində yardımçı xidmətlər	1.94
30 Kompüterlərin, şəxsi istifadə əşyalarının və məişət mallarının təmiri üzrə xidmətlər	1.93
31 Binalar və mənzərələrin dəyişdirilməsi üzrə xidmətlər	1.92
32 Sair qeyri-metal mineral məmulatlar	1.91
33 Baytarlıq xidmətləri	1.91
34 Hava nəqliyyatı xidmətləri	1.90
35 Toxuculuq məhsulları	1.89
36 Radioverilişlərin proqramlaşdırılması və yayımlanması üzrə xidmətlər	1.86
37 Sair sənaye məmulatları	1.86
38 Məlumat xidmətləri	1.83
39 Elektrik enerjisi, qaz, buxar və havanın kondisiyalaşdırılması	1.80
40 Bütövlükdə cəmiyyətə təqdim olunan dövlət idarəetməsi və müdafiə sahəsində xidmətlər; məcburi sosial təminat üzrə xidmətlər	1.79
41 Təbii su; suyun təmizlənməsi və təchizatı üzrə xidmətlər	1.78
42 Koks və emal edilmiş neft məhsulları	1.77
43 Kənd təsərrüfatı, ovculuq və oğşar xidmətlər	1.77
44 Nəşriyyat xidmətləri	1.76
45 Telekommunikasiya xidmətləri	1.74
46 Anbar və yardımçı nəqliyyat xidmətləri	1.74

Sektorlar	Buraxılış multiplikatorları
47 Yaşayışa təminatı olmayan sosial xidmətlər	1.70
48 Sosial xidmətlər	1.68
49 Tullantıların yığılması, təmizlənməsi və ləğv edilməsi üzrə xidmətlər; tullantılardan istifadə edilməsi xidmətləri	1.67
50 Səyahət agentliklərinin və turoperatorların əvvəlcədən sifariş etmə xidməti və bununla əlaqədar xidmətlər	1.66
51 Sair fərdi xidmətlərin göstərilməsi	1.63
52 Elmi tədqiqat və işləmələr sahəsində xidmətlər	1.61
53 Sair nəqliyyat avadanlıqları	1.61
54 Biznesin müdafiəsinə yönəldilmiş inzibati və sair əlavə xidmətlər	1.58
55 Səhiyyə sahəsində xidmətlər	1.57
56 İçki və yeməklərin satışı üzrə xidmətlər	1.56
57 Yaşayış üçün yerlər tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi	1.55
58 Balıq və sair balıqçılıq məhsulları; balıqçılıq məhsulları; balıqçılığa yardımçı xidmətlər	1.54
59 Kirayə və lizing xidmətləri	1.53
60 İdman, istirahət və əyləncə sahəsində xidmətlər	1.52
61 Hüquq və mühasibat uçotu sahəsində fəaliyyət	1.51
62 Qumar oyunları və mərcəlmə üzrə xidmətlər	1.51
63 Reklam və bazarın tədqiq edilməsi sahəsində xidmətlər	1.51

Sektorlar	Buraxılış multiplikatorları
64 Topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər	1.50
65 Sair peşəkar, elmi və texniki fəaliyyət sahəsində xidmətlər	1.49
66 Yaradıcılıq, incəsənət və əyləncə sahəsində xidmətlər	1.49
67 Məşğuliyyət sahəsində xidmətlər	1.47
68 Kitabxana, arxiv, muzey və sair mədəniyyət müəssisələrinin xidmətləri	1.42
69 Quru yol nəqliyyatı və boru kəməri ilə daşınma xidmətləri	1.38
70 Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər	1.36
71 İstintaq aparılması və təhlükəsizliyin qorunması üzrə xidmətlər	1.34
72 Təhsil sahəsində xidmətlər	1.33
73 Sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlərdən başqa, maliyyə fəaliyyəti üzrə xidmətlər	1.29
74 Poçt və kuryer xidmətləri	1.27
75 Meşə məhsulları, ağac tədarükü və bununla əlaqədar xidmətlər	1.21
76 Su nəqliyyatı xidmətləri	1.17
77 Kompüter proqramlaşdırması, məsləhət və bununla əlaqədar xidmətlər	1.16
78 Xam neft və təbii qaz	1.12
79 Məcburi sosial təminat üzrə xidmətlərdən başqa, sığorta, təkrarsığorta və pensiya təminatı xidmətləri	1.11

Sektorlar	Buraxılış multiplikatorları
80 Üzvlük təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlər	1.10
81 Daş kömür və liqnit	1.00

3.15.2.2. Əlavə dəyər multiplikatoru

Əlavə dəyər multiplikatoru istisadiyyatın sahələri üzrə əlavə dəyərin 1 manat artmasının ümumi iqtisadiyyat üzrə əlavə dəyərin nə qədər artacağını hesablamağa imkan verir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün hesablanmış əlavə dəyər multiplikatorları Cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Modelin nəticələrinə əsasən iqtisadiyyatın aşağıda qeyd edilən 10 sektorunda ən yüksək əlavə dəyər multiplikatorları müşahidə edilib: məşğuliyyət sahəsində xidmətlər (1.12); səhiyyə sahəsində xidmətlər (1.08); daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər (1.07); kitabxana, arxiv, muzey və sair mədəniyyət müəssisələrinin xidmətləri (1.07); yaradıcılıq, incəsənət və əyləncə sahəsində xidmətlər (1.06); xam neft və təbii qaz (1.06); su nəqliyyatı xidmətləri (1.05); sair nəqliyyat avadanlıqları (1.05); sair sənaye məmulatları (1.05); təhsil sahəsində xidmətlər (1.05). Bununla yanaşı ən aşağı əlavə dəyər multiplikatoru daş kömür və liqnit (0.00); digər tullantıların yığılması və ləğv edilməsi üzrə xidmətlər (0.15); kanalizasiya xidmətləri və tullantı suları (0.32); geyim və xəzlər (0.48); qida (yeyinti) məhsulları (0.49) istehsalı kimi sahələrdə olmuşdur.

Cədvəl 2. Əlavə dəyər multiplikatorları

Sektorlar	Əlavə dəyər multiplikatorları
1 Məşğuliyyət sahəsində xidmətlər	1.12
2 Səhiyyə sahəsində xidmətlər	1.08
3 Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər	1.07
4 Kitabxana, arxiv, muzey və sair mədəniyyət müəssisələrinin xidmətləri	1.06

Sektorlar	Əlavə dəyər multiplikatorları
5 Yaradıcılıq, incəsənət və əyləncə sahəsində xidmətlər	1.06
6 Xam neft və təbii qaz	1.05
7 Su nəqliyyatı xidmətləri	1.05
8 Sair nəqliyyat avadanlıqları	1.05
9 Sair sənaye məmulatları	1.05
10 Təhsil sahəsində xidmətlər	1.05
11 Meşə məhsulları, ağac tədarükü və bununla əlaqədar xidmətlər	1.05
12 Balıq və sair balıqçılıq məhsulları; balıqçılıq məhsulları; balıqçılığa yardımçı xidmətlər	1.05
13 İstintaq aparılması və təhlükəsizliyin qorunması üzrə xidmətləri	1.05
14 Qumar oyunları və mərcəlmə üzrə xidmətlər	1.05
15 Yaşayış üçün yerlər tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi	1.04
16 Kompüter proqramlaşdırması, məsləhət və bununla əlaqədar xidmətlər	1.04
17 Quru yol nəqliyyatı və boru kəməri ilə daşınma xidmətləri	1.04
18 Sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlərdən başqa, maliyyə fəaliyyəti üzrə xidmətlər	1.04
19 Tullantıların yığılması, təmizlənməsi və ləğv edilməsi üzrə xidmətlər; tullantılardan istifadə edilməsi xidmətləri	1.03
20 Elmi tədqiqat və işləmələr sahəsində xidmətlər	1.03
21 Üzvlük təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlər	1.03

Sektorlar	Əlavə dəyər multiplikatorları
22 Sair fərdi xidmətlərin göstərilməsi	1.03
23 Məcburi sosial təminat üzrə xidmətlərdən başqa, sığorta, təkrarsığorta və pensiya təminatı xidmətləri	1.02
24 Poçt və kuryer xidmətləri	0.99
25 İçki və yeməklərin satışı üzrə xidmətlər	0.99
26 İdman, istirahət və əyləncə sahəsində xidmətlər	0.99
27 Çap məhsulu və informasiya daşıyıcıları	0.99
28 Təbii su; suyun təmizlənməsi və təchizatı üzrə xidmətlər	0.99
29 Yaşayışa təminatlı sosial xidmətlər	0.98
30 Biznesin müdafiəsinə yönəldilmiş inzibati və sair əlavə xidmətlər	0.97
31 Topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər	0.96
32 Sosial xidmətlər	0.96
33 Reklam və bazarın tədqiq edilməsi sahəsində xidmətlər	0.96
34 Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və oxşar xidmətlər	0.95
35 Kirayə və lizing xidmətləri	0.95
36 Hüquq və mühasibat uçotu sahəsində fəaliyyət	0.94
37 Nəşriyyat xidmətləri	0.93
38 Binalar və mənzərələrin dəyişdirilməsi üzrə xidmətlər	0.93

Sektorlar	Əlavə dəyər multiplikatorları
39 Bütövlükdə cəmiyyətə təqdim olunan dövlət idarəetməsi və müdafiə sahəsində xidmətlər; məcburi sosial təminat üzrə xidmətlər	0.93
40 Avtomobillər, qoşqular və yarımqoşqular	0.92
41 Kompüter, elektron və optik məmulatlar	0.92
42 İçkilər	0.92
43 Əsas metallar	0.91
44 Tikinti və tikinti işləri	0.90
45 Kompüterlərin, şəxsi istifadə əşyalarının və məişət mallarının təmiri üzrə xidmətlər	0.90
46 Baytarlıq xidmətləri	0.89
47 Səyahət agentliklərinin və turoperatorların əvvəlcədən sifariş etmə xidməti və bununla əlaqədar xidmətlər	0.89
48 Anbar və yardımçı nəqliyyat xidmətləri	0.87
49 Məlumat xidmətləri	0.87
50 Sair peşəkar, elmi və texniki fəaliyyət sahəsində xidmətlər	0.87
51 Toxuculuq məhsulları	0.86
52 Ağac, ağac və mantar materialları, mebeldən başqa, samandan və hörgü materiallarından məmulatlar	0.85
53 Radioverilişlərin proqramlaşdırılması və yayımlanması üzrə xidmətlər	0.83
54 Mədəncixarma sənayesinə yardımçı xidmətlər	0.83
55 Telekommunikasiya xidmətləri	0.82
56 Maşın və avadanlıqlar istisna olmaqla hazır metal məmulatları	0.81

Cədvəl 3. Gəlir multiplikatorları

Sektorlar	Gəlir multiplikatorları
1 Bütövlükdə cəmiyyətə təqdim olunan dövlət idarəetməsi və müdafiə sahəsində xidmətlər; məcburi sosial təminat üzrə xidmətlər	0.88
2 Təhsil sahəsində xidmətlər	0.83
3 Tullantıların yığılması, təmizlənməsi və ləğv edilməsi üzrə xidmətlər; tullantılardan istifadə edilməsi xidmətləri	0.83
4 Təbii su; suyun təmizlənməsi və təchizatı üzrə xidmətlər	0.76
5 Elmi tədqiqat və işləmələr sahəsində xidmətlər	0.76
6 Reklam və bazarın tədqiq edilməsi sahəsində xidmətlər	0.70
7 Hüquq və mühasibat uçotu sahəsində fəaliyyət	0.69
8 Baytarlıq xidmətləri	0.65
9 Sair peşəkar, elmi və texniki fəaliyyət sahəsində xidmətlər	0.64
10 Məşğuliyət sahəsində xidmətlər	0.62
11 İstintaq aparılması və təhlükəsizliyin qorunması üzrə xidmətləri	0.58
12 Biznesin müdafiəsinə yönəldilmiş inzibati və sair əlavə xidmətlər	0.54
13 Kirayə və lizing xidmətləri	0.52
14 Memarlıq və mühəndislik sahəsində xidmətlər; texniki sınaq və təhlil sahəsində xidmətlər	0.52
15 Binalar və mənzərələrin dəyişdirilməsi üzrə xidmətlər	0.51

Sektorlar	Gəlir multiplikatorları
16 Səyahət agentliklərinin və turoperatorların əvvəlcədən sifariş etmə xidməti və bununla əlaqədar xidmətlər	0.49
17 Mərkəzi ofislərin xidmətləri; idarəetmə məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri	0.45
18 Səhiyyə sahəsində xidmətlər	0.43
19 Yaşayışa təminatlı sosial xidmətlər	0.39
20 Sosial xidmətlər	0.38
21 Kitabxana, arxiv, muzey və sair mədəniyyət müəssisələrinin xidmətləri	0.35
22 Yaradıcılıq, incəsənət və əyləncə sahəsində xidmətlər	0.35
23 Qumar oyunları və mərcəlmə üzrə xidmətlər	0.35
24 İdman, istirahət və əyləncə sahəsində xidmətlər	0.33
25 Sığorta və pensiya təminatı üzrə xidmətlərdən başqa, maliyyə fəaliyyəti üzrə xidmətlər	0.29
26 Kompüter proqramlaşdırması, məsləhət və bununla əlaqədar xidmətlər	0.29
27 Məcburi sosial təminat üzrə xidmətlərdən başqa, sığorta, təkrarsığorta və pensiya təminatı xidmətləri	0.28
28 Kanalizasiya xidmətləri; tullantı suları	0.26
29 Nəşriyyat xidmətləri	0.25
30 Topdan və pərakəndə satış xidmətləri; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri üzrə xidmətlər	0.25
31 Sair nəqliyyat avadanlıqları	0.24
32 Sair sənaye məmulatları	0.24

Sektorlar	Gəlir multiplikatorları
33 Məlumat xidmətləri	0.24
34 Radioverilişlərin proqramlaşdırılması və yayımlanması üzrə xidmətlər	0.23
35 Çap məhsulu və informasiya daşıyıcıları	0.23
36 Telekommunikasiya xidmətləri	0.22
37 Maliyyə xidmətləri və sığorta xidmətləri sahəsində yardımçı xidmətlər	0.22
38 Avtomobillər, qoşqular və yarımqoşqular	0.21
39 Kompüter, elektron və optik məmulatlar	0.21
40 İçkilər	0.21
41 Əsas metallar	0.21
42 Su nəqliyyatı xidmətləri	0.20
43 Toxuculuq məhsulları	0.20
44 Elektrik enerjisi, qaz, buxar və havanın kondisiyalaşdırılması	0.19
45 Ağac, ağac və mantar materialları, mebeldən başqa, samandan və hörgü materiallarından məmulatlar	0.19
46 Quru yol nəqliyyatı və boru kəməri ilə daşınma xidmətləri	0.19
47 Maşın və avadanlıqlar istisna olmaqla hazır metal məmulatları	0.19
48 Poçt və kuryer xidmətləri	0.18
49 Maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri	0.18
50 Tikinti və tikinti işləri	0.18
51 Koks və emal edilmiş neft məhsulları	0.17

Sektorlar	Gəlir multiplikatorları
52 Sair qeyri-metal mineral məmulatlar	0.17
53 Kinofilmlərin, video və televiziya proqramlarının hazırlanması, səsyzama və musiqi nəşrləri üzrə xidmətlər	0.16
54 Anbar və yardımçı nəqliyyat xidmətləri	0.16
55 Mebel	0.16
56 Tütün məmulatları	0.16
57 Əsas əczaçılıq məhsulları və əczaçılıq preparatları	0.16
58 Rezin və plastik kütlə məmulatları	0.14
59 Üzvlük təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlər	0.14
60 Sair fərdi xidmətlərin göstərilməsi	0.14
61 Dəri və dəriyə oxşar məmulatlar	0.14
62 Hava nəqliyyatı xidmətləri	0.14
63 Elektrik avadanlıqları	0.14
64 Digər qruplara daxil edilməyən maşınlar və avadanlıqlar	0.14
65 Kimyəvi maddələr və kimyəvi məhsullar	0.13
66 Kağız və kağız məmulatları	0.13
67 Meşə məhsulları, ağac tədarükü və bununla əlaqədar xidmətlər	0.13
68 Geyim; Xəzlər	0.13
69 Kompüterlərin, şəxsi istifadə əşyalarının və məişət mallarının təmiri üzrə xidmətlər	0.13
70 Digər tullantıların yığılması və ləğv edilməsi üzrə xidmətlər	0.12

Sektorlar	Gəlir multiplikatorları
71 Yaşayış üçün yerlər tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi	0.11
72 İçki və yeməklərin satışı üzrə xidmətlər	0.11
73 Qida (yeyinti) məhsulları	0.08
74 Xam neft və təbii qaz	0.07
75 Mədəncixarma sənayesinə yardımçı xidmətlər	0.07
76 Mədəncixarma sənayesinin sair məhsulları	0.06
77 Metal filizləri	0.05
78 Daşınmaz əmlakla əlaqədar xidmətlər	0.05
79 Balıq və sair balıqçılıq məhsulları; balıqçılıq məhsulları; balıqçılığa yardımçı xidmətlər	0.05
80 Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və oxşar xidmətlər	0.04
81 Daş kömür və liqnit	0.00

3.16. İqtisadi artım və iqtisadi təhlükəsizlik

Müasir dünyada gedən global geosiyasi və geoiqtisadi proseslər, o cümlədən, 4-cü Sənaye İnqilabı, iqlim dəyişikliyi, ticarət müharibələri, iqtisadi idarəetmə arxitekturasının dəyişilməsi, yeni beynəlxalq və regional infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, həmçinin Azərbaycanada post-konflikt və post-pandemiya dövrünün başlaması ölkə iqtisadiyyatını yeni perspektivlər və çağırışlarla üz-üzə qoymuşdur. Artıq yeni texnologiyalar, süni intellekt və robotlaşdırma yeni formalaşan iqtisadi sahələrin inkişafında həlledici rol oynamaqla yanaşı ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün də yeni təhdidlərin meydana çıxmasına səbəb olurlar. Ölkələr bio, nano, informasiya, kommunikasiya, sənaye, maliyyə və başqa sahələrdə qabaqcıl texnologiyaların tələblərinə uyğunlaşmaq istiqamətində iş aparmaqla yanaşı artan kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı da tədbirlər görməyə məcburdular. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan iqtisadiyyatı da orta və uzunmüddətli

perspektivdə müxtəlif dəyişikliklərin təsirlərinə məruz qalan bir mühitdə inkişaf edəcəkdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasından sonra regionda yaranmış yeni geopolitik və geo-iqtisadi vəziyyət risklərin qiymətləndirilməsi və qabaqalayıcı tədbirlərin görülməsini zəruri edir.

"Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə qeyd edildiyi kimi, proqnozlaşdırılmayan proseslərin başvermə ehtimalı böyük olsa da, qlobal meyillərin bir neçəsinin növbəti onilliklər ərzində qlobal iqtisadiyyata təsirlərinin ilk əlamətləri artıq indidən görünməkdədir. Bu təsirlərdən dördünün Azərbaycan üçün daha vacib əhəmiyyət daşıyacağı məlumdur: global iqtisadi güc mərkəzinin Asiyaya doğru yerdəyişməsi, texnoloji innovasiyaların əhəmiyyətli təsirləri, dəyişən geosiyasi konfigurasiya və əmtəə bazarlarında (xüsusilə, neft-qaz) qiymətlər.

Məhz milli iqtisadiyyatın və iqtisadi münasibətlərinin inkişafına təhlükə yaradan yeni daxili və xarici amillərin neytrallaşdırılması, yaranmaqda olan yeni şəraitə adekvat cavab tədbirlərinin və strateji yanaşmaların formalaşdırılması, 4-cü Sənaye İnqilabının Azərbaycanda lokalizasiya edilməsi (fiziki, rəqəmsal və bio texnologiyaların tətbiqi ilə) və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın sürətləndirilməsinə töhfə vermək üçün yeni yanaşma tələb olunur.

İqtisadi təhlükəsizlik ölkənin milli müstəqilliyinin tərkib hissəsidir və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ölkənin müstəqilliyinin zəmanətçisi, sabitliyin və cəmiyyətin səmərəli fəaliyyətinin mühüm şərtlərindəndir. **İqtisadi təhlükəsizlik dedikdə milli iqtisadiyyatın müstəqilliyi, sabitliyi və dayanıqlığını təmin edən, ona daim yenilənməyə və özünü təkmilləşdirməyə imkan verən şərt və amillər toplusu başa düşülür.** Bununla belə "iqtisadi təhlükəsizlik" anlayışına yanaşmalar müxtəlifdir və fərqli beynəlxalq təşkilatların bu məsələyə münasibətdə çoxsaylı yanaşma və metodologiyalarına rast gəlmək mümkündür. Örnək olaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı iqtisadi təhlükəsizliyi baza gəlirlərin təmin edilməsi, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi isə şəxslər, ev təsərrüfatları və cəmiyyətlərin öz əsas ehtiyaclarını dayanıqlı və ləyaqətli formada təmin etməsi kimi təsnifləşdirir. **Ümumilikdə isə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin**

edilməsi məqsədilə görülməli tədbirlər iqtisadiyyatın effektivliyinin artırılmasına fokuslanan, həm də fərdi qaydada vətəndaşların iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsini ehtiva edən anlayışdır. Hər hansı bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi isə davamlı effektiv islahatlar aparılmadan və dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmadan mümkün deyildir.

Qərb iqtisadi ədəbiyyatında iqtisadi təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi böhranları şəraitinə dözümlülüyünün təmin edilməsi kimi də izah edilir. Ancaq bununla belə iqtisadi təhlükəsizlik anlayışı soyuq müharibə dövründə dövlət mərkəzli təhlükəsizlik elementlərinin formalaşmasını nəzərdə tuturdusa, **bu gün iqtisadi təhlükəsizlik anlayışı daha çox texnologiya və enerjinin önə çıxdığı qavramları əhatə edir.**

İqtisadi təhlükəsizlik anlayışı iqtisadi kövrəklik anlayışı ilə də sıx bağlıdır və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) yanaşmasına əsasən **iqtisadi kövrəklik dedikdə iqtisadi strukturlardakı və insan kapitalındakı zəifləmələr, qeyri-bərabər inkişaf və gənclərin yüksək işsizliyi** nəzərdə tutulur. Həmçinin, təşkilatın yanaşmasına əsasən risk faktorları dedikdə isə əsas etibarilə dövlət borcu, işləməyən, təhsil almayan və hər hansı peşə fəaliyyətinə cəlb olunmayan gənclərin sayı, maliyyə asılılığı, ÜDM-in azalması, işsizliyin səviyyəsi kimi amillər nəzərdə tutulur.

Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq, iqtisadi təhlükəsizlik anlayışını ölkənin milli qaynaqları, istehsal və emal faktorlarını, geoiqtisadi resurslarını davamlı istifadə edə bilməsi qabiliyyəti, bu imkanlara zərər verə biləcək bütün risk və təhdidlərə qarşı zəruri tədbirləri inkişaf etdirməsi kimi təsnifləşdirmək olar.

İqtisadi təhlükəsizliyə yanaşma fərqli olduğu üçün onun əsas meyarları da fərqli formalarda göstərilir. Lakin beynəlxalq metodologiyaya əsaslanaraq ölkəni iqtisadi cəhətdən təhlükəsiz hesab etməyə əsas verən aşağıdakı əsas kriteriyalar xüsusilə qeyd olunmalıdır:

- iqtisadiyyatın enerji resurs və qiymətlərindən asılılığı;
- global arenada ölkənin siyasi statusu;
- sənayenin inkişaf səviyyəsi;
- aqrobiznesin inkişaf səviyyəsi;

- işsizliyin səviyyəsi;
- innovativ texnologiyaların inkişaf səviyyəsi;
- idxalın əvəzlənməsi dərəcəsi;
- qonşu ölkələrin inkişaf səviyyəsi;
- effektivlik səviyyəsi və dövlət idarəetməsinin keyfiyyəti.

Bununla belə, sürətlə inkişaf edən müasir cəmiyyətlərdə artıq ÜDM və iqtisadi inkişafın artımı ilə bağlı digər iqtisadi göstəricilər davamlı inkişaf üçün yetərli hesab olunmur. **Digər tərəfdən, iqtisadi təhlükəsizlik siyasi təhlükəsizlik və iqtisadi azadlıqlarla sıx bağlılıq təşkil edir.** İqtisadi təhlükəsizlik üzrə sənədlərin təhlili də göstərir ki, baza iqtisadi təhlükəsizliyinin olmaması cəmiyyəti daha aqressiv və şiddətə meyilli edir. Bu baxımdan ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə yeni siyasət məqsədləri təyin olunarkən "Ümumdünya xoşbəxtlik indeksi"ndə əks olunan meyarlar (ekoloji, mədəni, sosial və s. faktorlar) da nəzərə alınmalıdır.

Bir sıra ümumi iqtisadi göstəricilər iqtisadi təhlükəsizliyə əsas təhdid amillərindən hesab olunur. Bunlara örnək olaraq aşağıdakıları göstərmək mümkündür:

- rəqabətliyin aşağı səviyyəsi (sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə);
- xarici bazarlardan asılılıq və xammal yönümlü ixracatın üstünlük təşkil etməsi;
- xarici kapitalın ölkənin maliyyə sisteminə spekulyativ müdaxilələrinə qarşı zəruri mühafizə mexanizmlərinin olmaması və ya zəif olması;
- informasiya infrastrukturunun kövrəkliyi;
- kölgə iqtisadiyyatının həcmnin yüksək olması və bu tipli iqtisadiyyat azaldılarsa onun neqativ təsirlərinin qarşısının alınmasına imkan verən zəruri mexanizmlərin olmaması;
- milli hesablar sistemində göstəricilərin keyfiyyətcə pisləşməsi;
- büdcə sistemin balansının pozulması (gəlir və xərclər arasında disbalansın olması).

İqtisadi təhlükəsizliklə bağlı gələcəyə baxış milli iqtisadiyyatın müstəqilliyi, yüksək texnoloji, rəqabətqabiliyyətli və inklüziv inkişafa nail olmaqla xarici şoklara dözümlülüyünün təmin olunması, dünya iqtisadiyyatı ilə effektiv inteqrasiyası, milli sərvətlərin sosial ədalət prinsipləri çərçivəsində davamlı istifadəsi, resurslardan ətraf mühit

üzrə normalar gözlənilməklə iqtisadi məqsədlər üçün səmərəli istifadə olunması, insan kapitalının davamlı inkişafı, xarici və yerli investisiyaların qorunmasına zərər verə biləcək bütün risk və təhdidlərə qarşı zəruri tədbirlərin görülməsi üzrə əsas istiqamətləri nəzərdə tutur. Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi və digər ölkələrdən asılılığına imkan verilməməsi ölkənin dövlətçilik ənənələrinin əsasının təşkil edən ən mühüm dəyərlərdəndir. Milli iqtisadiyyatın müstəqilliyinin təmin edilməsi ölkənin müstəqilliyinin zəmanətçisi, sabitliyin və cəmiyyətin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin ən mühüm şərtlərindəndir. Azad bazar iqtisadiyyatı və sağlam bazar münasibətlərinə əsaslanan sistemin inkişaf etdirilməsi rəqabət mühitinin inkişafını zərurətə çevirir və ölkədə fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlər üçün əsas tətikləyici müsbət amilə çevriləcəkdir. Bununla belə ölkə vətəndaşlarının maraq və mənafeələrinin müdafiə olunması, həssas təbəqələrin qloballaşan və kəskin rəqabət şəraitində inkişaf edən dünyada məhrumiyətlərdən qorunması, milli resurslardan hamının bərabər əsaslarla faydalanması prinsiplərini əsas götürərək Azərbaycan sosial ədalət prinsiplərini özünün əsas məqsədlərindən hesab edir. Beynəlxalq aləmlə davamlı inkişaf edən əlaqələrin qurulması, çox saylı güclü müttəfiqlərinin olması Azərbaycanın yerləşdiyi regionda əsas aparıcı gücə çevrilməsi və iri miqyaslı layihələrin təşəbbüskarı olaraq regionda həlledici mövqə sahibi olmasına şərait yaratmaqdadır. Hər hansı dövlətdən iqtisadi asılılığın yaranmasına imkan verilməməsi ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və xarici aləmdə baş verən risklərin ölkəyə irimiqyaslı dağıdıcı təsirlərinin azaldılmasına xidmət edir. Azərbaycanda resurslardan ekoloji normalara riayət olunmalq istifadə olunması və yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ölkənin dayanıqlı inkişafına böyük töhfə olacaqdır. Bütün hallarda iqtisadi artım rəqabətqabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyatın, deməli, həm də iqtisadi təhlükəsizliyin əsasını təşkil edir. İqtisadi artım iqtisadi təhlükəsizliyin bütün istiqamətləri, o cümlədən, enerji, nəqliyyat-logistika, maliyyə, ərzaq, kiber təhlükəsizlik üçün əsaslar yaradır.

FƏSİL 4

Rəqəmsal transformasiya

4.1. Rəqəmsal idarəetmənin əsasları

"Rəqəmsal İnqilab" (və ya "İnformasiya İnqilabı") coğrafi, sosial və iqtisadi məhdudiyyətləri azaldır, biznes innovasiyalarını dəstəkləyir, iqtisadi böyüməyə kömək edir, həyat keyfiyyəti və rahatlığını artırır, idarəetmənin səmərəliliyinin artırılmasına və mənzil, səhiyyə, təhsil, sosial xidmətlər kimi ictimai məhsulların təkmilləşməsinə kömək edir. Cənubi Koreya, İngiltərə, Estoniya, İsveç, Danimarka və Norveç kimi ölkələr yenilikçi texnologiyaların cəmiyyətin və iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi üçün rəqəmsal strategiyaları həyata keçirirlər. Bu ölkələr digərlərinə nisbətən daha yüksək məhsuldarlıq, sürətli böyümə və daha yaxşı həyat standartlarına sahibdirlər.

Rəqəmsal transformasiya dövlət xidmətlərinin modernləşdirilməsi, xidmət məhsuldarlığının artırılması və əmək intensivliyinin azaldılması, xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsinin və effektivliyinin artırılması, hökumətlərin açıqlığının, ona inamın artırılmasında əsas rol oynayır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqində ilkin məqsəd iqtisadi səmərəliliyi və sosial inkluzivliyi artırmağa yönəldilir. Daha uzun müddətdə isə rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi hökumətlərin fəaliyyət göstərdiyi daha geniş kontekstdə nəzərə alınmalı və istifadəçilərin perspektivləri getdikcə daha ön plana çıxarılmalıdır.

Azərbaycanda "elektron hökumət"in formalaşdırılması ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 2003-cü ildə imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya" ilə başlamışdır. "Elektron hökumət"in tətbiqi sahəsində görülən işlər "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın (Elektron Azərbaycan) qəbul edilməsi ilə daha geniş vüsət almış və daha sonra 2010-2012-ci illəri əhatə edən ikinci "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramı və "Azərbaycan Respublikasında «Elektron hökumət»in formalaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı"na uyğun olaraq davam etdirilmişdir. "Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"ndə qeyd edilirdi ki, İKT biznes və ticarət əməliyyatlarının bir sıra aspektlərini dəyişmək potensialına malik olduğundan hökumət bu funksiyaların tənظیمlənməsi, həmin xidmətlərin dəstəklənməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün İKT-

nin gücündən istifadə etməklə, əlavə mənfəət əldə edə bilər. Hətta strateji yol xəritələri çərçivəsində "rəqəmsal keçid planı" hazırlanmışdır. "2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"na əsasən rəqəmsal ödənişlərin tətbiqinin və istifadəsinin genişləndirilməsi iqtisadi dövriyyələri şəffaflaşdırmaqla, nağd pulla bağlı xərclərin, bank və müəssisələrin əməliyyat xərclərinin azalmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da öz növbəsində, vergi bazasının, habelə əhali və müəssisələrin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə, bank sektorunun kreditləşmə və investisiya imkanlarının gücləndirilməsinə və son nəticədə iqtisadi artıma təkan verəcəkdir. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində "Dördüncü Sənaye İnqilabının Təhlili və Koordinasiya Mərkəzi" publik hüquqi şəxsin yaradılması qlobal iqtisadiyyatda cərəyan edən trendləri diktə edən, rəqabət qaydalarını dəyişən Dördüncü Sənaye İnqilabında Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və bu sahədə aparıcı ölkələr arasında yer almasının təmin edilməsi məqsədi daşıyır. Dördüncü Sənaye İnqilabı sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və bu sahədə əlaqələndirmə, habelə rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə çağırışların, təşəbbüslərin, strategiyaların və layihələrin təhlili və koordinasiyası iqtisadi artım üçün də vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağda "ağıllı şəhər", "ağıllı kənd", "yaşıl zona" kimi təşəbbüslər də rəqəmsal transformasiyanın tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir.

Azərbaycanda elektronlaşma və rəqəmsallaşma strategiyası müvafiq olaraq müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilmişdir: Azərbaycan Rəqəmsal Ticarət Qovşağı, Dövlət Nəzarəti İnformasiya Sistemi, Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi, dövlət satınalmaları üçün elektron satınalma platforması, dövlət statistik məlumatların əldə edilməsi üçün e-sənəd dövriyyəsi sistemi, elektron məhkəmə sistemi, elektron səhiyyə xidməti, elektron təhsil, elektron sosial xidmətlər, ani ödənişlər sistemi, əmlak və torpaqların elektron kadastrı və s. Dövlət proqramlarının, strateji yol xəritələrinin, tədbirlər planlarının, iqtisad yönümlü təşviq layihələrinin, habelə sənaye parkları, məhəllələri və aqroparklarda həyata keçirilən fəaliyyətlərin monitorinqini və qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən monitoring.az portalı yaradılmışdır. Eyni zamanda

elektron və açıq hökumət prinsiplərinə uyğun olaraq yerli icra hakimiyyəti orqanlarında lokal idarəetməni təkmilləşdirmək üçün elektronlaşma prosesi davam etməkdədir. İlk öncə elektron bələdiyyə sistemi ilə başlanmış proses 2021-ci ilin may ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi (EHİM) tərəfindən "Rəqəmsal icra hakimiyyəti" portalının ilkin versiyası ilə davam etdirilir.

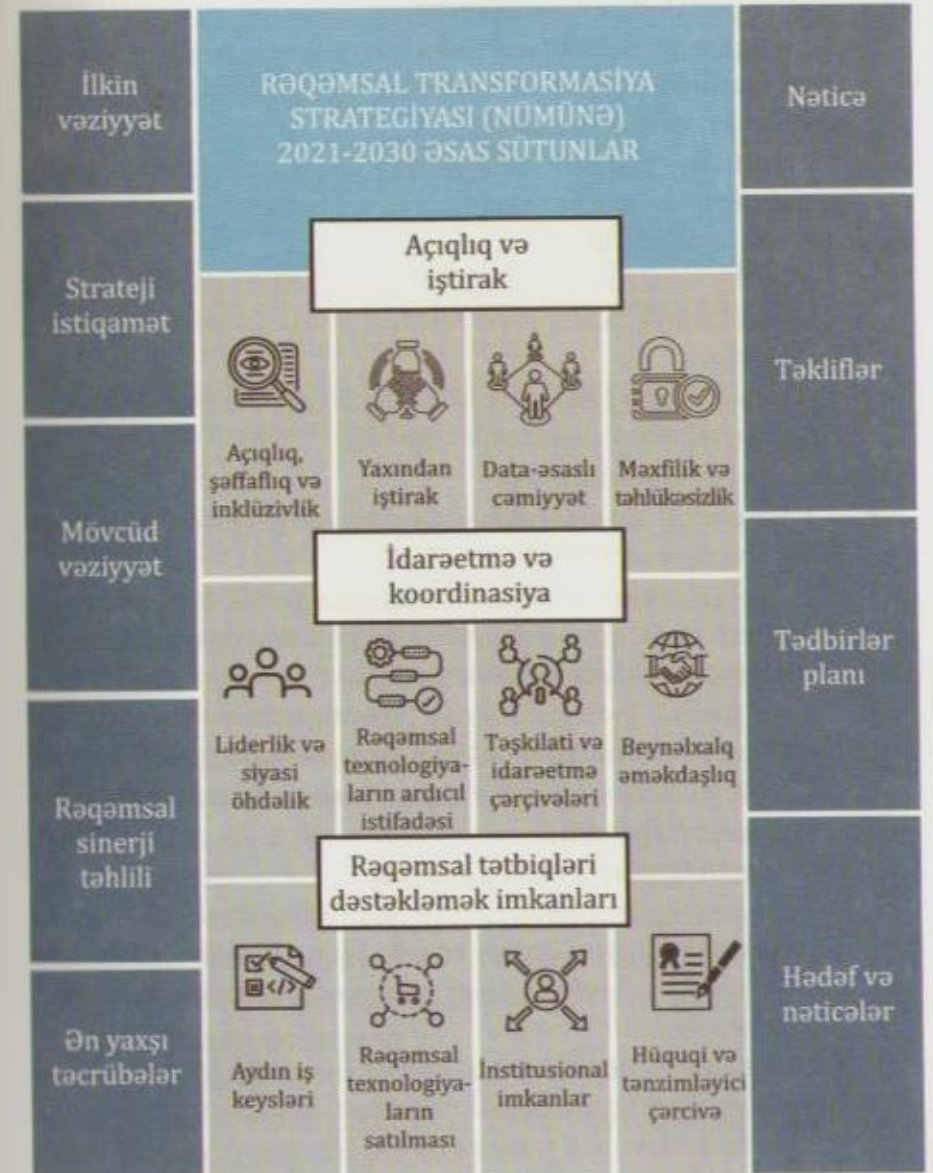
2020-ci məlumatlarına əsasən informasiya və rabitə sektoru ÜDM-də 2 faiz paya malik olmuşdur. 2005-2019-cu illər ərzində İKT sektorunda yaradılmış əlavə dəyər 320 milyon manatdan 1 279 milyon manata qədər artmışdır. İKT sektoru strukturunda mobil telefon rabitəsi 41 faiz payla birinci yerdədir. Son 10 illə müqayisədə ən böyük artım veb sahifələrindən (internet portallarından) istifadə və proqram təminatının işlənməsi sahələrində müşahidə olunmuşdur. Peyk rabitəsi xidmətlərinin göstərilməsi isə ilk peyk "Azerspace 1" orbitə buraxıldıqdan sonra başlanmışdır. Bu fəaliyyət növü üzrə xidmət göstərilməsi 2013-2019-cu illər arasında 8 dəfə artmışdır.

İKT sektorunun inkişafı özəl sektorun getdikcə daha çox cəlb olunması ilə xarakterizə olunur. İnformasiya və rabitə sektorunda fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı 2021-ci ilin əvvəlində 4 mindən çox olmuşdur. Bu müəssisələrin 96 faizi özəl sektorun təmsilçiləridir. Telekommunikasiya sektorunda mobil operatorlar özəl şirkətlərdir, ən böyük sabit genişzolaqlı şəbəkə provayderləri isə dövlətə məxsusdur. Şəbəkə Hazırlığı İndeksi, İKT-in inkişaf indeksi və Qlobal Kibertəhlükəsizlik İndeksi kimi reytinglərdə Azərbaycanın mövqeyinin təhlili onu göstərir ki, inkişaf üçün geniş potensial mövcuddur.

"Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında" 27 aprel 2021-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında göstərilir ki, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyası son illərdə Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Son illərdə tətbiq olunan bir çox dövlət xidmətlərinin elektronlaşması Azərbaycanın rəqəmsal transformasiyası üçün effektiv bir zəmin yaradır. Azərbaycanın Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası

Çərçivəsi İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 2016-cı ildə verdiyi tövsiyələrə əsasən aşağıdakı struktur əsasında qurula bilər.

Şəkil 1. Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası Çərçivəsi

Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası əsas üç strateji hədəfi və hər hədəf üzrə dörd prioritet istiqaməti əhatə edə bilər. Aşağıda bu hədəf və prioritetlər üzrə qısa şərh verilmişdir:

1. Açıqlıq, şəffaflıq və maariflənmə

- 1.1 Rəqəmsal xidmətlərə daha çox güvənmək üçün dövlət fəaliyyətində açıqlıq və şəffaflıq, bütün maraqlı tərəflərin inklüzivliyi və maariflənməsi;
- 1.2 İstifadəçi mərkəzli xidmət dizaynını və təqdimatını təşviq etmək üçün siyasət hazırlanması və xidmətlərin çatdırılmasında maraqlı tərəflərin iştirakı;
- 1.3 Dövlət sektorunun fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün rəqəmsal məlumatların istifadəsi ilə verilənlərə (data) əsaslanan cəmiyyətin yaradılması;
- 1.4 Vətəndaşların şəxsi məlumatlarının məxfiliyinin qorunması və rəqəmsal təhlükəsizliyin təmin edilməsi.

2. İdarəetmə və koordinasiya

- 2.1 Rəqəmsal transformasiyaya dəstəyi gücləndirmək üçün liderlik və siyasi öhdəlik;
- 2.2 Dövlət sektorunun rəqəmsallaşdırılması istiqamətində hədəflərə nail olmaq üçün siyasət sahələrində rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin ardıcılığı;
- 2.3 Rəqəmsal Transformasiya Strategiyasını qurumlararası əlaqələndirmək üçün effektiv təşkilati və idarəetmə çərçivələri;
- 2.4 Bilik, bacarıq və təcrübə mübadiləsini asanlaşdırmaq üçün beynəlxalq əməkdaşlıq.

3. Rəqəmsal tətbiqlərin dəstəklənməsi

- 3.1 Rəqəmsal texnologiya layihələrinin maliyyələşdirilməsini və müvəffəqiyyətliliyini təhlil etmək üçün ilk növbədə biznes keyslərinin (clear business case) mikromodellerin üzərində tətbiq olunması;
- 3.2 Rəqəmsal hökumət təşəbbüslərinin həyata keçirilməsini daha çox dəstəkləmək üçün institusional imkanları gücləndirmək;
- 3.3 Dövlət sektorunda texnologiya tendensiyaları və müasir İKT tətbiqetmələrinin yenilənmə metodlarına uyğun satınalma

qaydaları;

- 3.4 Rəqəmsal imkanlardan istifadə üçün hüquqi və tənzimləyici çərçivənin təmini.
Rəqəmsal Transformasiyanın strateji vizyonunu üç istiqamətdə birləşdirmək olar:

1. Rəqəmsal hökumət

1.1 Asan əməkdaşlıq olunan hökumət

- Pro-aktiv və rahat xidmətlər;
- Qurumlararası tam inteqrasiya olunmuş xidmətlər.

1.2 Mükəmməl rəqəmsal məlumat bazasına malik hökumət

- Toplanılan məlumatları ağıllı həllərə çevirmə bacarığı;
- Rəqəmsal infrastrukturun inkişafı;
- İşçilərin rəqəmsal qabiliyyətinin genişləndirilməsi.

1.3 Güvənilən Rəqəmsal hökumət

- İnam və şəffaflıq;
- Hesabatlılığın təmin edilməsi.

2. Verilənləri (data) qorunan cəmiyyət

2.1 Açıq və şəffaf informasiya

- Cəmiyyətdə dataların etibarlı qorunması;
- Ağıllı həllərin tətbiqi üçün dataların məxfiliyi ilə istifadəsi arasında balansın saxlanılması.

2.2 Kibergigiyəyə mədəniyyəti

- Kibertəhlükəsizliyin təmini;
- Rəqəmsal məkanın yanlış məlumatlar, kiber zorakılıq və kiber cinayətlər təhlükəsi olmadan hər kəs üçün əlçatanlığı.

2.3 Kibertəhlükəsizlik müqayisəli üstünlük amili kimi

- Yüksək texnologiya investisiyalarının Azərbaycana axını;
- Dünya bazarında rəqəbatqabiliyyətli İKT məhsullarının istehsalı.

3. Real-vaxt iqtisadiyyatı

3.1 Ağıllı real sektor

- Bütün sektorlardakı əsas şirkətlərin rəqəmsal məhsul və xidmətlər təklif etməsi;
- Ağıllı şəhər, ağıllı kənd və ağıllı region.

3.2. Biznesdə ağıllı həllər

- Yeni ağıllı həllər və mobil tətbiq ideyalarını həyata keçirmək üçün əlverişli ekosistem;
- Yüksək texnologiya məhsulları istehsal edən xarici müəssisələrin ölkəyə cəlb olunması.

3.3 Azərbaycanın rəqəmsal qovşağ kimi mövqeyinin gücləndirilməsi

- Rəqəmsal qovşağ olaraq xarici vətəndaşlara və şirkətlərə ölkədə öz işlərini asanlıqla görmək imkanı;
- Azərbaycanı Qafqaz, MDB, Orta və Cənubi Asiya, Yaxın Şərq və ətraf regionalar üçün rəqəmsal mərkəzə çevirərək müxtəlif rəqəmsal xidmətlərin istehsalçısı və ixracatçısı olmaq;
- Bakını dünyanın İnternet xəritəsində Frankfurt, Moskva, Sofiya, Amsterdam, London və s. kimi şəhərlərin sırasına daxil etmək.

İKT investisiyaları, digər "kapital qoyuluşları"ndan daha çox gəlir gətirir (Oxford İqtisadiyyat 2012). Huawei (2017) "Qlobal İnternetə Qoşulma İndeksi 2017" hesabatında göstərir ki, İKT infrastrukturuna hər 1 ABŞ dolları həcmində qoyulan əlavə investisiya ÜDM-də 3 ABŞ dolları, 2020-ci ildən sonra isə 3.70 ABŞ dolları əlavə gəlir gətirə bilər və 2025-ci ildə potensial gəlir 5 ABŞ dollarına qədər arta bilər. Azərbaycan rəqəmsal transformasiya vizyonunda bu amili nəzərə almalıdır.

İKT sektoruna investisiya müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Birincisi, dövlət qrant və subsidiyaları texnologiya diffuziyasını təşviq etmək və platformalarla KOS-lar arasındakı texnoloji boşluğu aradan qaldırmaq üçün istifadə edilə bilər. Bazarın süni zəka kimi texnologiyalara ədalətli bir giriş əldə etməsini gözləməkdənsə, dövlət kiçik firmalara birbaşa təsir edən proqramları, məsələn, vergi güzəşti və ya digər alətlər yolu ilə maliyyələşdirə bilər. Belə yanaşma qısa müddətdə dövlət borcunu artırsa da, bu xərclər iqtisadi gücün daha balanslı bölgüsü ilə müşayiət olunan artan məhsuldarlıq ilə kompensasiya ediləcəkdir.

İkincisi, daha çevik, çoxtərəfli bir innovasiya modeli üzərində işləməliyik ki, bazara daxil olma və təmsil olunma ilə bağlı narahatlıqlar texnoloji dəyişiklik sürətini məhdudlaşdırmadan həll olunsun. Bu baxımdan, hədəf platforma iqtisadiyyatının yeni dəyər zəncirlərində qazanan və uduzanlar arasındakı gərginliyi azaltmaq olmalıdır. Mövcud bir sıra təcrübələr göstərmişdir ki, maraqlı tərəflərin düzgün təmsil

olunması siyasətçilərə sürət və çevikliyi itirmədən yeni texnologiyaların zərərçülərini və istənməyən nəticələrini azaltmağa imkan verir.

Üçüncüsü, "rəqəmsal proteksionizm" üçün uyğun sahəni dəqiqləşdirmə vaxtı gəlib. Bəzi ölkələr yeni başlayan istehsalını dəstəkləmək üçün ticarət tariflərindən istifadə etdikləri kimi, rəqəmsal texnologiyalara tariflər də yerli innovasiya ekosistemlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilər.

POST-COVID DÖVRÜNÜN ARXİTEKTURASI

Əgər sual olsaydı ki, "indi iqtisadiyyat üçün baş rəqəmsal direktor (chief digital officer (CDO)) kimdir?" birmənalı cavab "koronavirus" olardı. COVID-19 pandemiyası rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirdi. Gələcəyi proqnozlaşdırmağın ən yaxşı yolu onu yaratmaqdır. Dünya iqtisadiyyatı üçün bir neçə trendi qeyd edə bilərik. Dünya iqtisadiyyatı məhsul və sahə əsaslı yanaşmadan müştəri və ya insan əsaslı yanaşmaya keçir. Yeni "norma"lardan biri də ondan ibarətdir ki, dövlətin rolu böhrandan əvvəlki həddə qayıtmayacaq və daha da güclənəcək. Virtual və real dünyanın yaxınlaşması, xidmətlərin rəqəmsallaşması, xüsusən təhsil və səhiyyə sahəsində dərin transformasiya proqnozlaşdırılır. Texnologiyanın ən əsas komponenti insan kapitalı əsas drayver rolunu qoruyacaqdır. Dövlət və biznes innovasiya mədəniyyətinə keçməlidir. İnnovasiya mədəniyyətinin məğzi ondan ibarətdir ki, komandada hamıdan innovativ təklif gözləmək və səhvlərdən nəticə çıxarıb irəli getmək lazımdır. Texno-kommunizm fəlsəfi-futuroloji konsepsiya olub eqalitar cəmiyyətə keçidi nəzərdə tutur və qəbul edilir ki, insanların istifadə etdiyi elmi və texnoloji nailiyyətlər bütün cəmiyyətə aiddir.

4.2. Rəqəmsal valyutaların aktuallaşan tətbiqi və iqtisadi inkişafa təsir imkanları

Kriptovalyuta və ya qısaca kripto mübadilə vasitəsi olaraq istifadə etmək üçün yaradılan rəqəmsal aktiv və ya valyuta hesab olunur. Məlum olduğu kimi bu valyuta növünün əsas özəlliklərindən biri ondan ibarətdir ki, o, fiziki formada mövcud deyil (kağız pul kimi) və hər hansısa bir mərkəzi hakimiyyət orqanı tərəfindən dövrüyyəyə buraxılmır.

Kriptovalyutalar tipik olaraq mərkəzləşmiş rəqəmsal aktivlərin və mərkəz bankçılıq sistemlərinin əksinə, qeyri-mərkəzləşmə elementlərindən istifadə edir. Blokçeyn platforması üzərindən həyata keçirilən həllər özünü doğrultduqca isə bu texnologiyanın müxtəlif ölkələrdə tətbiqi də artmaqdadır. Məlum olduğu kimi, blokçeyn texnologiyası biznes proseslərin həyata keçirilməsi zamanı fəaliyyətin şəffaflaşdırılması və sürətləndirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Hazırda isə blokçeyn yeni nəsil maliyyə xidmətləri infrastrukturunun əsasını təşkil edəcək mühüm texnologiyalardan biri hesab olunur. Blokçeyn texnologiyaları əsasında kriptovalyutaların yaranması və getdikcə genişlənən tətbiqi son illərin ən mühüm trendlərindən hesab olunur. Virtual valyutaların elektron ödəniş aləti kimi nağd pulu əvəz etməsi bir sıra ölkələrdə narahatçılıqla da qarşılır. Belə ki, beynəlxalq təcrübədə kriptovalyutaların tənzimlənməsinə universal yanaşma müəyyən edilməmişdir. Lakin təhlillər onu göstərir ki, bu istiqamətdə araşdırmalar genişləndikcə tənzimləmə çərçivəsində də yeni yanaşmaların formalaşdırılması imkanları yarana bilər.

Qeyri-mərkəzləşdirilmiş nəzarət prinsipi ilə tətbiq edilən hər bir kriptovalyuta bölüşdürülmüş ledcer vasitəsi ilə işləyir. Ən çox istifadə edilən ledcer vasitələrindən biri isə blokçeyn texnologiyasıdır. Burada fərdi "koin" sahiblərinin əməliyyatları barədə qeydləri əməliyyat prosesini mühafizə etmək, əlavə "koin"lərin yaradılmasına nəzarət etmək və "koin" mülkiyyətinin ötürülməsini təsdiq etmək üçün güclü kriptoqrafiya istifadə edərək hazırlanan, kompüterləşdirilmiş verilənlər bazası formasında mövcud olan ledcerdə saxlanılır.

Məlum olduğu kimi, COVID-19 pandemiyası və bunun nəticəsi olan yaranmış iqtisadi böhran gündəlik iqtisadi proseslərə də öz təsirini göstərdi. Ənənəli yeniliklərdən biri müştərilərin virusdan qorunmaq məqsədi ilə nağd puldan istifadəni azaltması və pərakəndə satış fəaliyyətlərini daha çox onlayn formatda icra etməklə rəqəmsal ödənişlərə keçid etməsi oldu. Bu dəyişikliklər istehlakçı davranışlarının dəyişməsinə təsir etməklə bərabər, yeni rəqəmsal ödəniş vasitə və formalarının stimullaşdırılması üçün də zəmin yaratmış oldu. Bunun kimi yeni yaranmış inkişaf trendlərinə ərnək olaraq isə mərkəzi bankların rəqəmsal valyutaları (CBDC) və "steyblkoin"ları göstərmək mümkündür.

Günümüzdə mərkəzi bankların rəqəmsal valyutalarına, həmçinin "steyblkoin"larına olan diqqət və inkişaf artmaqdadır. Təsəddüfi deyildir ki, hazırda rəqəmsal valyutalar mərkəzi banklar tərəfindən fəal şəkildə araşdırılır və rəqəmsal ödəniş vasitələrinə olan tələb getdikcə artmaqdadır. Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının (BIS) apardığı bir araşdırmaya görə, mərkəzi bankların 85% -dən çoxu hazırda rəqəmsal valyutaları araşdırmaq istiqamətində fəaliyyətlər icra edirlər. Məsələn, Sinqapur hökuməti bu yaxınlarda topdansatış əməliyyatları üçün kriptovalyutanın istifadəsinə dair apardığı uzunmüddətli araşdırma olan "Project Ubin" layihəsini yekunlaşdırmışdır. Həmçinin, Çin hökuməti rəqəmsal yuanın pərakəndə dövriyyədə istifadəsini hədəfləyən pilot layihələr həyata keçirməkdədir. İqtisadi böhran yaşayan Venesuela isə öz dövlət kriptovalyutası olan "petro"-nu tədaviylə buraxıb və ABŞ sanksiyalarını bu valyutanın köməyi ilə təsirsiz hala gətirmək planları mövcuddur. Avropa Mərkəzi Bankı və İngiltərə Bankının da kriptovalyutanı araşdırmaq üçün fəaliyyətlər icra etdikləri məlumdur. Əlavə olaraq onu da qeyd edə bilərik ki, Baham adaları və Şərqi Karib Valyuta Birliyi mərkəzi bankları öz kriptovalyutalarını buraxmağa başlamışdır. Hazırda rəqəmsal valyutalardan istifadənin aktuallığı artdığı üçün beynəlxalq təşkilatlar da bu istiqamətdə müxtəlif fəaliyyətlər icra etməyə başlamışdılar. Ərnək olaraq, Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən yaradılmış "Rəqəmsal Valyuta İdarəetmə Konsorsiumu" yeni rəqəmsal valyutalardan faydalanmaq və riskləri azaltmaq istiqamətində çalışır. "2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı"ndan irəli gələn prioritet hədəfləri nəzərə alaraq, Mərkəzi Bank tərəfindən "IBM" şirkəti ilə birgə Rəqəmsal İdentifikasiya Sistemi (RIS) yaradılıb. Layihə çərçivəsində ölkədə ilk dəfə "Hyperledger Fabric" blokçeyn platforması tətbiq edilib və məlumatların həmin paylanmış reyestr texnologiyasına əsaslanan verilənlər bazasında tam məxfiliyi qorunmaqla saxlanması təmin olunub. Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) rəqəmsal manat üçün infrastrukturun yaradılması istiqamətində işlərə başlayıb.

Onu da qeyd edərk ki, mərkəzi bankların kriptovalyutalarından fərqli olaraq, "steyblkoin" monetar orqanlar tərəfindən deyil, özəl qurumlar tərəfindən buraxılır. İstənilən halda, hər iki valyuta dövriyyəsinin əsas

hədəflərindən biri daha sürətli və ya daha ucuz sərhədyanı əməliyyatları həyata keçirmək, istehlakçıların xərclərini azaltmaq, ticarəti asanlaşdırmaq və qlobal iqtisadi inteqrasiyanı gücləndirməkdir. Həm özəl, həm də monetar orqanların rəqəmsal valyutaları üçün başqa bir məsələ də rəqəmsal valyutaların əhalinin maliyyə xidmətləri zamanı qarşılaşdığı maneələri azaltmaq potensialının olması hesab olunur.

Mərkəzi bankların öz kriptovalyutalarını buraxması müxtəlif trend və yenilikləri də özü ilə bərabər gətirəcəkdir ki, davamlı iqtisadi inkişaf üçün bu amillərin nəzərə alınması zəruridir. Belə ki, məlum olduğu kimi ölkələr xarici valyuta ehtiyatlarını əsasən ABŞ dollarında saxlayırlar və qlobal iqtisadiyyatda baş verən bütün maliyyə əməliyyatlarının böyük hissəsi məhz dollarla həyata keçirilir. Bu ticarətin və qlobal iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilməsi olmaqla birlikdə, bu ölkənin iqtisadiyyatında baş verən hadisələrin bütün dünyada dalğalanmalarla nəticələnməsinə səbəb olur. Kriptovalyutaların tətbiqi və blokçeyn texnologiyalarının ticarət platformalarına çevrilməsi isə dollara əsaslanan mövcud mərkəzləşmiş qlobal iqtisadi sistemin dəyişilməsini zərurətə çevirəcəkdir. təhlükə altına alır. Onu da qeyd edək ki, blokçeyn texnologiyaları vasitəsilə alınıb-satılan rəqəmsal valyutaları iqtisadi cəhətdən idarə edən siyasət aləti yoxdur, yəni bu valyutalarda olan dalğalanma izah edilə bilinmədiyi kimi, bunun qarşısını almağa monetar siyasətin də tətbiqi mümkünsüzdür. Daha çox şirkət və ölkənin bu platformalara keçməsi, ticarətin və maliyyə sistemini heç bir iqtisadi qanunlara tabe olmayan sferaya çevirir ki, bu da iqtisadi fəlakətlə nəticələne bilər. Məhz buna görə də mərkəzi bankların bu sahəyə müdaxiləsi və öz valyutalarını buraxması əslində bu sahədə tənzimləyici çərçivə yaratqmla, kəskin şokların yaranmasını önəlməyə və stabilləşdirməyə də xidmət edir. Blokçeyn texnologiyalarının ticarət platforması kimi istifadəsi xarici əlaqələr, diplomatiya və iqtisadi inkişafa da mühüm təsir göstərir. Belə ki, bu texnologiyalardan istifadə edən ölkələr öz platformalarını yaradaraq, digər ölkələrin sanksiyalarından yan keçə bilərlər. Hal-hazırda dünyada bütün köçürmələr SWIFT sistemi üzərindən həyata keçirilir və bu sistemlə əlaqəsi kəsilən ölkə və banklar digər banklara köçürmələr edə bilmir. Blokçeyn texnologiyalarının tətbiqi ilə isə banklar öz aralarında ticarət əlaqələri saxlaya və internet vasitəsilə ödənişləri həyata keçirə bilərlər.

Onu da qeyd edək ki, blokçeyn texnologiyaları və rəqəmsal valyutaları dünya maliyyə sistemi üçün yeni reallıqlar yaratmaqdadır, hansı ki, hələ burada əsaslı tənzimləmə qaydaları mövcud deyildir. Lakin rəqəmsal valyutaların bu formada mərkəzi banklar tərəfindən sürətli araşdırılması və tətbiqi dünyada iqtisadi qanunların dəyişməsinə, məhz buna görə də iqtisadi cəhətdən inkişaf etmək istəyən ölkələrin bu amilləri nəzərə almasını göstərən amillərdir. Makroiqtisadi səviyyədə mərkəzi bankların rəqəmsal valyutaları və "steyblkoin"lar monetar və maliyyə səviyyəsində risklər də yarada bilər, bu problemlərin yaranması xüsusilə də inkişafda olan və zəif ölkələr üçün aktual hesab olunur. Belə ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrin vətəndaşlarının daha yüksək inkişaf göstəricilərinə və aşağı inflyasiya səviyyəsinə malik olan ölkələrin mərkəzi bankları tərəfindən buraxılan valyutalara çıxışı yekun nəticədə bəzi ölkələrdən kapitalın qaçışı, valyuta məzənnələrinin volatilliyi, bankların kredit vermə imkanlarının və likvidlik imkanlarının azalması ilə nəticələne bilər. Məhz buna görə də, dayanıqlı iqtisadi inkişaf göstəricilərinə nail olmaq məqsədi ilə monetar orqanların bu sahənin inkişafını diqqətdə saxlamaları zəruri hesab olunur.

4.3. Yekun

Dünyada rəqəmsal transformasiya sürətlə irəlilədiyi halda, kvant transformasiyası da yaxınlaşır. Dünya iqtisadiyyatı sadəcə İKT-nin inkişafı nəticəsində 2030-cu ilə 15,7 trilyon ABŞ dolları vəsait cəlb etmiş olacaq. 2030-cu ilə qədər inkişaf etmiş və sürətlə inkişaf edən ölkələrin iş yerlərinin 30%-i avtomatlaşdırılacaq. Yaxın illərdə 77% əmək resursunun yeni bacarıqların əldə edilməsinə ehtiyacı yaranacaq. 2021-ci ildə bütün dünya üzrə IoT - internetə qoşulmuş əşyaların sayı 25 milyarda çatacaq. Bu proqnozlar rəqəmsal transformasiyanın iqtisadi artım üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

» » »

Nəticə

« « «

"İqtisadi artım"la çıxdığımız səyahət burada bitdi. ABŞ-ın sabiq prezidenti Ronal Reyqanın belə bir fikri vardı ki, "İnsanın zəkasının, təxəyyülünün və təəccübünün həddi olmadığı üçün artımın da həddi yoxdur". Əgər belə olmasaydı bizim era başlayanda cəmi 183 milyard dollar olan dünya iqtisadiyyatı hazırda 100 trilyon dolları keçdiyi halda, iqtisadi artım yenə də əsas müzakirə mövzusu olmazdı. Təsəvvür edin ki, 1820-ci ildə dünyada adambaşına düşən ÜDM 1102 ABŞ dolları olduğu halda, 2018-ci ildə bu göstərici 15 dəfə çox – 15212 ABŞ dolları təşkil etmişdir. İqtisadi artım xüsusən son 50 ilin ərzində daha yüksək tempə malik olmuşdur. İqtisadi artımın sürəti regionlar və ölkələr üzrə kəskin fərqlənməyə başlamışdır. Bu kitabda iqtisadi artımın mahiyyəti və ondan irəli gələn qeyri-bərabərlik təhlil edilmiş, eyni zamanda siyasət təklifləri verilmişdir.

1990-cı ildə Latın Amerikasında adambaşına düşən ÜDM ABŞ-ın gəlir səviyyəsinin dördüdə birindən çox idi, inkişaf etməkdə olan Asiya ölkələrində adambaşına düşən ÜDM isə ABŞ-ın müvafiq göstəricisinin yalnız 5 faizini təşkil edirdi. 1990-cu ildən 2019-cu ilə qədər Asiya ölkələri dörd qat böyüdü, lakin Latın Amerikasını yenə də eyni səviyyədə qaldı. Bunu izah edən fakt o idi ki, Asiyada Latın Amerikasını ilə müqayisədə iki dəfə çox sərmayə yatırılmışdı. Lakin həmin dövrdə Asiyaya nisbətən daha az sərmayə cəlb etmiş Mərkəzi, Şərqi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələri də Latın Amerikasına nisbətən daha sürətlə inkişaf etdilər. Bu faktın izahı isə institutların keyfiyyəti və insan kapitalı ilə bağlı idi. Bütövlükdə, iqtisadiyyatın məhsuldarlıq səviyyəsi iqtisadi artım üçün daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə olmasaydı, son 25 ildə Meksika Polşadan daha çox sərmayə (ÜDM-ə nisbətədə) cəlb etdiyi halda daha aşağı sürətlə iqtisadi artım səviyyəsinə malik olmazdı. Eyni miqdar sərmayə müxtəlif ölkələrdə fərqli həcmdə iqtisadi artımı təmin edir. Bəli, sərmayələr iqtisadiyyatı artırır, amma bəlli bir nöqtəyə qədər. Uzunmüddətli dönmədə iqtisadi artımın drayveri investisiya, əmək resursları və təbii ehtiyatlar deyil, məhsuldarlıqdı, yalnız bu halda eyni həcmdə istehsal amili ilə daha çox iqtisadi artımı təmin etmək olar. Əgər iqtisadiyyat səmərəli fəaliyyət göstərsə, sərmayəni də, ixtisaslı əməyi də cəlb edəcək. Gəldiyimiz qənaət budur ki, iqtisadiyyat səmərəli olmalıdır. Bunun üçün ölkədə sabitlik, institutların keyfiyyəti, insan kapitalı, texnologiya, infrastruktur, əlverişli biznes mühiti, bazarlara çıxış, qlobal

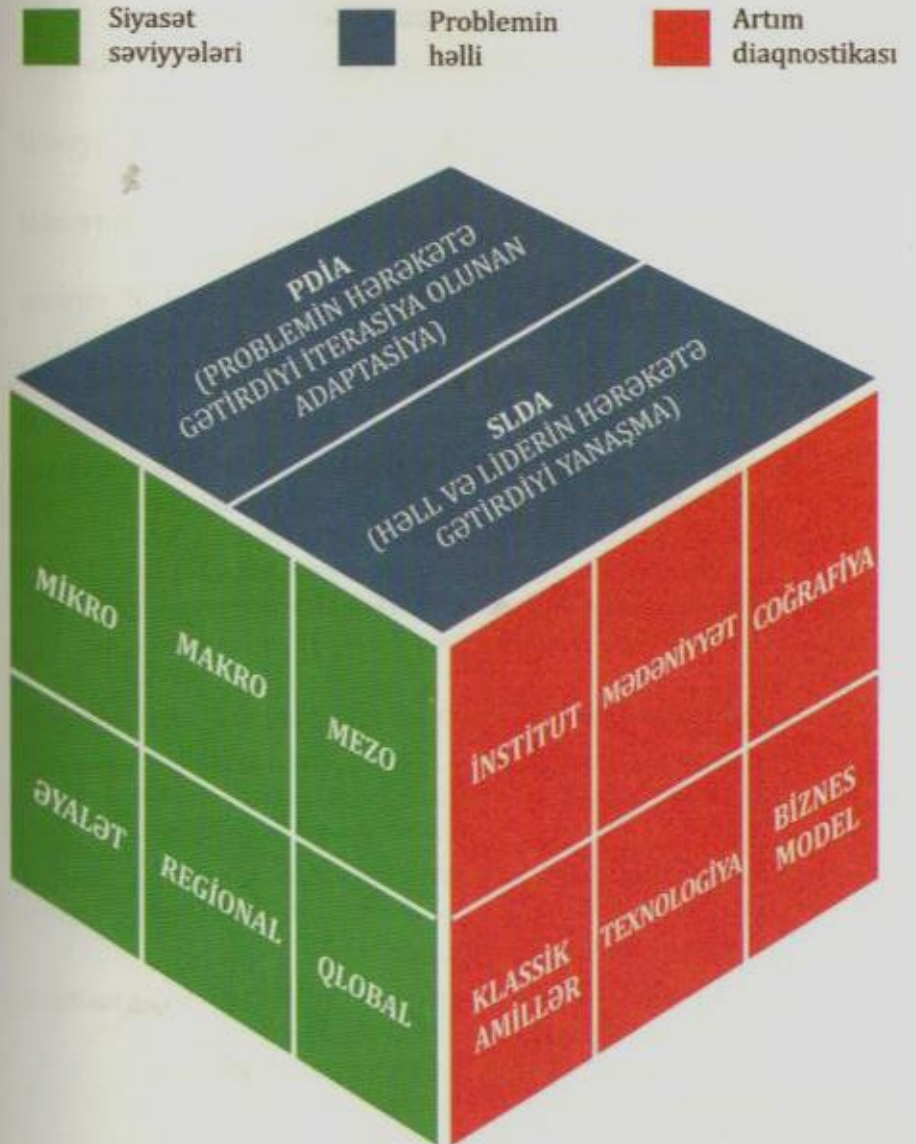
dəyər zəncirlərində iştirak, inkişafı tətikləyən mədəni kodlar, mədəni-etnik müxtəliflik, identiklik, narrativlər, davranış iqtisadiyyatı və sosial kapital kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Hər bir ölkə sadalanan amillərdən yalnız özünəməxsus "buket" hazırlamaqla iqtisadi artımı təmin edə bilər.

Dünyada texnoloji inqilab və kapitalın mərkəzinin Qərbdən Şərqə yerdəyişməsi, habelə iqlim dəyişikliyi kimi qlobal çağırışlarla bərabər COVID-19 pandemiyasının yaratdığı yeni şərait iqtisadi artım trayektoriyasına təsir göstərir. İqtisadi artımı dəstəkləyən dövlət siyasətinin davam etməsi üçün "fiskal fəza" və institutların keyfiyyəti, habelə, rəqəmsal həllər və yaşıl inkişaf paradigmaları vacib şərtidir. Biznes mədəniyyəti və biznes modeli də yeni dövrün tələbinə uyğun reformat olunmaqla iqtisadi artımda rol alır. Azərbaycanda iqtisadi artımın təmin olunması üçün post-pandemiya ilə bərabər, həm də post-konflikt dövrü yeni şərait yaratmışdır. Son 17 ildə üç dəfədən də çox böyümüş Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşıdakı 10 ildə daha iki dəfə artması hədəfi, dövlətin qarşıya qoyduğu vəzifələrin, o cümlədən, sosial rifah halının daha da yaxşılaşdırılması üçün zəmindir.

İqtisadi artım üç müstəvidə həll edilir: Birincisi, artımın diaqnozu qoyulur; İkincisi, artımla bağlı qərarların verilmə səviyyəsi müəyyənləşir; Üçüncüsü, iqtisadi artımın həll üsulu seçilir. Bu üç müstəvi 1974-cü ildə macar professoru Ernő Rubik tərəfindən ixtira edilmiş mexaniki tapmaca - Rubik kubunu xatırladır. Rubik kubunun "artım diaqnozu" adlanan müstəvisində institutlar, texnologiya, biznes modeli, klassik artım amilləri (torpaq, kapital və əmək), mədəniyyət və coğrafiya kimi altı xana yerləşir. Rubik kubunun "siyasət səviyyə"ləri müstəvisində altı xana var: mikro, mezo, əyalət, regional və qlobal. Nəhayət, Rubik kubunun "həll üsul"ları müstəvisində xanalar bunlardır: problemin hərəkətə gətirdiyi və iterasiya olunan adaptasiya (PDIA) və həll və liderin hərəkətə gətirdiyi yanaşma (SLDA). Beləliklə, biz "İqtisadi artım Rubik kubiki" yaratmış oluruq. Rubik kubunun sürətli quraşdırılması - spidkubinq kimi iqtisadi artımın da diaqnoz, səviyyə və həll üsulundan asılı olaraq düzgün kombinasiya edilməsi vacibdir. Burada ən əsası çoxlu variantların içərisində düzgün kombinatorikanı etməkdir.

Kitabda gəldiyimiz qənaətə görə, iqtisadi artım son məqsəd deyil, davamlı inkişaf və rifah üçün vasitədir. Ümid edirik ki, "İqtisadi artım" faydalı olacaq!

Şəkil 1. İqtisadi artım kubu

» » »

Ədəbiyyat siyahısı

« « «

Azərbaycan dilində

- Aliyev, İ., Əhmədov, S. (2010). İqtisadiyyat hamı üçün. Bakı.
Azərbaycan mətbəxinin yaranmasına və inkişafına təsir göstərmiş faktorlar. Azerbaijan.az.
- Əhmədov, V., Tahirova, G. (2013). İqtisadi artımın empirik modelləri. Bakı.
- Hüseyn, R. (2018). Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı. Bakı.
- Hüseynov, F. (2015). İqtisadi nəzəriyyələrin əsas prinsipləri. Monoqrafiya. Bakı: Gənclik.
- İmanov, N., Həsənov, P., Əhmədov, B. (2018). Azərbaycanda həyat keyfiyyəti. Bakı.
- Musayev, A. (2004). Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı.
- Qasımlı, V. (2014). İqtisadi modernizasiya. Bakı.
- Qurbanov, F. (2018). Böhran şəraitində identiklik axtarışları: XXI əsrin çağırışları fonunda, İdentiklik və multikulturalizm: metodologiya, tendensiyalar və perspektivlər, Beynəlxalq elmi konfransın toplusu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutu, Ka Fəskəri Universiteti, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Bilik Fondu. Bakı.
- Səmədzadə, Z. (2009). Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında. Bakı.
- Tahirova, G., Rəhmanov, R. (2015). İqtisadi artımla imkanlar bərabərsizliyi arasında əlaqə və onun instutsional aspektləri. Azərbaycan Mərkəzi Bankı.
- Vəliyev, T., Babayev, Ə., Meybullayev, M. (2001). İqtisadi nəzəriyyə dərslük, Bakı.

Rus dilində

- Барбашин, М. Ю. (2014). Институты и идентичность: методологические возможности теории институционального распада в современных социальных исследованиях. *Журнал социологии и социальной антропологии* Т. XVII, № 4(75). — С. 178-188.
- Глазьев, С. Ю. (1993). Теория долгосрочного технико-экономического развития. Москва. ВладДар.

Фишер, С., Дорнбуш, Р., Шмалензи, Р. (1993). Экономика. М.: Дело.

İngilis dilində

———. (1955). *The Theory of Economic Growth*. Berkshire: George Allen & Unwin Ltd.

———. (2006). Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? The John F.

———. (2007a). One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions, and Economic Growth.

———. (2007b). Hirschman-esque Thoughts on Development: Some Reflections upon being Awarded the Albert O. Hirschman Prize of the SSR. Available: ksghome.harvard.edu/~drodrik/PS%20piece%20-%20Hirschman.doc.

Abidin, Mahani, Z. (2001). Competitive Industrialization with Natural Resource Abundance: Malaysia. in Richard, M. Auty (ed.). *Abundance and Economic Development (Oxford University Press, Oxford)*.

Acemoglu, D., Johnson, S., and Robinson, J. A. (2001). The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. *American Economic Review*, 91 (5): 1369–1401.

Acemoglu, D., Johnson, S., and Robinson, J. A. (2003). An African Success Story: Botswana. in Rodrik, D. (ed.). *In Search of Prosperity: Analytic Narratives on Economic Growth*, Princeton: Princeton University Press, pp. 80–119.

Acemoglu, D., Johnson, S., and Robinson, J. A. (2005). Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth. in Aghion, P. and Durlauf, S. (eds.). *Handbook of Economic Growth*, Amsterdam: North-Holland, pp. 385–472. *Google Scholar*.

ADB. (2007). Philippines: Critical Development Constraints. Country Diagnostics Studies Series, Economics and Research Department. *Asian Development Bank. Manila*. Available: adb.org/Documents/Books/Philippines-Critical-Dev-Constraints/critical-dev-constraints.pdf.

Adrian, Tobias. (2021). An Asynchronous and Divergent Recovery May Put Financial Stability at Risk. *IMF blog*.

Afonso, A., Schuknecht, L., & Tanzi, V. (2008). Income Distribution Determinants and Public Spending Efficiency. *European Central Bank. Working Paper Series No. 861*.

Aghion, P., and S. Durlauf. 2007. "From Growth Theory and Policy Design." Mimeo.

Aghion, P., E. Caroli., & C. Garcia-Penalosa. (1998). Inequality and Economic Growth: The Perspective of the New Growth Theories. unpublished, forthcoming in the *Journal of Economic Literature*.

Ahmed, Aizenman., & Jinjarak. (2019). Inflation and exchange rate targeting challenges under fiscal.

Aizenman, Chinn., & Ito. (2016). Monetary policy spillovers and the trilemma in the new normal: Periphery country sensitivity to core country conditions. *Journal of International Money and Finance*.

https://www.ssc.wisc.edu/~mchinn/ACI_JIMF2016.pdf

Aizenman, Jinjarak., & Zheng. (2019). Housing Bubbles, Economic Growth, and Institutions. *Open Economies Review, Springer, vol. 30(4), pages 655-674, September*. https://ideas.repec.org/a/kap/openec/v30y2019i4d10.1007_s11079-019-09535-9.html

Akerlof, George A., & Shiller, Robert J. (2009). Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy and Why this Matters for Global Capitalism. *Princeton: Princeton University Press*.

Akerlof, George A., & Shiller, Robert J. (2015). Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and Deception. *Princeton: Princeton University Press*.

Albert, M. (1991), Capitalism vs. Capitalism. New York: *Four Walls Eight Windows. Google Scholar*

Alesina, A., & Perotti, R. (1996). Income Distribution, Political Instability and Investment. *European Economic Review*, 81, 5, 1170-1189.

Alesina, A., & Rodrik, D. (1994). Distribution Politics and Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 109, 465-490.

Altman, M. (2003). Staple theory and export-led growth: constructing

- differential growth. *Australian Economic History Review*, 43(3), 230-255.
- Altunc, F. O., & Aydin, C. (2013). The Relationship between Optimal Size of Government and Economic Growth: Empirical Evidence from Turkey, Romania and Bulgaria.
- Aoki, M. (2007). Endogenizing Institutions and Institutional Changes. *Journal of Institutional Economics*, 3 (1): 1-31. *CrossRefGoogle Scholar*.
- Archer, D. J. (2000). Inflation Targeting in New Zealand. International Monetary Fund Institute Seminar on Inflation Targeting, March. Washington, DC: International Monetary Fund. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/2000/targets/archer.htm>
- Arney, R. K. (1995). The Freedom Revolution – The New Republican House Majority Leader Tells Why Big Government Failed, Why Freedom Works, and How We Will Rebuild America. Washington DC: Regnery.
- Aron, J. (2000). Growth and Institutions: A Review of the Evidence. *The World Bank Research Observer*, 15 (1): 99-135. *CrossRefGoogle Scholar*
- Auty, Richard. (1994). Economic Development and Industrial Policy, Mikesell. London. UK.
- Auty, Richard. (1995). Patterns of Development: Resources, Policy and Economic Growth, Edward Arnold, London UK.
- Barro, R.J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *Quarterly Journal of Economics*, 106, 407-444.
- Barro, R.J. (1997). Determinants of Economic Growth, A Cross-Country Empirical Study, Cambridge MA, MIT Press.
- Barro, R. J. (1990). Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth. *The Journal of Political Economy*, 98 (5, Part 2), pp.103-125.
- Barro, R.J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), pp. 407-443.
- Benabou, R. (1996). Inequality and Growth. *NBER Macroeconomics Annual*, 11-73.
- Benaventa, Jose. (2006). Wine Production in Chile in Chandra, Vandana (ed) Technology, Adaptation and Exports: How some Developing Countries Got it Right. *World Bank*.
- BIS Working Papers. (2004). Monetary policy rules in emerging market economies: issues and evidence. *Bank for International Settlements*. <https://www.bis.org/publ/work149.pdf>
- Blanchard, (2009). The Crisis: Basic Mechanisms, and Appropriate Policies. *IMF*.
- Blanchard. (2017). Macroeconomics. 7th Edition. Massachusetts Institute of Technology.
- Blanchard, Dell'Ariccia., & Mauro. (2010). International Monetary Fund. *Rethinking Macroeconomic Policy*. SPN/10/03. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/spn/2010/spn1003.pdf>
- Blyth, M. (2003). Structures Do Not Come with an Instruction Sheet: Interests, Ideas, and Progress in Political Science. *Perspectives on Politics*, 1 (4): 695-706.
- Bornhorst, Fabian., Sanjeev, Gupta. & Thornton, John. (2008). Natural Resource Endowments, Governance and the Domestic Revenue Effort: Evidence from a Panel of Countries. *IMF Working Paper WP/08/170, International Monetary Fund, Washington DC*.
- Boschini, A. D., Pettersson, J., & Roine, J. (2007). Resource curse or not: A question of appropriability. *Scandinavian Journal of Economics*, 109(3), 593-617.
- Boyer, R. 2006. Employment and Decent Work in the Era of Flexicurity. Working Paper 21, ParisJourdan Sciences Economiques, Paris.
- Bravo-Ortega, Claudi., & Jose de Gregorio. (2007). The Relative Richness of the Poor? Natural Resources, Human Capital, and Economic Growth. In Lederman, D., & Maloney, W.F. (2007). Natural resources. Neither Curse nor Destiny. *The World Bank. Stanford University Press*.
- Brooks, Peter. (1992). Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative. Cambridge: Harvard University Press.
- Bruner, Jerome. (1998). What Is a Narrative Fact? *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 560:17-27.

- Budina, Nina., & Sweder van Wijnbergen. (2008). Managing Oil Revenue Volatility in Nigeria: The Role of Fiscal Policy. Chapter 10 in Go, Delfin and John Page (eds), *Africa at a Turning Point*, World Bank.
- Cerutti, Claessens., & Laeven. (2017). The Use and Effectiveness of Macroprudential Policies: New Evidence. *IMF Working Paper* <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2015/wp1561.pdf>
- Chairman Ben S. Bernanke. (2009). *The Federal Reserve's Balance Sheet: An Update*. <https://www.federalreserve.gov/newsevents/speech/bernanke20091008a.htm>
- Chang, H. (2011). Institutions and economic development: Theory, policy and history. *Journal of Institutional Economics*, 7(4), 473-498. doi:10.1017/S1744137410000378.
- Chang, H.-J. (1997). Markets, Madness, and Many Middle Ways – Some Reflections on the Institutional Diversity of Capitalism. in Arestis, P., Palma, G., and Sawyer, M. (eds.), *Essays in Honour of Geoff Harcourt – volume 2: Markets, Unemployment, and Economic Policy*. London: Routledge, pp. 30–42.
- Chang, H.-J. (2000). The Hazard of Moral Hazard – Untangling the Asian Crisis. *World Development*, 28 (4): 775–788.
- Chang, H.-J. (2001). Intellectual Property Rights and Economic Development – Historical Lessons and Emerging Issues. *Journal of Human Development*, 2 (2): 287–309.
- Chang, H.-J. (2002a). Kicking Away the Ladder – Development Strategy in Historical Perspective. London: Anthem Press.
- Chang, H.-J. (2002b). Breaking the Mould – An Institutionalist Political Economy Alternative to the Neo-Liberal Theory of the Market and the State. *Cambridge Journal of Economics*, 26 (5): 539–559.
- Chang, H.-J. (2005). Globalization, Global Standards and the Future of East Asia. *Global Economic Review*, 34 (4): 363–378.
- Chang, H.-J. (2007a). *Bad Samaritans*, London: Random House, and New York: Bloomsbury.
- Chang, H.-J. (2007b). Understanding the Relationship between

- Institutions and Economic Development – Some Key Theoretical Issues. in Chang, H.-J. (ed.). *Institutional Change and Economic Development*, Tokyo: United Nations University Press, and London: Anthem Press, pp. 17–33.
- Chang, H.-J. (2008). State-owned Enterprise Reform. in UNDESA (United Nations Department of Social and Economic Affairs) (ed.). *National Development Strategies – Policy Notes*, New York: United Nations, pp. 113–156.
- Chang, H.-J. (2009). Rethinking Public Policy in Agriculture – Lessons from History, Distant and Recent. *Journal of Peasant Studies*, 36 (3): 477–515.
- Chang, H.-J. (2010). Hamlet without the Prince of Denmark: How Development Has Disappeared from Today's "Development" Discourse. in Khan, S. and Christiansen, J. (eds.). *Towards New Developmentalism: Market as Means rather than Master*, Abingdon: Routledge, pp. 47–58.
- Chang, H.-J., & Evans, P. (2005). The Role of Institutions in Economic Change. in Dymski, G. and Paula, S. Da (eds), *Reimagining Growth*, London, Zed Press, pp. 99–129.
- Chao, J.C.P., & Grubel, H., (1998). Optimal Levels of Spending and Taxation in Canada.
- Chenery, H. B. (1979). Structural change and development policy (No. 04; HD82, C4.).
- Cimoli, M., Dosi, G., & Stiglitz, J. (eds.). (2009). *Industrial Policy and Development: The Political Economy of Capabilities Accumulation*. Oxford: Oxford University Press.
- Collier, Paul. (2007). *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done About It*. Oxford University Press.
- Collins, J., Kunz, P. (2007). Ethnic entrepreneurs, ethnic precincts and tourism: the case of Sydney Australia. in Richards, G., Wilson, J., (eds.). *Tourism, Creativity and Development*, Routledge, London, 201-214.
- Collins, J., Kunz, P. (2007). Ethnic entrepreneurs, ethnic precincts and tourism: the case of Sydney Australia. in Richards, G., Wilson, J., (eds.). *Tourism, Creativity and Development*, Routledge,

- Coxhead, Ian. (2007). A New Resource Curse? Impacts of China's Boom on Comparative Advantage and Resource Dependence in Southeast Asia. *World Development* 35: 7, 1099-1119.
- d. 1788. (1742). On the Rise and Progress of the Arts and Sciences. in *Essays and Treatises on Several Subjects*, Vol. I, London: T. D. Cadell.
- Damstra, L. I. (2016). Dealing with Dutch Disease: The Case of Chile.
- Dandy, J., Pe-Pua, R. (2013). Research into the Current and Emerging Drivers for Social Cohesion, Social Division, and Conflict in Multicultural Australia. *For Joint Commonwealth, State and Territory Research Advisory Committee*.
- Di Liddo, G., Magazzino, C. & Porcelli, F. (2013). Decentralization, Growth and Optimal Government Size in the Italian Regional Framework. A BARS Curve Approach.
- Dixit, A. (2005). Evaluating Recipes for Development Success. *Paper presented at the World Bank DEC Lectures Conference, 21 April 21, Washington, DC*.
- Dominance. Working Paper 25996. *National bureau of economic research*.
https://www.nber.org/system/files/working_papers/w25996/w25996.pdf
- Duflo, E., & Banerjee, A. (2011). Poor economics (Vol. 619). *PublicAffairs*.
- Duflo, Esther. (2017). The Economist as Plumber. *American Economic Review*, 107 (5): 1-26.
- Easterly, W. (2002). The Elusive Quest for Growth. Economists' Adventures and Misadventures in the Tropics. *Cambridge and London: MIT Press*.
- Easterly, W. (2003). The Political Economy of Growth without Development. in D. Rodrik, ed., in Search of Prosperity. Analytic Narratives on Economic Growth. *New Jersey: Princeton University Press*.
- ECB. (2020). European Central Bank.
<https://www.ecb.europa.eu/mopo/html/index.en.html>
- Eichengreen. (2019b). Eichengreen, B., & R. Hausmann. (1999). Exchange Rates and Financial Fragility. In Proceedings – Economic Policy Symposium – Jackson Hole. *Federal Reserve Bank of Kansas City*, pp. 329–68.
- Eifert, Benn., Alan, Gelb., & Nils, Tallroth. (2003). The Political Economy of Fiscal Policy and Economic Management in Oil-Exporting Countries. in Davis, Jeffrey M., Rolando Ossowski & Anna Fedelino (eds). Fiscal Policy Formulation and Implementation in Oil Producing Countries. *IMF, Washington DC*.
- Engerman, S. & Sokoloff, K. (1997), Factor Endowments, Institutions, and Differential Growth Paths among New World Economies. in Haber, S. (ed.), How Latin America Fell Behind, Stanford: *Stanford University Press*, pp. 260–304.
- Escalas, Edson, Jennifer. (2007). Self-Referencing and Persuasion: Narrative Transportation versus Analytical Elaboration. *Journal of Consumer Research*. 16:421-429.
- Fainstein, S., Powers, J. (2007). Tourism and New York's ethnic diversity: an underutilised resource?. in Rath, J. (ed.). *Tourism, Ethnic Diversity, and the City*, Routledge, New York.
- FAO. (1966). Agricultural Development in Modern Japan – The Significance of the Japanese Experience. *Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations*.
- Faulkner, A. (1833). Visit to Germany and the Low Countries. vol. 2. *London: Richard Bentley*.
- FED, (2018). Monetary Policy Principles and Practice.
<https://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/historical-approaches-to-monetary-policy.htm>
- Federico, J. Díez., Romain, Duval, Chiara, Maggi., & Nicola, Pierri. (2021). Taming the Wave of Small and Medium Enterprise Insolvencies. *IMF blog*.
- Florida, R. (2008). Who's Your City?: How the Creative Economy Is Making Where You Live the Most Important Decision of Your Life. *Basic Books. New York*.
- Florida, R. (2002). The Rise of the Creative Class, *Basic Books, New York*.
- Frankel, Jeffery A. (2009). A Comparison of Monetary Anchor Options

- for Commodity- Exporters in Latin America and the Caribbean. *Background paper for Sinnott et al 2010.*
- Freeman, C. (1982). *The Economics of Industrial Innovation.* London: Pinter Publishers.
- Garraty, J., & Carnes, M. (2000). *The American Nation – A History of the United States. 10th edn,* New York: Addison Wesley Longman.
- Gelb and Turner. (2008). *Confronting the Resource Curse.* in Desker, Barry., Jeffrey, Herbst., Greg, Mills., & Michael, Spicer. (eds) *Globalization and Economic Success: Policy Lessons for Developing Countries.* The Brenthurst Foundation, Johannesburg.
- Gelb, Alan. (2009). *Natural Resource Exports and African Development. Paper prepared for the Oxford Companion to Economics in Africa, forthcoming 2011.*
- Gelb, Alan., & Sina, Grasmann. (2010). *How Should Oil Exporters Spend their Rents?. Working Paper 221. Center for Global Development. August.*
- Gelb, Alan. (1988). *Oil Windfalls: Blessing or Curse* Oxford University Press.
- Glaeser, E., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2004). *Do Institutions Cause Growth? Journal of Economic Growth, 9 (3): 271–303.*
- Glyn, A., Hughes, A., Lipietz, A., & Singh, A. (1990), *The Rise and Fall of the Golden Age.* in Marglin, S. & Schor, J. (eds.). *The Golden Age of Capitalism – Reinterpreting the Postwar Experience,* Oxford: Clarendon Press, pp. 39–125.
- Godoy, D., & Pacheco, F. (2015). *Brazil's Fiscal Policy to Help Lift Economic Growth.* Anbima Says. *Bloomberg.*
- Goldin, Claudia. (2014). *A Pollution Theory of Discrimination: Male and Female Differences in Occupations and Earnings.* In Leah Platt Boustan, Carola Frydman, and Robert A. Margo, editors, *Human Capital in History: The American Record.* Chicago: University of Chicago Press.
- Gordon, A. (2003). *A modern history of Japan: from Tokugawa times to the present (p. 245).* New York: Oxford University Press.
- Gould, J. (2015). *How arts organizations can reap the benefits of cultural diversity.* [http://theconversation.com/how-arts-organisations-can-reap-the-benefits-of-cultural-diversity-35914.](http://theconversation.com/how-arts-organisations-can-reap-the-benefits-of-cultural-diversity-35914)
- Gulick, S. (1903). *Evolution of the Japanese,* New York: Fleming H. Revell.
- Hall, P. & Soskice, D. (eds.). (2001). *Varieties of Capitalism.* Oxford: Oxford University Press.
- Hamilton, A. (1789). *Report on the Subject of Manufactures,* as reprinted in Hamilton, A. (2001), *Hamilton – Writings,* New York: *The Library of the America,* pp. 679–708.
- Hausmann, R. (2006). *Economic Growth: Shared Beliefs, Shared Disappointments? CID Working Paper 125. Center for International Development. Harvard University.*
- Hausmann, R., & D. Rodrik. (2006). *Doomed to Choose: Industrial Policy as Predicament.* *The John F. Kennedy School of Government, Harvard University.* Massachusetts.
- Hausmann, R., D. Rodrik, & A. Velasco. (2005). *Growth Diagnostics.* *The John F. Kennedy School of Government. Harvard University.* Massachusetts.
- Hausmann, R., L. Pritchett, & D. Rodrik. (2006). *Growth Accelerations. Journal of Economic Growth 10:303–29.*
- Hausmann, Ricardo., & Cesar, A. Hidalgo. et al. (2011). *Preface, Sections 1 & 2.* in *The Atlas of Economic Complexity.* Cambridge, MA: MIT Press. p.6-8; 15-25.
- Hausmann, Ricardo., & Cesar, A. Hidalgo. et al. 2013. *Sections 3-5.* in *The Atlas of Economic Complexity . Cambridge, MA: MIT Press.* 26-51.
- Hausmann, Ricardo., Pritchett, Lant., Rodrik, Dani. 2005. *Growth accelerations.* The John F. Kennedy School of Government, Harvard University, Massachusetts.
- Hausmann, Ricardo. (2013). *The Tacit Knowledge Economy. Project Syndicate.* October 30.
- Hausmann, Ricardo. (2014). *A Brain's View of Economics. Project Syndicate.* January 29.

- Hausmann, Ricardo. (2014). The Mismeasure of Technology. *Project Syndicate*. April 29.
- Hausmann, Ricardo. (2014). The Real Raw Material of Wealth. *Project Syndicate*. July 26.
- Hausmann, Ricardo. (2015). The Import of Exports. *Project Syndicate*. November 26.
- Hausmann, Ricardo. (2018). Does the West Want What Technology Wants. *Project Syndicate*. June 27.
- Hausmann, Ricardo. (2018). Does the West Want What Technology Wants. Project Syndicate. June.
- Hausmann, Ricardo. (2018). The PPP Concerto download. *Project Syndicate*. April.
- Hausmann, Ricardo. (2019). Why Governments Should Not Wait for Godot. *Project Syndicate*. December.
- Hirschman, A. (1958). *Strategy of Economic Development*. New Haven, CT: *Yale University Press*.
- Hirschman. The Brookings Institution, Washington, DC and the Lincoln Institute of Land Policy. Cambridge, MA.
- Hodgskin, T. (1820). *Travels in the North of Germany*, vol. I, Edinburgh: *Archibald Constable & Co.*
- Hodgson, G. (2009). On the Institutional Foundation of Law: The Insufficiency of Custom and Private Ordering, *Journal of Economic Issues*, XLIII (1): 143-166.
- Hoffman, L. (2003). Revalorizing the inner city: tourism and regulation in Harlem, in Hoffman, L., Fainstein, S., Judd, D. (eds.), *Cities and Visitors: Regulating people, markets and city space*, Oxford: Blackwell.
- IMF Analyzing and Managing Fiscal Risks—Best Practices, June 2016.
- IMF's Global Financial Stability Report (GFSR) 2021.
- IMF's Fiscal Monitor report 2021.
- In: H. Grubel, ed. 1998. *How to Use the Fiscal Surplus - What is the Optimal Size of Government?* Vancouver, Canada: The Fraser Institute, pp. 53-68.
- Ito, T., & Weinstein, D. E. 1996. Japan and the Asian economies: A "miracle" in transition. *Brookings Papers on Economic*

- Activity*, 1996(2), 205-272.
- Kakwani, N., & Son, H. H. (2005). *Leaky bucket*.
- Kalecki, M. 1966 (1991). The Difference between Crucial Economic Problems of Developed and Underdeveloped Non-socialist Economies. In J. Osiatyński, ed., *Collected Works Michał Kalecki*. Oxford: Clarendon Press.
- Kapur, D., & Webber, R. (2000). Governance-related Conditionalities of the IFIs, *G-24 Discussion Paper Series*, no. 6, Geneva: UNCTAD.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2003). Governance Matters III: Governance Indicators for 1996-2002, *World Bank Policy Research Working Paper No. 3106*, Washington, DC: World Bank.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2005). Governance Matters IV: Governance Indicators for 1996-2004. *World Bank Policy Research Working Paper Series No. 3630*, Washington, DC: World Bank.
- Kaufmann, D., Kraay, A., and Mastruzzi, M. (2006). Governance Matters V: Aggregate and Individual Governance Indicators for 1996-2005. *World Bank Policy Research Working Paper No. 4012*, Washington, DC: World Bank.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2007). Governance Matters VI: Governance Indicators for 1996-2006. *World Bank Policy Research Working Paper No. 4280*, Washington, DC: World Bank.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2008). Governance Matters VII: Aggregate and Individual Governance Indicators. 1996-2007. *World Bank Policy Research Working Paper No. 4654*, Washington, DC: World Bank.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2009). Governance Matters VIII: Aggregate and Individual Governance Indicators. 1996-2008. *World Bank Policy Research Working Paper No. 4978*, Washington, DC: World Bank.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Zoido, P. (1999). Governance Matters. *World Bank Policy Research Working Paper No. 2196*, Washington, DC: World Bank.

Kaufmann, D., Kraay, A., & Zoido, P. (2002). Governance Matters II: Updated Indicators for 2000–01. *World Bank Policy Research Working Paper No. 2772, Washington, DC: World Bank*.

Kennedy School of Government, Harvard University.

Keynes, John. (1931). Economic Possibilities for our Grandchildren. in *Essays in Persuasion, Harcourt Brace*.

Kim, L., & Nelson, R. (2000). Technology, Learning, and Innovation – Experiences of Newly Industrializing Economies, *Cambridge: Cambridge University Press*.

Kitching, J., Smallbone, D., Athayde, R. (2009). Ethnic diasporas and business competitiveness: Minority-owned enterprises in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 35(4)*.

Krueger, A. O. (1980). Trade Policy as an Input to Development. *American Economic Review, 70 (2): 288–292*.

Krugman, P. (1995). The Fall and Rise of Development Economics. in L. Rodwin and D. Schon, eds., *Rethinking the Development Experience. Essays Provoked by the Work on Albert O*.

Krugman, P. (1994). The Myth of Asia's Miracle. *Foreign Affairs, 73 (6): 62–78*. *CrossRefGoogle Scholar*

Kuisel, R. (1981). Capitalism and the State in Modern France. *Cambridge: Cambridge University Press*.

Kuran, T. (2004). Why the Middle East is Economically Underdeveloped: Historical Mechanisms of Institutional Stagnation. *Journal of Economic Perspectives, 18 (3): 71–90*. *CrossRefGoogle Scholar*

Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review, 45, 1-28*.

La Porta, R., Lopez-de-Salinas, F., & Schleifer, A. (2008). The Economic Consequences of Legal Origins. *Journal of Economic Literature, 46 (2): 285–332*. *CrossRefGoogle Scholar*

Lall, S., & Teubal, M. (1998). "Market stimulating" Technology Policies in Developing Countries: A Framework with Examples from East Asia, *World Development, 26 (8): 1369–1386*.

Landes, D. (1998). The Wealth and Poverty of Nations, *London: Abacus*.

Leipziger, D., & R. Zaghera. (2006). Getting Out of the Rut: Applying

Growth Diagnostics at the World Bank. *Finance and Development 43(1):16–7*.

Lewis, W. A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labor. *Manchester School 22(May):139–92*.

Lewis, W. W. (2004). The Power of Productivity. Chicago: *The University of Chicago Press*.

Li, H. & H, Zou. (1998). Income Inequality Is not Harmful for Growth: Theory and Evidence. *Review of Development Economics, 2, 318-334*.

Lipsey, R., & Lancaster, K. (1956). General Theory of the Second Best. *Review of Economic Studies, 24 (63): 11–32*.

List, F. (1885). The National System of Political Economy, translated from the original German edition published in 1841 by Sampson Lloyd. *London: Longmans, Green, and Company*.

Logan, D., King, J., & Fischer-Wright, H. (2011). Tribal Leadership: Leveraging Natural Groups to Build a Thriving Organization. *Harper Business*.

Lundvall, B-Å. (1992). National Systems of Innovation, *London: Pinter Publishers*.

Machill, Marcel., Köhler, Sebastian., & Waldhauser, Markus. (2007). The Use of Narrative Structures in Television News. *European Journal of Communication. 22(2):185-205*.

Magazzino, C., & Forte, F. (2010). Optimal Size of Government and Economic Growth in EU-27. *MPRA Paper No. 26669*.

Magnoli Bocchi, A. (2008). Rising Growth, Declining Investment: The Puzzle of the Philippines. *Breaking the Low-Capital-Stock Equilibrium. Policy Research Working Paper 4472, The World Bank, Washington, DC*.

McCloskey, Dierdre. (2016). Adam Smith Did Humanomics: So Should We. *Eastern Economic Journal. 42(4):503-13*.

McCombie, J. S. L., & A. P. Thirlwall. (1994). Economic Growth and the Balance of Payments Constraint. *New York: St. Martin's Press*.

McQuiggan, Scott W., Jonathan P. Rowe, Sunyoung Lee and James C. Lester. (2008). Story-Based Learning: The Impact of Narrative on Learning Experiences and Outcomes. in Beverley P. Woolf,

- Esma Aïmeur, Roger Nkambou and Susanne Lajoie, editors. *Intelligent Tutoring Systems, Springer. ISBN: 978-3-540-69130-3 (Print) 978-3-540-69132-7 (Online).*
- Mehlum, H., Moene, K., & Torvik, R. (2006). Cursed by resources or institutions?. *World Economy, 29(8), 1117-1131.*
- Michel, Jean Baptiste, et al. (2011). Quantitative Analysis of Culture Using Millions of Digitized Books. *Science. 331(6014):176-82.*
- Milem, J. (2003). The educational benefits of diversity: Evidence from multiple sectors, in Chang, M., Witt, D., Jones, J., Hakuta, K. (eds.), *Compelling interest: Examining the evidence on racial dynamics in higher education, Palo Alto, Stanford University Press, 126-169.*
- Mokyr, Joel. (2017). *Culture and Growth: The Origins of the Modern Economy. Princeton NJ: Princeton University Press.*
- Morris, M., Kaplinsky, R., & Kaplan, D. (2012). One thing leads to another—Commodities, linkages and industrial development. *Resources Policy, 37(4), 408-416.*
- Morson, Gary Paul, & Morton, Schapiro. (2017). *Cents and Sensibility: What Economics Can Learn from the Humanities. Princeton NJ: Princeton University Press.*
- Myrdal, Gunnar. (1974). The Case against Romantic Ethnicity. *Center Magazine. 7(4):26-30. 1974.*
- Nelson, R., & Winter, S. (1982). *An Evolutionary Theory of Economic Change, Cambridge, MA: Harvard University Press. Google Scholar*
- Niebuhr, A. (2010). Migration and innovation: Does cultural diversity matter for regional R&D activity?. *Papers in Regional Science, Wiley Blackwell, 89(3).*
- Nieuwenhyson and Storer overview much of this, in Nieuwenhuysen, J., Storer, D. (2011). The economic advantages of cultural diversity in Australia. *Prepared for NSW Government and Community Relations Commission.*
- North, D. (2005). *Understanding the Process of Economic Change, Princeton and Oxford: Princeton University Press.*
- Obstfeld, Ostry, & Qureshi. (2019). A Tie That Binds : Revisiting the Trilemma in Emerging Market Economies. *IMF Working Papers. Working Paper No. 17/130. https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2017/06/08/A-Tie-That-Binds-Revisiting-the-Trilemma-in-Emerging-Market-Economies-44942*
- Olson M. The Logic of collective action: Public Goods and the Theory of Groups. — Cambridge, MA and London: *Harvard University Press. — 1965.*
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge: Cambridge University Press. CrossRefGoogle Scholar*
- Ostrom, E. (2007). Challenges and Growth: The Development of the Interdisciplinary Field of Institutional Analysis. *Journal of Institutional Economics, 3 (3): 239-264. CrossRefGoogle Scholar*
- Perotti, R. (1993). Political Equilibrium, Income Distribution and Growth, *Review of Economic Studies, 60, 755-776.*
- Persson, T. and G. Tabellini. (1994). Is Inequality Harmful for Growth?. Theory and Evidence. *American Economic Review, 84, 600-621.*
- Phuc Canh, N. (2018). The effectiveness of fiscal policy: contributions from institutions and external debts. *Journal of Asian Business and Economic Studies. Vol. 25 No. 1, pp. 50-66. https://doi.org/10.1108/JABES-05-2018-0009.*
- Piketty, T. (1997). The Dynamics of the Wealth Distribution and Interest Rates with Credit Rationing. *Review of Economic Studies, 64.*
- Prichett, L. (2003a). A Toy Collection, a Socialist Start, and a Democratic Dude? in D. Rodrik, ed., in *Search of Prosperity. Analytic Narratives on Economic Growth. New Jersey: Princeton University Press.*
- Prichett, L. (2003b). A Conclusion to Cross-National Growth Research: A Foreword To the Countries Themselves. In G. McMahon and L. Squire, eds., *Explaining Growth. New York: Palgrave Macmillan.*
- Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Procedia - Social and Behavioral Sciences, 92, pp. 66-75.

- Qian, H., Acs Z., Stough, R. (2013). Regional systems of entrepreneurship: the nexus of human capital, knowledge and new firm formation. *Journal of Economic Geography*, 13(4), 559-587.
- Rahn, R.W. (1996). What Is the Optimum Size of Government. *Vernon K. Krieble Foundation*.
- Rey. (2013). Dilemma not trilemma: the global cycle and monetary policy independence. Proceedings - Economic Policy Symposium - Jackson Hole, *Federal Reserve Bank of Kansas City*, pages 1-2.
<https://ideas.repec.org/a/fip/fedkpr/y2013x9.html>
- Robinson, J. A., & Acemoglu, D. (2012). Why nations fail: The origins of power, prosperity and poverty. *London: Profile*.
- Robinson, S. 1976. A Note on the U-hypothesis Relating Income Inequality and Economic Development. *American Economic Review*, 66, 3, 473-440.
- Rodriguez, F. (1998). Inequality, Redistribution and Rent-Seeking, unpublished, *University of Maryland*.
- Rodrik, D. (1999). The New Global Economy and Developing Countries: Making Openness. Overseas Development Council, MD: *Johns Hopkins University Press*. 24 | *ADB Economics Working Paper Series No. 132*.
- Rodrik, Subramanian., & Trebbi. (2002). Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development, *NBER Working Paper No. 9305*.
- Rodrik, D. (2009). One Economics, Many Recipes, *New York: Princeton University Press*. *Google Scholar*.
- Rose, (2007). A stable international monetary system emerges: Inflation targeting is Bretton Woods, reversed, *Journal of International Money and Finance*, Elsevier, vol. 26(5), pages 663-681, September
<https://ideas.repec.org/a/eee/jimfin/v26y2007i5p663-681.html>
- Rosenberg, N. (1960). Capital formation in Underdeveloped Countries. *The American Economic Review* 50(4, September):706-15.
- Saxenian, A. (2011). Brain Circulation: How High Skill Immigration Makes Everyone Better Off, *Brookings Institute Paper*.
- Schumpeter, J. (1987). Capitalism, Socialism, and Democracy, 6th edition, *London: Unwin Paperbacks*.
- Shelly, M. (1843). Rambles in Germany and Italy, vol. 1, *London: Edward Monkton*.
- Shiller, Robert J. Market Volatility, *Cambridge: MIT Press*. 1989.
- Slater, M. D., Buller, D. B., Waters, E., Archibeque, M., & LeBlanc, M. (2003). A test of conversational and testimonial messages versus didactic presentations of nutrition information. *Journal of Nutrition Education Behavior*, 35, 255-259.
- Stein, H. (2008). Beyond the World Bank Agenda - An Institutional Approach to Development. *Chicago: University of Chicago Press*.
- Steinbach, R. (2019). Growth in Low-Income Countries: Evolution, Prospects, and Policies. *World Bank Policy Research Working Paper*, (8949).
- Stiglitz, J. (2007). Making Globalization Work. *London: Allen Lane*.
- Streeck, W. (1992). Social Institutions and Economic Performance. *London: Sage Publications*.
- Syrett, S., Sepulveda, L. (2011). Realising the diversity dividend: population diversity and urban economic development, *Environment and Planning A*, 43(2).
- Thoma, M. (2007). Setting the Stage for Growth. in H. Farrel, ed., One Economics, Many Recipes: A Crooked Timber Seminar on Dani Rodrik's Book. Published under a Creative Commons license. Available: crookedtimber.org/category/dani-rodrik-seminar/.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2015). *Economic Development Twelfth Edition (Twelfth)*.
- Weber, K., Martin M. M., Members of COMM 401, & Corrigan, M. (2006). Creating Persuasive Messages Advocating Organ Donation. *Communication Quarterly*. 54:67-87.
- World Bank. (2006). Fostering Higher Growth and Employment in the Kingdom of Morocco. *Washington, DC*.

Zhang, Zoli, (2016). Leaning Against the Wind: Macroprudential Policy in Asia. *IMF Working Paper. Working Paper No. 14/22*.
<https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/31/Leaning-Against-the-Wind-Macroprudential-Policy-in-Asia-41312>

Türk dilinde

- Erbay, E. R., & Özden, M. (2013). İktisadi kalkınma kuramlarına eleştirel yaklaşım. *Sosyal Bilimler Metinleri, 2013(1), 1-27*.
- Eroğlu, M. Y. (2018). Kurumsal İktisatta Açılan Yeni Bir Pencere: Douglass C. North Perspektifinden Kurumların Değerlendirilmesi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 5(2), 163-178*.
- Solmaz, E. (2008). İktisadi Kalkınma Kuramlarının Yoksulluk Konusuna Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış. *Mevzuat Dergisi, 11(132)*.

Vüsal Qasımlı

İqtisad elmləri doktoru, professor

Vüsal Əfras oğlu Qasımlı 2016-cı ilin may ayının 2-dən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı əsasında yaradılmış İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktorudur. O, 2005-2007-ci illərdə ANS-Press Nəşriyyat Evinin prezidenti olmuşdur. 2007-2011-ci illərdə Avropa İttifaqı, Dünya Bankı, Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Təşkilatının (JİCA) və bir sıra beynəlxalq qurumların həyata keçirdiyi layihələrdə çalışmışdır.

2011-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin İqtisadiyyatın təhlili və qloballaşma məsələləri şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. 2015-ci ildə Vüsal Qasımlı Böyük İyirmiliyin beyn mərkəzlərinin T20 platformasında Azərbaycanı təmsil etmişdir. O, 2016-cı ildə Asiya İnkişaf Bankının iqtisadi inkişaf məsələləri üzrə məsləhətçisi olmuşdur.

Vüsal Qasımlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 13 iyul tarixli Sərəncamı ilə Biznes Mühiti və Beynəlxalq Reytinglər üzrə Komissiyaının üzvü təyin edilmişdir. O, 2021-ci ildə BMT-nin Asiya və Sakit Okean üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyasının (UNESCAP) milli koordinasiatoru təyin olunub.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda biznes mühitinin əlverişliliyinin artırılması və beynəlxalq reytinglərdə ölkəmizin mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması sahəsində fərqləndiyinə görə 2018-ci ildə Vüsal Qasımlı "Tərəqqi medalı" ilə təltif etmişdir.

2012-ci ildə o, Astana İqtisadi Forumunun və Avrasiya Alimlərinin İqtisadi Klubunun mükafatını almışdır.

V.Qasımlı 1993-cü ildə ən yüksək balla Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinə daxil olaraq ali təhsil alıb. Onun ikinci ixtisası 2004-cü ildə Gürcüstan İctimai Əlaqələr İnstitutundan aldığı jurnalistika üzrə magistr dərəcəsidir. Vüsal Qasımlı 2013-cü ildə Koreya Beynəlxalq İqtisadi Siyasət İnstitutunda qonaq alim olaraq çalışmışdır. O, 2009-cu ildə iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, 2017-ci ildə iqtisad elmləri doktoru alimlik dərəcəsi, 2013-cü ildə dosent elmi adı almışdır. 2010-2014-cü illərdə V.Qasımlı UNEC-də Xüsusi İstedadlar Qrupu və MBA proqramı üzrə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub. V.Qasımlı 2021-ci ildən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında professor vəzifəsində çalışır.

O, həmçinin Harvard Universiteti Kennedi İdarəçilik Məktəbində "İqtisadi artımın idarə edilməsi" xüsusi proqramı üzrə təhsil almışdır.

V.Qasımlı Vaşinqton Universiteti, Kaliforniya Universiteti, Qahirə Amerika Univeriteti, Varşava Universiteti, Seulun Hanyan və Hankuk universitetləri və Rio-de-Janeyro Universitetində ictimai mühazirələr oxumuşdur.

Onun Azərbaycan, rus, koreya və ingilis dillərində 10 kitabı və 500-ə qədər elmi və publisistik məqaləsi var. Vüsal Qasımlının 10 kitabı Azərbaycanda, Türkiyədə, Almaniyada və İtaliyada nəşr edilmişdir. V.Qasımlı Azərbaycan, ingilis, rus, türk və ispan (elementar səviyyədə) dillərini bilir. Milliyətçə azərbaycanlıdır. Ailəlidir və üç övladı var.

